

KĀVYAMĀLĀ. 38.

THE
CHITRAMĪMĀṂSĀ
OF
APPAYA DĪKṢITA
AND THE
CHITRAMĪMĀṂSĀ-KHAṆḌANA
OF
JAGANNĀTH PAṆḌIT.

EDITED BY
PAṆḌIT ŚIVADATTA
AND

KĀŚĪNĀTH PĀṆḌURANG PARAB

Fourth Edition

PUBLISHED BY

SATYABHĀMĀBĀI PĀṆḌURAṆḢ,

FOR THE NIRNAYA SĀGAR PRESS,

BOMBAY

1941

Price 1 Rupee.



[All rights reserved by the publisher.]

Publisher: Satyabhamabai Pandurang, } Nirnaya-Sagar Press,
Printer: Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. 1737.....

Date. 6-7-54.....

Call No. 52.4.A/D:J/P.....

काव्यमाला ३८.

श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीता

चित्रमीमांसा ।

(पण्डितराजजगन्नाथविरचितं

चित्रमीमांसाखण्डनं च ।)

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-

केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब इत्येताभ्यां

च संशोधिता ।

तृतीयावृत्तिः ।

सा च

मुम्बय्यां

सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग

इत्येताभिर्निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तस्यैव कृते सुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीत्वा ।

१९४१

मूल्यं १ रूप्यकः ।



काव्यमाला ।

श्रीमदप्पदीक्षितप्रणीता चित्रमीमांसा ।

अभिवन्द्य चन्द्रशेखरमाद्यं गौरीसखं परं ज्योतिः ।

वितनोमि विपुलविषयां विशदार्थामर्थचित्रमीमांसां ॥

त्रिविधं तावत्काव्यम् । ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्य-चित्रभेदात् ।

यत्र वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यं स ध्वनिः ।

यथा—

‘स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥’

अत्र तपस्यन्त्या देव्या देहोपरि निपततां प्रथमवृष्टिबिन्दूनां क्रिया-
स्वभाववर्णनेन देव्याः समाध्युचितावस्थानामिव्यक्तिद्वारा चिरनिदाघत-
सदेहोपरि निपतनेन सुखपारवश्यसम्भ्रमहेतौ प्रथमवृष्टावप्यविहता समा-
ध्यवस्था व्यज्यते ।

तथा हि —

‘नासाग्रन्यस्तनयनः संवृतास्यः सुनिश्चलः ।

ध्यायीत मनसा देवपुरो विष्टभ्य चाग्रतः ॥’

इति समाधिमतामवस्थानमाहुः । तत्र पक्ष्मसु स्थिता इत्यनेन नासाग्र-
न्यस्तनयनतारूपमर्धनिमीलनं व्यज्यते । सर्वथोन्मीलने पक्ष्मणामूर्ध्वा-
ग्रत्वेन सर्वथा निमीलने तेषामधोग्रत्वेन च तेषु जलबिन्दूनां स्थित्य-
संभवात् । पक्ष्मभ्यश्च्युतानां तेषामास्याप्रवेशेनाधरोष्ठे निपत्य ततश्च्यु-

तिकथनेन संवृतास्यत्वं व्यज्यते । ततश्च्युतानां तेषां स्तनोत्सेधनिपत-
नादिवर्णनेन तूरोविष्टम्भः । अलसवदवनतावस्थाने हि स्तनयोरन्तःसंकु-
चिताकारतया तदुत्सेधयोस्तेषां पतनं न स्यात् । कथंचित्तयोः पतित्वा
बलित्रयं प्राप्तानामपि बलीषु तिर्यगेव गमनं स्यात्, न नाभिदेश-
प्राप्तिः । नामौ च संवृतायां प्रवेशो न स्यात् । पक्ष्माधरादिपतनक्रम-
कथनेन च निश्चलत्वं व्यज्यते । मुखादिचलने सति पक्ष्मपतितानां
तेषामधरपयोधरादिक्रमेण पतनासंभवात् । किं चैभिरेव विशेषणैर्देव्या
लोकोत्तरं सौन्दर्यमभिव्यज्यते; स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणामविरलतायाः,
क्षणमित्यनेन तेषां मसृणतायाः, पक्ष्मपतनशिथिलवेगैरुदबिन्दुभिस्ताड-
नोक्त्याऽधरस्यातिसौकुमार्यस्य पक्ष्माधरपतनादिभिः शिथिलवेगानां तेषां
स्तनोत्सेधे चूर्णीभाववर्णनेन तयोरतिकाठिन्यस्य, उरोविष्टम्भेऽपि बलीषु
तेषां स्खलनोक्त्या बलीनां विस्पष्टतायाः सर्वबिन्दूनां नाभावेव प्रवेश-
कथनेन नाभेरतिगभीरतायाश्चाभिव्यञ्जनात् । एवं च वाच्यातिशायि
व्यङ्ग्यमत्रेति ध्वनेरुदाहरणमिदम् ।

यथा वा—

‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा (मेः?)

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥’

अत्र वापीं स्नातुं गतासि न तु तत्सकाशमिति वाक्यार्थे स्थिते
तत्सकाशमेव रन्तुं गतासीत्यधमपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । तथा हि—
अधमत्वमपकृष्टत्वम्, तच्च जात्या कर्मणा वा भवति । तत्र जात्याऽपकर्षं
नोत्तमनायिका नायकस्य वदति । नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगा-

१. ‘अपि व्यज्यते’ क-घ. २. ‘पतनातिशिथिल’ क-घ; ‘पतनादिना शिथिल’ ख.

दिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं च दूतीसंभोगात्प्राचीनं सर्वं
सोढमेवेति नोद्धाटनाहम् । अन्यथा, स्वयं दूतीसंप्रेषणानुपपत्तेः । तद-
नन्तरं च स्वप्रेषितदूतीसंभोगरूपमेव स्वयं संनिहितचिह्नैर्ज्ञातुं शक्यं
हीनकर्म संभवतीति तत्पर्यवसायिनाऽधमपदेन तस्यान्तिकमेव रन्तुं गता-
सीति व्यज्यते । निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटमित्यादीनि वाच्यानि संभो-
गचिह्नोद्धाटनेन तत्र साहायकमाचरन्ति । कथम् ? 'निःशेषच्युतचन्दनं
स्तनतटम्' इत्यत्र तावद्वापीं स्नातुमितो गतासीति वाच्यार्थमुपपादयितुमि-
होत्तरीकर्ष(ष)णेन चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निःशेषविशे-
षणं कृतम् । ततश्चन्दनच्युतेः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नो-
द्धाटनाय तटग्रहणम् । स्नाने हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्, तव तु
स्तनयोस्तटे उपरिभाय एव दृश्यते, इयमाश्लेषकृतैवेति । तथा निर्मृष्टरा-
गोऽधर इत्यत्र ताम्बूलग्रहणविलम्बात्प्राचीनरागस्य किञ्चिन्मृष्टतेत्यन्यथा-
सिद्धिपरिहाराय निर्मृष्टराग इति रागस्य निःशेषमृष्टतोक्ता । पुनः स्नान-
साधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्धाटनायाधर इति विशिष्य ग्रहणम् ।
उत्तरोष्ठे सरागेऽधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टरागता चुम्बनकृतैवेति । नेत्रे दूर-
मनञ्जने इत्यत्र प्रातर्दत्तमञ्जनं कालविलम्बेन किञ्चिद्विलुप्तमित्यन्यथासि-
द्धिपरिहाराय दूरमित्युक्तम् । दूरमत्यर्थमित्यापाततोऽर्थः । कालतः
स्नानेन वा सर्वतोऽञ्जनलोपः स्यात्, तव तु लोचनयोः क्वचित्पान्त एवा-
नञ्जनत्वमिदं चुम्बनकृतमेवेति । 'पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः' इत्यत्रापात-
तस्तन्वीति सहजतानवकीर्तनेन पुलकितेति स्नानचिह्नोपन्यासः । पुलकि-
ताऽपि तन्वी वर्तत इति हृदि स्थितोऽन्वयः । तेन च स्नानेन पुलकिता

१. 'हि दूतीसंप्रेषणादि' ख-ग. २. 'स्वयं' क-घ-पुस्तकयोर्नास्ति; 'स्वसंनिहित'
ख. ३. 'इवोत्तरीयकर्षणेन' क; 'इवोत्तरीयापकर्षणेन' घ. ४. 'सर्वच्युतिः' ख-ग.
५. 'निर्मृष्टताका' ख.

तनुः किंचिदुच्छ्वसिता भवति, इयं तु न तथेति रतिक्लेशजनितावेव
 तौ नवपुलकोद्गमाविति मर्मोद्धाटनम् । एवमेभिर्वाक्यैरुपस्कृतेनाधमपदेन
 तस्यान्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यज्यमाने प्राग्वाच्यार्थतादशायां वापीं
 स्वातुं गतासीत्येतदनुगुणार्थतयाऽन्वितम्, मिथ्यावादिनीति संबोधनमपि
 व्यङ्ग्यानुगुण एवार्थे पर्यवस्यति । ततश्च न्यग्भावितवाच्यमस्यापि व्यङ्ग्यं
 वाच्यातिशायीति इदमपि ध्वनेरुदाहरणम् ।

यत्र व्यङ्ग्यं वाच्यानतिशायि तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

यथा—

‘गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरूपधत्ते

किंत्वेवं विजनस्थयोर्हृतजनः संभावयत्यन्यथा ।

इत्यामन्नमभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-

माश्लिष्यन्पुलकोत्कराञ्चिततनुं गोपीं हरिः पातु वः ॥’

अत्र गच्छाम्यच्युतेत्याद्यामन्त्रणेन त्वया रन्तुमेतावत्कालं स्थितम्, तन्न
 लब्धमिति व्यङ्ग्यम् । तत्तु इत्यामन्नमभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-
 मिलेतद्वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति तदङ्गत्वान्न वाच्यातिशायि । अतो
 गुणीभूतव्यङ्ग्यमिदम् ।

यथा वा—

‘प्रहरविरतौ मध्ये बाहस्ततोऽपि परेऽथवा

किमुत सकले याते बाहि प्रिय त्वमिहैष्यसि ।

इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो

हरति गमनं बालालापैः सबाष्पगलज्जलैः ॥’

अत्र सकलमहः परमावधिः, ततः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति

व्यङ्ग्यं प्रियगमननिवारणरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति तदङ्गत्वाद्वा-
च्यानतिशायि । अत इदमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

यद्व्यङ्ग्यमपि चारु तच्चित्रम् ।

तन्निविधम्—शब्दचित्र-मर्थचित्र-मुभयचित्रमिति ।

शब्दचित्रं यथा—

‘नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभैरः ॥’

अर्थचित्रं यथा—

‘स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्ठात्पवनावधूतः ।

अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥’

उभयचित्रं यथा—

‘वराहः कल्याणं वितरतु स वः कल्पविरमे

विनिर्धुन्वन्नौदन्वतमुदकमुर्वीमुदवहत् ।

खुराघातत्रुट्यत्कुलशिखरिकूटप्रविलुठ-

च्छिलाकोटिस्फोटस्फुटघटितमङ्गल्यपटहः ॥’

तदेवं त्रिविधे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरन्यत्रास्माभिः प्रपञ्चः कृतः ।
शब्दचित्रस्य प्रायो नीरसत्वान्नात्यन्तं तदाद्रियन्ते कवयः, न वा तत्र
विचारणीयमतीवोपलभ्यत इति शब्दचित्रांशमपहायार्थचित्रमीमांसा
प्रसन्नविस्तीर्णा प्रस्तूयते ।

चिन्त्येऽत्र चित्रवर्गे प्रदर्श्योर्लक्ष्यलक्षणयोः ।

प्राचीनानामेव श्लोकाः प्रायेण लिख्यन्ते ॥

इति चित्रमीमांसायां ग्रन्थारम्भप्रकरणम् ।

उपमैका शैलूषी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ।

रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥

चन्द्र इव मुखमिति सादृश्यवर्णनं तावदुपमा । सैवोक्तिभङ्गीभेदेना-
नेकालङ्कारभावं भजते । तथा हि—‘चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्रः’
इत्युपमेयोपमा । ‘मुखं मुखमिव’ इत्यनन्वयः । ‘मुखमिव चन्द्रः’ इति
प्रतीपम् । ‘चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं स्मरामि’ इति स्मरणम् । ‘मुखमेव चन्द्रः’ इति
रूपकम् । ‘मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति’ इति परिणामः । ‘किमिदं मुख-
मुताहो चन्द्रः’ इति संदेहः । ‘चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्ति’
इति भ्रान्तिमान् । ‘चन्द्र इति चकोराः कमलमिति चञ्चरीकास्त्वन्मुखे
रञ्जयन्ति’ इत्युल्लेखः । ‘चन्द्रोऽयं न मुखम्’ इत्यपह्नवः । ‘नूनं चन्द्रः’
इत्युत्प्रेक्षा । ‘चन्द्रोऽयम्’ इत्यतिशयोक्तिः । ‘मुखेन चन्द्रकमले निर्जिते’
इति तुल्ययोगिता । ‘निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च हृष्यति’ इति दीपकम् ।
‘त्वन्मुख एवाहं रज्यामि चन्द्र एव चकोरो रज्यते’ इति प्रतिवस्तूपमा ।
‘दिवि चन्द्रो मुवि त्वन्मुखम्’ इति दृष्टान्तः । ‘मुखं चन्द्रश्रियं विभर्ति’
इति निदर्शना । ‘निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यते’ इति व्यतिरेकः ।
‘त्वन्मुखेन समं चन्द्रो निशासु हृष्यति’ इति सहोक्तिः । ‘मुखं नेत्राङ्क-
रुचिरं स्मितज्योत्स्नोपशोभितम्’ इति समासोक्तिः । ‘अब्जेन सदृशं वक्त्रं
हरिणाहितसैक्तिना’ इति श्लेषः । ‘मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभः’ इत्य-
प्रस्तुतप्रशंसा । एवमुक्तानेकालङ्कारविवर्तवतीयमुपमा ।

तदिदं चित्रं विश्वं ब्रह्मज्ञानादिवोपमाज्ञानात् ।

ज्ञातं भवतीत्यादौ निरूप्यते निखिलभेदसहिता सा ॥

अस्यास्तावदेवं लक्षणमाहुः—

उपमानोपमेयत्वयोग्ययोरर्थयोर्द्वयोः ।

हृद्यं साधर्म्यमुपमेत्युच्यते काव्यवेदिभिः ॥

कविसमयप्रसिद्धयनुरोधेनोपमानोपमेयत्वयोग्ययोरेव साधर्म्यमुपमा । नत्वतथाभूतयोः । अत एव 'कुसुदमिव सुखं प्रसन्नम्' इत्यादि नोपमा । तथाभूतयोरपि वस्तुत्वद्रव्यत्वादिकृतमहृद्यं साधर्म्यं न तथा । किंतु हृद्यमेव कान्तिमत्त्वादिकम् । सर्वोऽपि ह्यलङ्कारः कविसमयप्रसिद्धयनुरोधेन हृद्यतया काव्यशोभाकर एवालङ्कारतां भजते । अतः 'गोसदृशो गवयः' इति नोपमा । 'गौर्वाहीकः' इति न रूपकम् । 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति न संदेहः । 'इदं रजतम्' इति न भ्रान्तिमान् । 'नायं सर्पः' इति नापहृतिः । 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इति न पर्यायोक्तम् । 'पर्वतो वह्निमान्' इति नानुमानम् । 'स देवदत्तः' इति न स्मरणम् । 'तस्थस्थमिषां तातंतामः' इति न यथासङ्ख्यम् । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इति न सहोक्तिः । 'तेन विना गतः' इति न विनोक्तिः । 'श्वेतो धावति' इति न श्लेषः । इत्याद्यहनीयम् ।

अत्रेदं विचार्यते—द्वयोरिति विशेषणमिह किमर्थम् । स्वस्य स्वेनैव साधर्म्यवर्णनात्मकस्यानन्वयस्य व्युदासार्थमिति चेत्, एवमप्युपमानस्योपमेयत्वकल्पनात्मके प्रतीपे द्वयोः पर्यायेणोपमेयत्वकल्पनात्मिकायामुपमेयोपमायां चातिव्याप्तिः । तयोः सादृश्यवर्णनसत्त्वादुपमात्वेन संग्राह्यत्वे तथैवानन्वयोऽपि संग्राह्यः स्यादिति व्यर्थं द्वयोरिति पदम् । एतेन 'साधर्म्यमुपमा भेदे-' इति काव्यप्रकाशिकोक्त- (काशोक्त)लक्षणेऽनन्वयव्युदासाय कृतं भेदग्रहणमपि प्रत्युक्तम् । नहि

संभवत्साधर्म्यवर्णन एवोपमात्वम् । येन स्वस्य स्वेन साधर्म्यासंभवादन-
न्वयस्य व्यवच्छेद्यत्वमितरयोः संग्राह्यत्वं न स्यात् । तथात्वे 'हंसीव
धवला कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते' इत्यादौ कविकल्पितसाधर्म्योपमाया
अनुपमात्वप्रसङ्गात् । किञ्च, सत्यामप्युपमानोपमेयत्वयोग्यतायां सत्यपि
हृद्यत्वे लिङ्गवचनभेदादिदुष्टायामुपमायां 'हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवा-
मलं नभः' इत्यादिरूपायामतिव्याप्तिः । उदाहरिष्यमाणे चोपमाध्वनाव-
तिव्याप्तिः । न हि सोऽप्यलङ्कारः; अलङ्कार्यत्वात् ब्राह्मणश्रमणन्यायेन
तत्रालङ्कारध्वनिव्यपदेश इति सिद्धान्तात् । यदि च दुष्टादुष्टालङ्कार्या-
लङ्कारसाधारणोपमासामान्यलक्षणमिति नोक्तातिव्याप्तिस्तदोपमानोपमेय-
त्वयोग्ययोरिति हृद्यमिति च व्यर्थम् । कविसमयप्रसिद्धभावादिदुष्टोप-
माया अपि संग्राह्यत्वात् ।

यत्तु विद्यानाथेन लक्षणमुक्तम्—

‘स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः ।

साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकदोपमा ॥’ इति ।

अत्र स्वतःसिद्धेनेत्युत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः । तत्रोपमानस्य कविकल्पितत्वेन
लोकसिद्धत्वाभावात् । भिन्नेनेत्यनन्वयव्यावृत्तिः । संमतेनेति सर्वविध-
दुष्टोपमाव्यावृत्तिः । कविसमयप्रसिद्धभावेन लिङ्गवचनभेदादिना वा
यद्यदसंमतं तस्य सर्वस्यापि संमतपदेन व्यावर्तनात् । धर्मत इति श्लेष-
व्यावृत्तिः । श्लेषे हि—‘सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव ।’
इत्यादौ शब्दसाम्यमात्रमिवशब्देनोच्यते, न गुणक्रियारूपधर्मसाम्यम् ।
अन्येन वर्ण्यस्येत्यनेन प्रतीपव्यावृत्तिः । तत्र वर्ण्येन प्रकृतेन सैहाप्रकृतस्य

१. ‘इत्यादेः’ क. २. ‘ध्वनिवत्’ ख; ‘ध्वनित्वेन’ ग. ३. ‘इति’ ख-ग-पुस्त-
कयोर्नास्ति. ४. ‘सिद्धित्वा’ क; ‘प्रसिद्धत्वा’ ग. ५. ‘अन्यस्य सादृश्य’ ख-ग.

सादृश्यवर्णनात् । एकदेत्यनेनोपमेयोपमाव्यावृत्तिः । वाच्यमित्यनेन
व्यङ्ग्योपमाव्यावृत्तिः' इति । तत्रोत्प्रेक्षाव्यावृत्तये स्वतःसिद्धेनेत्युक्तम-
युक्तम् । उत्प्रेक्षायामिवकारस्य विषयविषयिणोस्तादात्म्यादिसम्भावना-
वाचकत्वेन तत्र साम्यस्यावाच्यतया तत एव तद्व्यावृत्तेः ।

उक्तं हि चक्रवर्तिना—

‘यदायमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति ।

तदोपमैव येनेवशब्दः साधर्म्यसूचकः ॥

यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः ।

तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दः सम्भावनापरः ॥’ इति ।

दृष्टं च लोके सम्भावनापरत्वमिवशब्दस्य । ‘दूरे तिष्ठन्देवदत्त इव
भाति’ इति । कथं च स्वतःसिद्धेनेत्यनेनोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः ?

‘न नित्यमस्मिन्परिपूर्णतेति त्यक्त्वा नमः क्षोणितलावतीर्णः ।

आनन्दयन्निन्दुरिव स्वधाम्ना विभाति लोके नवकाकतीन्द्रः ॥’

इति तदीयोत्प्रेक्षोदाहरण एवोपमानस्य स्वतःसिद्धत्वात् । इन्दुः क्षोणि-
तलावतीर्णत्वाकारेण कविकल्पित इति चेत्तर्हि,

‘चन्द्रबिम्बादिव विषं चन्दनादिव चानलः ।

परुषा वागितो वक्त्रादित्यसंभावितोपमा ॥’

इत्युक्तायामसंभावितोपमायामव्याप्तिः । विषानलयोः स्वतःसिद्धत्वेऽपि
चन्द्रचन्दनप्रभवत्वेन कविकल्पितत्वात् ।

‘उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥’

इति कविकल्पितोपमानायामुपमायां सर्वथैवाव्याप्तिः । भिन्नेनेत्यनन्वय-
व्यावृत्त्यर्थमुपात्तमप्ययुक्तम् ।

‘अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥’

इत्यस्यामुपपादकोपमायामव्याप्तेः । तत्रोपमेयदोषगुणसामान्यान्तरगता-
नामुपमानानां दोषगुणविशेषाणां कलङ्ककिरणानां तद्विन्नत्वाभावात् ।
अथोपमेयतावच्छेदकभिन्नोपमानतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्वि-
न्नत्वमेतदपि न युक्तम् ।

‘अनवरतकनकवितरणधृतजललवकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥’

इति रश्मोपमायामव्याप्तेः, मत्तिवाद्युपमानतावच्छेदकानामुपमेयतावच्छे-
दकभिन्नत्वाभावात् । उपमेयोपमायामुपमानतावच्छेदकयोर्द्वयोरपि तद्वि-
न्नत्वाभावेनोक्तविशेषणेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्ध्या एकदेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ।

‘रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥’

इत्युपमेयोपमाप्रकरणोदाहरिष्यमाणपरस्परुपमायामव्याप्तेश्च । अथ स्तोप-
मेयतावच्छेदकभिन्नधर्मावच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्विन्नत्वमिति” विवक्षित-
मिदमपि न सम्यक् ।

‘उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।

सै तदुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतद्गङ्गा इवोत्तमाङ्गे ॥’

‘द्वारं द्वारमटन्मिक्षुः शिक्षत्येवं न याचते ।

अदत्त्वा मादृशो मा भूदत्त्वा त्वं त्वादृशो भव ॥’

१. ‘गुणदोष’ क. २. ‘उपात्तानां’ क. ३. ‘मित्रे उप’ ख. ४. ‘वच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्नत्वं’ क. ५. ‘इत्यनेन’ ख-ग. ६. ‘अतदुकूलादवि’ ख-ग. ७. ‘वहन्गाङ्ग-
मिव प्रवाहम्’ क. ‘पतद्गङ्गा’ ख-ग. ८. ‘द्वारमित्यादिपूर्वार्धं क-घ-पुस्तकयोर्नास्ति.

इत्याद्यभिन्नधर्मिकोपमास्वव्याप्तेश्च । तत्र परमेश्वरत्वादेः स्वोपमेयतावच्छे-
दकस्यैवोपमानतावच्छेदकत्वात् । श्लेषव्यावृत्त्यर्थं धर्मत इति विशेषण-
मप्ययुक्तम् । तत्र न शब्दसाम्यमात्रमिवेनोच्यते, किंतु गुणसाम्यमपीति
तदव्यावृत्तेः ।

ननु पुरे सकलकलत्वं कलकलशब्दसाहित्यं सुधांशुविम्बे कलासा-
कल्यमिति, नैकोऽनुगतो गुणो लभ्यते, मैवम् ; श्लेषभित्तिकाभेदाध्य-
वसायमूलया भेदेऽभेद इत्येवंरूपयाऽतिशयोक्त्या धर्मसाधारण्यलाभात् ।
नह्युपमानोपमेययोरेनुगत्या धर्मस्य मुख्यसाधारण्य एवोपमालङ्कारः ।

‘पाण्ड्योऽयमंसार्षितलम्बहारः कृत्ताङ्गरागो नवचन्दनेन ।

आभाति बालतपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवादिराजः ॥’

इत्यादौ हरिचन्दनबालतपहारनिर्झरादीनां बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दि-
ष्टानामपि साधारणधर्मत्वाङ्गीकारात् ।

ननु सकलकलमित्यादावपि गुणसाम्यं चेदुपमैव स्यादिति चेत्,
शब्दसाम्यमात्रं चेदपि किमित्युपमा न स्यात् । नहि शब्दान्यगुणादि-
साम्यमेवोपमाप्रयोजकं न शब्दसाम्यमिति कुलधर्मः ।

‘यथा प्रह्लादनाचन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥’

इत्यत्रानुगतार्थनामरूपशब्दसाम्येऽप्युपमादर्शनात् । किन्तु श्लेषस्यालङ्का-
रान्तरविविक्तविषयाभावेन निरवकाशतया बलवत्त्वेनालङ्कारान्तरबा-
धकत्वादुपमाप्रतिभानेऽपि तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एव नोपमेति मङ्ग-

१. ‘न तद्व्यावृत्तिः’ क-घ. २. ‘श्लेषनिमित्तक’ क-घ. ३. ‘ऽभेदे भेदः’ ख.
४. ‘पमेयानुगत्या’ क. ५. ‘अनुगतधर्मस्य’ घ. ६. ‘ननु’ ख-ग-पुस्तकयोर्नास्ति.
७. ‘चेत्तदपि’ घ. ८. ‘इत्यर्थानुगतार्थ’ ख-ग. ९. ‘मङ्गकादिः’ क-ख-ग.

कादिभिरभ्युपेयते । ततश्च यथा शब्दसाम्यमाश्रित्योपमाप्रतिभाने तद्वा-
धकत्वं श्लेषस्य तथा श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्धाभेदगुणसाम्यमात्र-
माश्रित्योपमाप्रतिभानेऽपि तद्वक्तुं शक्यमिति तदनुरोधेन न तत्र गुण-
साम्यपरित्यागः ।

यत्तु रुद्रटेन—सकलकलमित्यादावुपमां समर्थयमानेन,

‘स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ किंतु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः ॥’

इति शब्दसाम्यमात्रमिहोक्तम्, तदन्ततः शब्दसाम्यमात्रमाश्रित्याप्यु-
पमा समर्थयितुं शक्येति भावेन, न त्वभेदाध्यवसायेनापि गुणसाम्यं न
सम्भवतीति भावेन श्लिष्टविशेषणेष्वप्यभेदाध्यवसायेनैक्यस्यालङ्कारान्त-
रेषु सर्वैरपि समाश्रयणात् । तस्माद्धर्मत इत्यनेन न श्लेषो व्यावर्तयितुं
शक्यते । वस्तुतस्तु सकलकलमित्यादावुपमैवेति व्यर्थं धर्मत इति विशे-
षणम् । अलङ्कारान्तरविविक्तस्तु श्लेषस्य विषयस्तत्प्रकरणे दर्शयिष्यते ।
किञ्च, विविक्तविषयाभावेनालङ्कारान्तरबाधकत्वमिति वाचोयुक्तिरप्य-
युक्ता । विषयसद्भावमात्रेण निरवकाशत्वहानेर्विविक्तविषयानपेक्षणात् ।
नख्यमलङ्कारगोचरो लोकन्यायो यद्विविक्तविषयो वक्तव्य इति । अर-
न्ध्ररत्नानां सुवर्णविविक्तविषयाभावेऽपि सुवर्णाश्रितानामेव चारुताहेतु-
त्वेनालङ्कारान्तरत्वव्यवस्थितेः । अन्यथा निरवकाशैरन्ध्रप्रत्युसरत्नैः साव-
काशस्य तदाश्रयसुवर्णस्यालङ्कारता बाध्येत । नाप्ययं वाक्यवित्संमतः
शास्त्रीयन्यायः पदे जुहोतीत्यादीनामिवोत्तरार्धे जुहोतीत्यादीनामाहव-
नीयशास्त्रादिविविक्तविषयाभावेऽपि सविषयत्वमात्रेण प्रतिष्ठितत्वात् ।
नाप्यसाधारण्येनैतच्छास्त्रन्यायः । सहोक्त्यादीनामतिशयोक्त्यादिविविक्त-

१. ‘निमित्तक’ क-घ. २. ‘न तदनुरोधेन तत्र’ क-घ. ३. ‘शक्यत इति’ क.
४. ‘श्लेषविषयः’ ख-ग.

विषयाभावेऽपि तदबाधेनालङ्कारान्तरत्वव्यवहारादविरोध इहाप्यवि-
शिष्टः । तस्मादत्रोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषालङ्कार इत्युक्तम् । प्रत्यु-
तोपमैवात्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । नहि पुरवर्णनप्रकरणे सकलकलमिति
तद्विशेषणपदस्य सुधांशुबिम्बमिवेत्युपमाया अनिवन्धने कलासाकल्यल-
क्षणार्थान्तरप्रतिभा सम्भवति । प्रतीपव्यावृत्त्यर्थमन्येन वर्ण्यस्य साम्यमि-
त्युक्तं तत्रान्येनेत्युक्तम् । अनेनेत्यस्य भिन्नविशेषणेन पौनरुक्त्यात् ।
किंच, वर्ण्यात्प्रकृतादन्येनाप्रकृतेनेति यद्यर्थस्तदा—

‘इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।

रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥’

इति समुच्चितोपमायामव्याप्तिः । तत्र समराङ्गत्वेन रजसां शोणितेषु
पतनस्यापि वर्ण्यत्वात् । यदि तु स्वयं वर्ण्येनावर्ण्येन वा कुतश्चिद्वर्ण्या-
दन्येनेत्यर्थः । तदाप्युत्कृष्टगुणत्वादुपमानभावमप्यसहमानस्योपमानत्वक-
ल्पनरूपे प्रतीपेऽतिव्याप्तिः । यथा—

‘अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मा स दृष्यः ।

ननु संति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥’

अत्र हि वर्ण्यानां दुर्जनवचसां हालाहलेनातिप्रकृष्टदोषत्वादुपमान-
भावमप्यसहमानेन साम्यनिबन्धनं प्रतीपम् । अत्र वर्ण्येत्यप्युक्तम् ।
‘त्वत्कीर्तेः पुरतो माति ज्योत्स्ना ध्वान्तमलीमसा’ इत्यप्रस्तुतप्रशंसास-
ङ्कीर्णोपमायामव्याप्तेः । तत्र कीर्तेरेव वर्ण्यत्वेन ज्योत्स्नाया अवर्ण्यत्वात् ।
अपि च, ‘अन्येन वर्ण्यस्य साम्यं वाच्यम्’ इति कोऽर्थः । किमन्यप्रति-
योगिकत्वेन वर्ण्यगतं साम्यं वाच्यमिति, किं वा यथाकथञ्चिद्वर्ण्यावर्ण्यो-
भयनिरूपितं साम्यं वाच्यम्, अथवा वर्ण्यानुपयोगिकत्वेन साम्यं वाच्य-

१. ‘प्रतिभाहेतुः’ ख-ग. २. ‘उक्तमयुक्तम्’ क-घ. ३. ‘मा स तात’ क-घ.

मिति । आद्ये, 'सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते' इत्युभयविश्रान्तसादृश्योपमायामव्याप्तिः । द्वितीये, प्रसिद्धप्रती-
येऽप्यतिव्याप्तिस्तदवस्था । एवं तृतीये वर्ण्यस्य साम्यमित्येतावता विव-
क्षितार्थलभादन्येनेत्यस्य वैयर्थ्यम् । उपमेयोपमाव्यावृत्त्यर्थमेकदेति
विशेषणमप्ययुक्तम् । तेन 'खमिव जलं जलमिव खं' इत्यादौ पर्यायेण
प्रवृत्तायामुपमेयोपमायामतिव्याप्तिनिरासेऽपि,

‘तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन ताव-

त्सद्यः परस्परतुलमधिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-

श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥’

इति युगपत्प्रवृत्तायां तस्यामतिव्याप्त्यनिरासात् ।

अपि चैवम्,

‘ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥’

इति भिन्नसाधारणधर्मायां मालोपमायामव्याप्तिः । तत्रानेकदा साम्यप्र-
तिपादनात् । न च बहूपमामेलनमेव मालोपमा नैका, तासु च प्रत्येकं
लक्षणमस्त्येवेति वाच्यम् । तथा सत्युपमेयोपमाप्युपमाप्रतीपमेलनमेवेति
तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणान्तरकरणायोगात् । संसृष्टिसंकरात्पृथग्ग्रन्थकृतां
लेखनमुभयत्रापि तुल्यम् । एवमुपमेयोपमाप्रकरणे उदाहरिष्यमाणायां
‘रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः’ इति परस्परोपमायामव्याप्तिः । व्यङ्ग्योपमाव्या-
वृत्त्यर्थं वाच्यमित्युक्तमप्ययुक्तम् ।

‘न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥’

इत्युक्तरूपायां तत्त्वाख्यानोपमायां साम्यस्यावाच्यत्वेनाव्यास्यापत्तेः ।

‘त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।

अमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥’

इत्यादौ विशिष्टोपमाद्याक्षिसविशेषणाद्युपमायामव्यास्यापत्तेश्च । ‘शस्त्री श्यामा’ इत्यादिवाचकलुप्तोपमायां ‘चन्द्रसुहृन्मुखम्’ इत्यादिसाम्यलक्षक-
पदवदुपमायां चाव्यास्यापत्तेश्च ।

किंच, वाच्यमित्यत्र विधेयतया वाच्यतोच्यते अनुवाद्यतया वा ?
आद्ये,

‘स कर्षन्महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीम् ।

वभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥’

इत्यादावेवेदं लक्षणं स्यात् ।

‘स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।

अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥’

इत्यादौ न स्यात् । द्वितीये, यत्र व्यतिरेकालंकारे साम्यस्य निषेधायानु-
वाद्यता ‘मुखेन निष्कलङ्केन न समस्तव चन्द्रमाः’ इत्यादौ, तत्रापीदं
लक्षणं स्यात् । नच निषेधाप्रतियोगित्वेन वाच्यमिति विशेषणीयम् ।

‘असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाद्युतिः ॥’

इति व्यतिरेके तथाप्यतिव्याप्तेः । न च निषेधप्रतियोगिकोऽन्यनुप्रवि-
ष्टतया वाच्यमिति विशेषणीयम् ।

‘वृथा चरसि किं मृङ्ग तत्र तत्र वनान्तरे ।

मालत्याः सदृशीं कापि भ्रमन्नपि न लप्स्यसे ॥’

इत्युपमानलुप्तायामव्याप्तेः । तत्र सदृशलभनिषेधे साम्यस्यापि प्रतियो-
गिकोटिनिविष्टत्वात् । तस्माद्विधानाथोक्तलक्षणमप्ययुक्तम् ।

यत्तु सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तं लक्षणम्—

‘प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः ।

भूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता ॥’

इति । तदपि गुणक्रियादीनां परस्परसादृश्यवर्णनात्मिकायाम्—

‘ससञ्चुरश्चक्षुष्णानामेलानामुत्पत्तिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥’

इत्याद्युपमायामव्याप्तम् ।

‘उद्गमहूणतरुणीरमणोपमर्द-

भग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।

बिम्बं कठोरविसकाण्डकडारमेत-

द्विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥’

‘सद्योमुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्धि नारङ्गकम्’ इत्यादौ प्रसिद्धिर-
हितोपमानायां कल्पितोपमायां चाव्याप्तम् ।

यत्त्वलङ्कारसर्वस्वकृतोक्तम्—“उपमानोपमेययोः साधर्म्ये भेदाभेदतु-
ल्यत्वे वोपमा । साधर्म्ये त्रयः प्रकाराः । भेदप्राधान्यं, दीपकतुल्ययो-
गितादृष्टान्तप्रतिवस्तूपमासहोक्तिव्यतिरेकादिषु । अभेदप्राधान्यं, रूपक-
परिणामभ्रान्तिमदुल्लेखादिषु । द्वयोस्तुल्यत्वं, यथास्यामुपमायाम् । अत्र
ह्युपमानोपमेयासाधारणरूपाभ्यां भेदः साधारणधर्मेणाभेदश्चेति द्वयोरपि
तुल्यतैव” इति तदप्युपमानोपमेयातिव्याख्यादिदुष्टमिति स्पष्टमेव ।
तस्मादुर्वचमस्या लक्षणमिति । अत्रोच्यते—

‘व्यापार उपमानाख्यो भवेद्यदि विवक्षितः ।

क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तमुपमालंकृतिस्तु सा ॥’

उपमानव्यापार उपमितिक्रियानिष्पादको व्यापारः सादृश्यवर्णना ।

सोऽयमुपमितिक्रियानिष्पत्तिपर्यन्तं विवक्षिता चेदुपमालङ्कार इत्यर्थः ।
तथा च व्यतिरेके नातिव्याप्तिः । तत्र सादृश्यवर्णनासत्त्वेऽपि 'मुखेन
निष्कलङ्केन' इत्यादौ साक्षात्तस्यैव निषेधेन, 'नैवान्यतुच्छजनवत्'
इत्यादौ तत्प्रयोजकधर्मनिषेधेन चोपमितिक्रियाया अनिष्पत्तेः । नाप्य-
नन्वयेऽतिव्याप्तिः । तत्रापि स्वेन स्वस्य सादृश्यस्य सदृशान्तरव्यवच्छेदे
रुद्रोदनवपोत्खननाद्यर्थवादेऽसदर्थस्य निन्दास्तुत्योरिव द्वारमात्रतया
वर्ण्यमानत्वेनोपमितिक्रियाया अनिष्पत्तेः । अन्यथा स्वस्य स्वेनोपमिति-
क्रियानिष्पत्तौ सदृशान्तरव्यवच्छेदेऽपि सर्वथानुपमत्वद्योतनं फलं न
स्यात् । आहुश्च तस्य तदेव फलं भामहादयः—

‘यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।

असादृश्यविवक्षातो वदन्ति तमनन्वयम् ॥’ इति ।

अत एव वर्ण्यमानमपि स्वस्य स्वसिन्साधर्म्यं नान्वेतीत्यनन्वयपद-
व्युत्पत्तिमलङ्कारसर्वस्वकारादयो वदन्ति । ततश्च यथाम्भसि कतकरजः-
संयोजनेन रजोन्तरव्यवच्छेदे सति कतकरजसोऽपि विलयनात्सर्वथाना-
विलम्बः सिध्यति तथा ‘रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव’ इत्यादौ
स्वेन सादृश्यवर्णनया सदृशान्तरव्यवच्छेदे सति वस्तुतः स्वेनाप्युपमाया
असंभवादनुपमं रामरावणयोर्युद्धमित्यत्रैव कविसंरम्भ इत्युपमितिक्रि-
याया अनिष्पत्तेर्नानन्वयेऽतिव्याप्तिशङ्कावकाशः । एवं प्रतीपेऽपि यत्रो-
पमित्यनिष्पत्तिः,

‘आकर्ण्य सरोजाक्षि वचनीयमिदं भुवि ।

शशाङ्कस्तव वक्त्रेण पामरैरुपमीयते ॥’

इत्यादौ न तत्रातिव्याप्तिशङ्का । उपमितिक्रियानिष्पत्तिविरहात् ।

‘गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥’

इत्यादि प्रतीपमुपमेयोपमा चेत्युभयमपि सङ्गाहमेवेति न तद्व्यापनं लक्षणस्य दोषः । तथा ह्युदाहृतं प्रतीपं तावदुपमाविशेष एव । सादृश्यवर्णनस्य प्रकृतविषयत्व इवाप्रकृतविषयत्वेऽपि स्मृतिरूपकसन्देह-
आन्त्यनेकधाग्रहणापह्नवसम्भावनासम्भवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धननिर्दिष्टसमर्थ-
नादीनामिवालङ्कारान्तरत्वायोमात् । अन्यथा तेषामपि प्रकृतविषयत्व एव स्मरणरूपकसन्देहान्तिमदुल्लेखापह्नव्युत्प्रेक्षानिदर्शनार्थान्तरन्यासा-
द्यलङ्कारत्वम् । अप्रकृतविषयत्वेऽपि चानलङ्कारत्वमिति कल्पनाप्रसंगात् ।
स्मृत्यादेयश्च प्रकृतविषया इवाप्रकृतविषया अप्यलङ्कारभूतास्तत्र तत्रो-
दाहरिष्यन्ते । न चोपमायामयं नियमो यदप्रकृतेन प्रकृतसादृश्यवर्ण-
नात्मनैव तथा भाव्यमिति । समुच्चयोपमाद्युदाहरणेषु प्रकृतयोरेवाप्रकृत-
योरेव वा सादृश्यवर्णनस्याप्युपमात्वाङ्गीकारात् । तद्वत्प्रकृतेनाप्रकृतस्य
सादृश्यवर्णनमप्युपमैवेति युक्तम् । एवं चोपमेयोपमापि प्रकृताप्रकृतवि-
षयोपमाद्वयरूपतया नालङ्कारान्तरतां भजते । अन्यथा तत्प्रकरणोदाह-
रिष्यमाणपरस्परोपमाया अप्यलङ्कारान्तरत्वप्रसंगात् । परस्परभ्रमनिब-
न्धनादिष्वलङ्कारान्तरतापत्तेश्च । न चानन्वयप्रतीपोपमेयोपमासु सादृ-
श्यवर्णनस्य पृथङ्गिरूपणस्य चाविशिष्टत्वेनानन्वयस्यानुपमात्वमितरयो-
पमात्वं च वक्तुमयुक्तमिति वाच्यम् । यत्रोपमिति क्रियानिष्पत्तिस्तत्रोप-
माशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेन, यत्र तदनिष्पत्तिस्तत्र तदभावेन च वैष-
म्यस्य स्फुटत्वात् । इममेव विशेषमभिप्रेत्य काव्यप्रकाशिकादिलक्षणे-
ष्वनन्वयव्युदासार्थमेव यत्नः कृतो नोपमेयोपमादिव्युदासार्थम् । उपमे-

योपमादेरुपमान्तर्गतत्वेऽपि व्यङ्ग्यादिकृतवैचित्र्यविशेषेण पृथग्गणनं न विरुध्यते, रूपकपरिणामवत् । 'उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ' इत्यादौ लक्षणाभावो न दोषः । यदि तथाभूतौ प्रवाहौ स्यातां तर्ह्युपमीयेत । न च तौ संभवतः । तस्मान्न केनाप्युपमीयत इत्युपमापरपर्यायोऽयमित्यनिष्पत्तावप्युपमात्वस्वीकारे तत्रोपमाशब्दस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः । किंतु तत्रातिशयोक्तिविशेषोऽलंकारः । अत एव काव्यप्रकाशिकायां 'प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्' इत्यातिशयोक्तिषु परिगणय्य यद्यर्थोक्तौ कल्पनस्य,

‘राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥’

इत्युदाहृतम् ।

‘पुष्पं प्रवालोलिहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्य ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः सितस्य ॥’

इति तु कविकल्पितोपमानाया उत्पाद्योपमेति व्यवहृताया उदाहरणम् । तत्र यद्युत्पाद्यस्योपमानस्य संभाविततया तेनोपमितिनिष्पत्तेर्लक्षणमस्त्येवेति नाव्याप्तिः । न चैवं ‘चन्द्रबिम्बादिव विषं’ इत्यसंभावितोपमायामव्याप्तिः, तत्रासंभावितेनैवोपमानेनोपमिति क्रियानिष्पत्तेः कविना विवक्षितत्वेन विवक्षानुसार्युपमिति क्रियानिष्पत्तिरसंभवात् । नहि ‘प्रस्तुतसदर्थानिबन्धनोपमिति क्रियानिष्पत्तिरुपमा’ इति लक्षणमुच्यते किंतु कविविवक्षानिबन्धना । अत एव श्लोके विवक्षित इति विशेषणमर्थवत् । अन्यथा ‘चन्द्र इव मुखम्’ इत्यादावपि लक्षणं न स्यात् । चन्द्रगतकान्त्यतिशयस्य वस्तुतो मुखेऽभावेन विवक्षानुसरणं विना ग-

त्यभावात् । 'चन्द्रधवला कीर्तिः' इत्यादौ च सर्वथैव लक्षणं न स्यात् । कीर्तौ धावत्यस्य लेशतोऽप्यभावात् । न चैवमनन्वयेऽपि कविविवक्षया स्वस्य स्वेनोपमितिक्रियानिष्पत्तिः संभवतीति वाच्यम् । सर्वथैवानुपमत्व-
द्योतने कविसंरम्भे सति तथा विवक्षानुदयात् । 'वृथा चरसि किं भृङ्ग'
इत्यादौ सादृश्याधिकरणस्यानुपलम्भोक्त्योपलभ्यमानेषु सादृश्यनिषेधपर्य-
वसानेऽप्यनुपलभ्यमानगतसादृश्याभ्यनुज्ञानात्तत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तिर-
स्तीति नाव्याप्तिः । अत एव तस्य विशिष्यानुपादानादुपमानलुप्तता । एवम्,

‘निरूप्यमाणं कविना सादृश्यं स्वात्मनो न चेत् ।

प्रतिषेधमुपादाय पर्यवस्यति सोपमा ॥’

इत्यपि लक्षणमनुसंधेयम् ।

उपमितिक्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनमुपमा ।

स्वनिषेधापर्यवसायि सादृश्यवर्णनमुपमा ।

इति द्विविधमप्येतदुपमासामान्यलक्षणम् । अलंकारभूतोपमालक्षणं त्वे-
तदेवादुष्टाव्यङ्ग्यत्वविशेषितम् । विशिष्टोपमादिस्थले विशेषणाद्युपमानां
वाच्यभूतविशिष्टोपमादिसिद्धयङ्गत्वात् । वाच्यसिद्धयङ्गरूपगुणीभूतव्य-
ङ्ग्यतयैव तासां नालंकारतेति न तदव्यापनं दोषः । 'न पद्मं मुखमेवेदं'
इत्यादौ नोपमालंकारः । किं तु प्रतिषेधाक्षिप्तप्रसक्तितया आन्तिमान्,
तदुपपादकतयोपमा चेत्युभयं व्यङ्ग्यम् । तथापि आन्तिमदादिकमपि
साधर्म्यमूलत्वमात्रेणोपमामध्ये परिगणयता दण्डिना तत्त्वाख्यानोपमेत्येता-
दृशव्यवहारः कृतः परमिति न तत्राप्यव्याप्तिर्दोष इति दिक् ।

सा चैयमुपमा द्विविधा—पूर्णा लुप्ता च ।

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामुपादाने पूर्णा ।

तेषामेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे सति लुप्ता ।

पूर्णायां कचित्साधारणधर्मस्यानुगामितया निर्देशः । कचिद्वस्तुप्रति-
वस्तुभावेन । कचिद्विम्बप्रतिबिम्बभावेन । कचिच्छ्लेषेण । कचिदु-
पचारेण । कचित्समासान्तराश्रयेण । कचिदेषां यथासंभवं मिश्रणेन ।
लुप्तायां तु नैवं भेदाः । तस्यां साधारणधर्मस्यानुगामित्वनियमात् । किं तु
प्रकारान्तरेण भेदा वक्ष्यन्ते । तत्र पूर्णायां धर्मस्यानुगामिता यथा—

‘वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥’

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति वागर्थयोर्नित्यसंबन्धित्वं प्रसिद्धम् ।
उमामहेश्वरयोरप्यनयोर्न पृथग्भावः चन्द्रचन्द्रिकयोरिवेति तत्प्रसि-
द्धम् । तथा च नित्यसंबन्धित्वरूपोऽत्र साधारणधर्मोऽनुगामितया
निर्दिष्टः । यद्यप्युमामहेश्वरयोर्वागर्थवन्नित्यसंबन्धित्ववर्णनेन तयोर्निरति-
शयपरस्परप्रेमशालित्वं महामहिमत्वमित्यादि व्यज्यते तथापि न ध्वनि-
गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शप्रतिभासादेवात्र चारुता-
प्रतीतिः, किं तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादपीति प्रायस्तत्र संभवद्रसादिरूपं
व्यङ्ग्यमलंकारान्तरं चागणयित्वैव तत्तदलंकारा उदाह्रियन्ते ।

एकस्यैव धर्मस्य संबन्धिभेदेन द्विरुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । स
तु शुद्धो न संभवति । किं तु विशेषणतया विशेष्यतया वा सर्वत्र
बिम्बप्रतिबिम्बभावकरम्बितः । वस्तुतो भिन्नयोर्धर्मयोः परस्परसादृश्या-
दभिन्नतयाध्यवसितयोर्द्विरुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः । तत्र वस्तुप्रति-
वस्तुभावस्य विशेषणता यथा—

‘यान्त्या मुहुर्वलितकंधरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥'

अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टयोः कंधरावृन्तयोर्वलितावृत्तशब्दाभ्यामेक एव धर्मो विशेषणतया निर्दिष्टः । विशेष्यता यथा—

‘सा तेन जगृहे साध्वी हठात्साध्वसकम्पिता ।

वानरेणातिलोलेन वाताधूतेव वल्लरी ॥'

अत्र साध्वसवातयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः कम्पिताधूतशब्दाभ्यामेक एव धर्मो विशेष्यतया निर्दिष्टः । शुद्धबिम्बप्रतिबिम्बभावो यथा—

‘पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः’ इत्यादि । अत्र हरिचन्दनवालातपौ हारनिर्झरौ च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टौ । श्लेषो यथा—

‘नरसिंह महीपाल समस्तोऽपि रिपुस्तव ।

पारावारसमानत्वं दधाति स्वपदच्युतः ॥'

उपचारो यथा—

‘उद्भवन्तमुदिताचिषं ततो भानुमन्तमिव हेमभूभृतः ।

पङ्कजैरिव कुमारमीक्षणैर्विस्मयेन विकचैः पपुर्जनाः ॥'

अत्र विकासः पुष्पधर्म उपमेयेषु वीक्षणेष्पचरितः । समासमेदाश्रयणं यथा—

‘तया विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।

प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥'

अत्र विवृद्धाननचन्द्रकान्त्येति विशेषणं देव्यां शरदि च समासमेदेन प्रवर्तते । मिश्रणेष्वनुगामित्वबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

‘भीमकान्तैर्नृपमुणैः स बभूवोषजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥'

अत्राघृष्टत्वमभिगम्यत्वं च नृपगुणानां यादोरत्नानां च बिम्बप्रतिवि-
म्बभावमपेक्ष्य लब्धात्मकं साधारणो धर्मः । अनुगामित्वश्लेषयोर्मिश्रणं
यथा—

‘गते तव आतरि वत्स पञ्चतां चिराय नश्चान्द्रमसं कुलं महत् ।

अदृष्टसंतानतया न शोभते वनं हरेः प्राब्धथनादिवोदधेः ॥’

अत्र संतानशब्दश्लेषमपेक्ष्य लब्धात्मकं शोभारहितत्वं साधारणो
धर्मः । अनुगामित्वोपचारयोर्मिश्रणं यथा—

‘तडिदुज्ज्वलहेतिमुत्तरः कुरुराजध्वजिनीं विलोकयन् ।

प्रिययेव भिया सकम्पया परिरेमे धृतधर्मपाथसा ॥’

अत्र सकम्पत्वानुगामिधर्मापेक्षया लब्धचारुभावं परिरम्भकर्तृत्वं
भीत्यामुपचरितम् । अनुगामित्वसमासभेदाश्रयणयोर्मिश्रणं यथा—

‘श्येनपक्षपरिघूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।

अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥’

अत्र श्येनपक्षपरिघूसरेत्यादिविशेषणयोः समासभेदाश्रयणेन साधा-
रण्यमपेक्ष्यानवलोकनक्षमत्वमनुगामिधर्मश्चारुतातिशयं पुष्णाति । वस्तु-
प्रतिवस्तुभावबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

‘लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गूढनकाः ।

वैदर्भमाम्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाल्लेन ॥’

अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः क्रोधनक्रयोः संवृतगूढशब्दाभ्यामेक-
एव धर्म उक्त इति बिम्बप्रतिबिम्बभाववस्तुप्रतिवस्तुभावः । संतोषचिह्न-
प्रसादयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावश्च । श्लेषबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

‘पार्थनाशमुदिता नृपात्मजा बाष्पमूहुरविनीतमन्यवः ।

आतपकथितपाथसो बहिः शीतगर्भसलिला इव हृदाः ॥’

अत्र बाष्पशब्दे श्लेषस्य नृपात्मजहृदविशेषणानां बिम्बप्रतिबिम्बभावमपेक्ष्य चास्ता । उपचारबिम्बप्रतिबिम्बभावयोर्मिश्रणं यथा—

‘सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।

उद्वामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्नाविवोरगौ ॥’

अत्राश्वासितेन्द्रसिक्तेत्यनयोर्वोरगणां च बिम्बप्रतिबिम्बभावमपेक्ष्यो-
द्वमनमुपमानोपमेययोर्द्वयोरप्युपचरितम् । मुख्यार्थस्य द्वयोरप्यसंभवात् ।
मुख्यार्थे तस्य ग्राम्यत्वाच्च । तदाहुः—

‘निष्ठचूतोर्दीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्तु (त्र) ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥’ इति ।

एवमन्यदपि द्वयोर्मिश्रणमूह्यम् । अनुगामित्वबिम्बप्रतिबिम्बभावसमा-
सभेदाश्रयणानां मिश्रणं यथा—

‘नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।

महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥’

अत्र व्यत्यगादित्यनुगामिधर्मः । अन्यवधूर्भवित्री सागरगामिनीत्य-
नयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । आवर्तमनोज्ञनाभिरित्यत्र समासभेदाश्रयणमि-
त्येतेषां मिश्रणम् । अनुगामित्वश्लेषोपचाराणां मिश्रणं यथा—

‘असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।

वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥’

अत्रातुरदृष्टिवीक्षित इत्यादावनुगामिता । रामादिशब्दश्लेषः । चु-
म्बितशब्दस्य वसन्तपक्षे उपचारः । इत्येतेषां मिश्रणम् । एवमन्येऽपि
मिश्रणोदाहरणभेदाः स्वयमेव द्रष्टव्याः । बिम्बप्रतिबिम्बभावोदाहरणेषु
कश्चिद्विशेषः । कचित्प्रसिद्धसाधर्म्यतया प्रतीयमानसाधर्म्ययोर्बिम्बप्रति-

बिम्बभावः । यथा—‘पाण्ड्योऽयमंसार्षितलम्बहारः’ इत्यादौ । कचिद-
प्रसिद्धसाधर्म्यतया येनकेनचित्प्रकारेणोपात्तसाधारणधर्मयोर्बिम्बप्रतिबि-
म्बभावः । यथा—‘तथा विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या’ इत्यादौ । अत्र हि
शरदपर्णयोः स्वतोऽप्रसिद्धसाधर्म्ययोर्विवृद्धाननेत्यादिना समासमेदाश्रय-
णेनोपात्तसाधारणधर्मयोरेव बिम्बप्रतिबिम्बभावः । यथाकथंचित्साधर्म्य-
प्रतीतिं विना बिम्बप्रतिबिम्बभावो न संभवत्येव ।

‘यथा त्वं गुणवाँल्लोके तथा ते निर्गुणो रिपुः ।

इतीदमुपमानं तु विपरीतमिति स्मृतम् ॥’

इत्युक्तरूपाया विपरीतोपमायाः कथं निर्वाहः । तत्र हि सगुणत्वनि-
र्गुणत्वयोर्नोपात्तेन न वा प्रतीयमानेन धर्मेण साधर्म्यप्रतीतिरस्ति । नैष
दोषः । तत्राप्यात्यन्तिकत्वस्वाभाविकत्वादिधर्मेण प्रतीयमानेन तयोः
साधर्म्यप्रतीतिः । अन्यथा यथाशब्दोदितस्य सादृश्यस्य सर्वथा निराल-
म्बनत्वप्रसङ्गात् । एवं पूर्णया दिगुदाहृता ।

लुप्ताष्टविधा—वाचकलुप्ता, धर्मलुप्ता, उपमानलुप्ता, वाचकोपमान-
लुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता, धर्मवाचकलुप्ता, वाचकोपमेयलुप्ता, धर्मोपमानवा-
चकलुप्ता चेति । क्रमेणोदाहरणानि—

‘कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भतुल्यम् ॥’

अत्र कैलासगौरमित्यत्र वाचकलोपः । निकुम्भतुल्यमित्यत्र धर्म-
लोपः । वाचकलोपः सर्वत्र समासविधायकशास्त्रकृतः । धर्मलोपस्त्वै-
च्छिकः । प्रभावादिना निकुम्भतुल्यमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् ।

‘यच्चोराणामस्य च समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृतः ।

उपनतमेतदकस्मादासीद्वत् काकतालीयम् ॥’

इत्यत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ । तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति इवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्' इति ज्ञापकात्सुप्सुपेति समासः । उभयत्रोपमेयं क्रमेण देवदत्तागमनं दस्यूपनिपातश्च । तेन देवदत्तदस्युसमागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति । ततः काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीये इवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्' इति छप्रत्ययः । ततश्च पतता तालफलेन यथा काकस्य वध एवमुपनिपातितैर्दस्युभिर्देवदत्तस्य वध इत्यर्थः । यदाह भगवान्भाष्यकारः—'एवं तर्हि द्वाविमावर्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयम्' इति । तच्च विवृतं कैयटेन—

“तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानम् । तालपतनं दस्यूपनिपातस्य । तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति । अकस्मादुपनतत्वं च समानो धर्मः । तदाह वृत्तिकारः—'तेन काकतालीयं नामाकस्मादुपनतं चित्रीकरणमुच्यते' इति । ततश्चात्र काकागमनतत्तालपतनसमागमनरूपस्य पतत्तालकृतकाकवधरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात् । प्रत्ययार्थोपमायासुपमानलोपः । समासार्थोपमायां वाचकोपमानलोपः । अत्रैव 'किमिति ब्रूमो वयमिदम् ।' इति तृतीयपादपाठे प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः । समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोपः । अत्र धर्मलोपमात्रमैच्छिकम् ।

“यं त्वं पालयसे धर्मं वृत्त्या च नियमेन च ।

स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥”

अत्र राघवः शार्दूल इवेत्यर्थे 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासे धर्मवाचकयोर्लोपः । अत्र वाचकलोपवद्भर्मलोपोऽपि

शास्त्रीयः । सामान्यप्रयोग एवैतत्समासानुशासनात् । धर्मवाचकलुप्तायां धर्मलोपस्यैच्छिकत्वमपि संभवति । यथा—

‘नृणां यं सेवमानानां संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं जगत्प्रभजन्मर्त्यश्चञ्चा चन्द्रकलाधरम् ॥’

अत्रापवर्ग इवाचरतीत्यर्थेऽपवर्गतीत्यत्राचारार्थस्य किपो लोपाद्वाचकवद्धर्मस्यापि लोपः । चञ्चेत्यत्र चञ्चा तृणपुरुष इवेत्यस्मिन्नर्थे ‘इवे प्रतिकृतौ’ इति विहितस्य कनो ‘लुम्मनुष्ये’ इति लुब्धिवधानाद्वाचकलोपो धर्मलोपश्च । अस्य श्लोकस्य

‘यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं शंभुमजन्मर्त्यश्चञ्चैवात्महिताकृतेः ॥’

इति पाठे नोभयत्रापि धर्मस्य श्रवणमपि संभवति ।

‘रूपयौवनलावण्यस्पृहणीयतराकृतिः ।

धुरतो हरिणाक्षीणामेष पुष्पायुधीयति ॥’

अत्र वाचकोपमेययोर्लोपः । रूपयौवनेत्यादिस्वविशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानं पुष्पायुधमिवाचरतीत्यस्यार्थस्य गम्यमानत्वात् स्वात्मन उपमेयस्य लोपः कवरैच्छिकः । न चैष इत्युपमेयस्योपादानमस्तीति शङ्क्यम् । तस्य कर्मविभक्त्यभावेन पुष्पायुधीयतीत्यत्रोपमेयासमर्पकत्वात् । अत्रैव हरिणस्याक्षिणी इवायते अक्षिणी आसामित्यस्मिन्नर्थेऽनुशिष्टे हरिणाक्षीणामिति पदे धर्मोपमानवाचकानां लोपः । सर्वोऽप्ययं ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य’ इत्यादिशास्त्रकृत एव लोपः । त्रिलोपे धर्मलोपस्त्वैच्छिकोऽपि संभवति । यथा—

‘यच्चोराणामस्य च’ इति श्लोकस्य द्वितीयपाठे समासार्थोपमायाम् । एवं लुप्ताया अष्टौ विधाः प्रदर्शिताः ।

काव्यप्रकाशिकाकारादिभिस्तु पूर्णायाः षड्विधाः लुप्तायास्तु धर्मलुप्ता-
दिष्ववान्तरभेदेन कैश्चिदेकोनविंशतिरन्यैर्विंशतिविधाः प्रदर्शिताः । तत्रायं
विभागः—पूर्णा तावद्विविधा श्रौती आर्थी च । सादृश्यमात्रवाचकय-
थेवादिशब्दवती श्रौती । सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्याप्ततुल्यसदृशसंकाशादि-
शब्दवती आर्थी । द्विविधापि वाक्ये समासे तद्धिते चेत्येवं षड्विधा
पूर्णा । धर्मलुप्तापि पूर्णावदेव विभागवती । किं तु श्रौती तद्धितेन संभ-
वतीत्येवं पञ्चविधा । वाचकलुप्ता कर्मकर्तृणमुलोः कर्माधिकरणक्यचोः
क्यङि णिनौ समासे चेत्येवं सप्तविधा । उपमानलुप्ता वाक्यसमासयोर्द्वि-
विधा । धर्मवाचकलुप्ता किप्समासयोर्द्विविधा । धर्मोपमानलुप्ता वाक्यस-
मासयोर्द्विविधा । उपमेयवाचकलुप्ता क्यचि एकविधा । धर्मवाचकोप-
मानलुप्ता समास एवैकविधेति । यदाहुः—

‘पूर्णा लुप्ता च सा द्वेधा श्रौत्यार्थी चेति ते पुनः ।
द्विविधे प्रथमा वाक्ये समासे तद्धिते भवेत् ॥
तद्वहुत्तापि धर्मस्य लोपे श्रौती न तद्धिते ।
इवादिलोपे द्विविधे णमुलि क्यचि च क्यङि ॥
तथा णिनौ समासे च सप्तधा परिकीर्तिता ।
उपमानस्य लोपे तु द्विधा वाक्यसमासयोः ।
इवादिधर्मलोपेऽपि द्विविधा किप्समासयोः ।
धर्मोपमानयोर्लोपे वाक्यगा च समासगा ॥
इवादेरुपमेयस्य द्वयोर्लोपे भवेत्क्यचि ।
इवादिधर्मोपमानलोपे त्वेषा समासगा ॥’ इति ॥

अत्रोदाहरणानि तन्मतरीत्या संगृह्यास्माभिर्लिख्यन्ते—

‘यस्याज्ञा शिरसोहते सुमनसां वृन्दैर्यथा मालिका

बद्धा मुञ्चति यः पशूनिव जनान्यस्याभ्रवद्वैभवम् ।

हृद्यं शेवधिना समं हृदि भजन्यानन्दसारोपमं

यं धन्याः शशिवत्प्रसन्नवपुषे तस्मै नमः शंभवे ॥’

अत्र षड्विधापि पूर्णा दर्शिता । तत्र प्रथमवाक्ये वाक्यगा श्रौती । द्वितीयवाक्ये समासगा श्रौती । ‘इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इति वार्तिककृद्वचनेन पशूनिवेत्यस्य समासपदत्वात् । तृतीयवाक्ये तद्धितगा श्रौती । अभ्रवदिति षष्ठीसमर्थाद्वतेः ‘तत्र तस्येव’ इति सूत्रेणैवार्थे विहितत्वात् । ‘हृद्यं शेवधिना समं हृदि भजन्ति’ इत्यत्र वाक्यगा आर्थी । ‘आनन्दसारोपमं’ इत्यत्र समासगा आर्थी । हृद्यमिति विशेषणमत्राप्यपेक्ष्यते । अन्यथा धर्मलुप्तैव स्यान्न पूर्णा । शशिवदित्यत्र तद्धितगा आर्थी । तत्रत्यवतेः ‘तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः’ इति तुल्यार्थे विहितत्वात् ।

‘मूर्तिर्यथा नवसुधा बलभिन्मणीव

कण्ठप्रभा सुसदृशश्च जटास्तडिद्धिः ।

शङ्खाक्षि काञ्चननिभं पदमब्जदेश्यं

यस्यैष मेऽस्तु हृदि दैवतसार्वभौमः ॥’

अत्र पञ्चविधापि धर्मलुप्ता दर्शिता । तत्र मूर्तिर्यथा नवसुधेति वाक्यगा । बलभिन्मणीव कण्ठप्रभेति समासगा श्रौती । उभयत्रापि भातीत्यादिक्रियाप्रयोगे सैव साधारणो धर्म इति धर्मलुप्ता न भवेत्, अतस्तदप्रयोगः । श्रौती तु धर्मलुप्ता तद्धिते न संभवति । षष्ठीसमर्थात्सप्तमीसमर्थाद्वा इवार्थे विहितस्य वतेर्धर्मोपादानं विनान्वयसौकर्याभावात् ।

न च वाच्यं 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारे इवार्थे विहितस्य तद्धितस्य धर्मोपादानं विना नैराकारमस्ति । 'कुशाग्रीया बुद्धिः' 'शैलेयं दधि' 'पौण्डरीकं मुखम्' इति दर्शनात् । अतस्तत्र श्रौती धर्मलुप्ता तद्धित उदाहर्तुं शक्यत इति 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारे विहितप्रत्ययानां तुल्यार्थे एव विधानात् । अन्यथा तेषां सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वाभावेन कुशाग्रीया बुद्धिरित्याद्युपमेयसामानाधिकरण्यासंभवात्सादृश्यविधानमपि सदृशे पर्यवस्यति सामानाधिकरण्यदर्शनादिति सूत्रे इवग्रहणं न विरुध्यते । सुसदृशश्चेत्यादि वाक्यत्रये क्रमेणार्थो वाक्यग्रा समासगा तद्धितगा च । अब्जदेश्यमित्यत्रेषदसमाप्तौ विहितोऽपि देश्यप्रत्ययः सादृश्ये प्रयुज्यते सोऽपि सामानाधिकरण्यात्सदृशपर्यवसायी । ननु सदृशादिशब्दप्रयोगे सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वादार्थीति युक्तम् । सादृश्यादिशब्दप्रयोगे कथम् । किं श्रौती उतार्थी । यथा—

‘परस्परालक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्वद्वष्टिषु ॥’

इत्यादौ श्रौत्येवेति ब्रूमः । तत्र तद्धितप्रकृत्या धर्मिपर्यन्ताभिधानेऽपि प्रधानप्रत्ययाभिहितस्य सादृश्यस्यैव वाक्यार्थान्वयित्वात् ।

‘यं पश्यन्दीपं दर्शं सपदि मनसिजः कीटनाशं स नष्टः

स्वान्ते योऽन्तःपुरीयत्यतिभजनकृतस्तं कुमारीयति द्राक् ।

मूलस्तम्भायते यस्मिन्भवनभवने कोकिलालापिनी यं

वामाङ्गे कल्पवल्ली श्रयति कुवलयश्यामला तं भजामि ॥’

अत्र सप्तविधापि वाचकलुप्ता दर्शिता । तत्र दीपमिव पश्यन्नित्यर्थे दीपदर्शमिति कर्मणमुलि, कीट इव नष्ट इत्यर्थे कीटनाशं नष्ट इति कर्तृणमुलि, स्वान्तेऽन्तःपुर इवाचरतीत्यर्थेऽन्तःपुरीयतीत्यधिकरणक्यचि,

कुमारं स्कन्दमिवाचरतीति कर्मक्यचि, त्रिभुवनस्योत्पत्तौ मूलस्तम्भ इवा-
चरतीत्यर्थे मूलस्तम्भायत इति कर्तृक्यङि, कोकिल इवालपतीत्यर्थे कोकि-
लालापिनीति णिनौ, कुवलयमिव श्यामलेत्यर्थे कुवलयश्यामलेति समासे
च क्रमेण वाचकलुप्ता द्रष्टव्या ।

‘पूजनं पुररिपोस्तनोतु मे चित्तमन्यदपहाय चापलम् ।

यत्समं प्रियहितं न दृश्यते येन नापि सदृशं निशम्यते ॥’

अत्र यत्सममिति समासे येन सदृशमिति वाक्ये चोपमानलुप्ता
द्विविधापि दर्शिता ।

‘वृथा मम भ्रमत्यहो मनः स्थिते महेश्वरे

श्रुतोऽस्ति तेन किं समः स्मृतोऽथवास्ति तत्समः ।

षडङ्गयत्वदः सदा तदङ्घ्रिपङ्कजद्वये

चकोरकीयतु स्थिरं तदानने शशिप्रभे ॥’

अत्रावशिष्टाः षड्विधा अपि लुप्ताः प्रदर्शिताः । तत्र द्वितीयपादे
वाक्यसमासयोर्धर्मोपमानलुप्ता द्विविधा, तृतीयपादे किप्समासयोर्धर्मवा-
चकलुप्ता द्विविधा, चकोरकीयत्विति वाचकोपमेयलुप्ता, शशिप्रभ इति
धर्मोपमानवाचकलुप्ता च क्रमेण द्रष्टव्या ।

एवमयं पूर्णलुप्ताविभागो वाक्यसमासप्रत्ययविशेषगोचरतया शब्दशा-
स्त्रव्युत्पत्तिकौशलप्रदर्शनमात्रप्रयोजनो नातीवालंकारशास्त्रे व्युत्पाद्यतामर्ह-
ति । न वा लुप्तानामयं सामस्त्येन विभागः । तथाहि—धर्मलुप्ता वाक्य-
समासतद्धितेषु दर्शिता द्विर्भावेऽपि दृश्यते—‘पटुपटुर्देवदत्तः’ इति ।
अत्र हि ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति सादृश्ये द्विर्भावविधानात् । पटुसदृश
इत्यर्थः । यो हि शास्त्रादिष्वपटुरेव पटुवदभिनयति स उच्यते पटुपटु-

रिति । न तावदियं वाक्ये धर्मलुप्ता । ‘कर्मधारयवदुत्तरेषु’ इति समा-
ससद्भावविधानेन कपद्यसिद्धेः । अत एव न समासेऽपि धर्मलुप्तेयम् ।
वाचकलुप्ता णिनिं विना कैश्चित्पङ्क्तिषु दर्शिता । णिनिना सहापरैः सप्त-
विधा । किं तद्विधयोरपि दृश्यते—

‘यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं शंभुमभजन्मर्त्यश्चैव स्वहिताकृतेः ॥’

इति विवृतमेतदधस्तात् । वाक्यसमासयोरुपमानलुप्तापि दर्शिता ।
‘उपनतमेतदकस्मादासीद्वत काकतालीयम्’ इति तद्धितेऽपि दृश्यते ।
वाचकोपमानलुप्ता स्वरूपत एव नोदाहृता । सापि काकतालीयमिति
प्रकृतिभूते समासे दृश्यते । धर्मोपमानलुप्तापि तद्धिते काकतालीयमित्यत्र
दृश्यते । धर्मवाचकलुप्ता किप्समासयोरिव तद्धितेऽपि दृश्यते । ‘तं जग-
त्यभजन्मर्त्यश्च चन्द्रकलाधरम्’ इति हि प्रागुदाहृतम् । तस्माल्लुप्तावि-
भागे दिङ्मात्रप्रदर्शनमेवेदं प्राचां न तु सामस्त्येन विभागः । ये चान्ये
काव्यालोकादिषूपमायां प्रकारभेदा दर्शितास्ते सर्वे तेष्वेव द्रष्टव्याः ।
दर्शिताश्चेहापि लेशतो लक्षणविचारप्रस्तावे । रूपकप्रकरणे चास्याः प्रका-
रभेदान्कांश्चित्प्रदर्शयिष्यामः ।

पुनश्चेयमुपमा संक्षेपतस्त्रिधा—कचित्त्वैचित्र्यमात्रविश्रान्ता यथा—
‘स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः’ इत्यादौ । कचिदुक्तार्थोपपादनपरा यथा—
‘अनन्तरत्नप्रभवस्य’ इत्यादौ । यथा वा—

‘विश्रब्धघातदोषः स्ववधाय खलस्य वीरकोपकरः ।

वनतरुभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥’

कचिद्व्यङ्ग्यप्रधाना सा, व्यङ्ग्यस्य वस्त्वलंकाररसरूपतया त्रैविध्यान्नि-
विधा । तत्र वस्तुध्वनिर्यथा—

दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट-

संक्रान्तिनिम्नघनशोणितशोणरोचिः ।

वीरैर्व्यलोकि युधि क्रोपकषायक्रान्तिः

कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥'

अत्र कृपाणस्य कुपितकालीकटाक्षसादृश्यवर्णनेन सकलरिपुबलक्षयः
क्षणादेव करिष्यत इति वस्तु व्यज्यते । अलंकारध्वनिर्यथा —

‘यशसि तव विकसिते नृप हिमकरकिरणच्छटाधवले ।

अमर इव पुण्डरीके विराजते विष्णुपदमेतत् ॥’

अत्रोपमालंकारेण यशसः पुण्डरीकवद्वैपुल्यस्य, गगनस्य च अमरव-
दल्पत्वस्य प्रतीतेराश्रयाश्रयिणोरनानुरूप्यलक्षणोऽधिकालंकारो व्यज्यते ।
रसध्वनिः ‘वागर्थीविव’ इत्यादावुदाहृतः ।

कचिदेकत्रैव त्रिविधोऽपि ध्वनिर्दृश्यते यथा—

‘पश्यत्र नलिनीपत्रे बलाका परिदृश्यते ।

हरिन्मणिमये पात्रे शुक्तिकेव प्रतिष्ठिता ॥’

किमावयोः संकेतस्थानं भविष्यतीति प्रष्टुमनसो जनसमक्षमपृच्छतश्च
प्रच्छन्नकामुकस्याभिप्रायमिङ्गितेन विदितवत्या विदग्धायाः संकेतस्थान-
सूचनार्थमिदं वचनम् । अत्र पद्मपत्रस्थितबलाकाया मरकतपात्रप्रतिष्ठित-
शुक्तिकासदृश्यवर्णनेन तस्यास्तद्वन्निश्चलत्वप्रतीतेराश्वस्तत्वं व्यज्यते, तेन
तत्प्रदेशस्य निर्जनत्वं व्यज्यत इति वस्तुध्वनिः । ततश्च तदेव संकेत-
स्थानमावयोरिति प्रकाशनात्संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनरूपसूक्ष्मालंकार-

ध्वनिः । एवं तदभिप्रायानुरूपवर्णनात्परस्परं रतिभावो व्यज्यत इति रसध्वनिश्च ।

ननु रसादिध्वनिरसंलक्ष्यक्रम इति प्रसिद्धिः कथमत्र तस्यानुरणनेन व्यङ्ग्यतोच्यते । मैवम् । यत्र विभावाभावादिवशादांशु भाविनी रसाभिव्यक्तिस्तत्रासंलक्ष्यक्रमता । अन्यत्र तु रसादिध्वनिरपि संलक्ष्यक्रम एव । तदुक्तमभिनवगुप्तपादाचार्यैः—‘यद्यपि रसभावादिरथो ध्वन्यमान एव न वाच्यः कदाचिदपि तथापि न सर्वोऽसंलक्ष्यक्रमस्य विषयः’ इति । अत एव ध्वनिकारोऽपि—

‘एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥’

इत्यत्र लज्जाख्यं संचारिभावमनुरणनव्यङ्ग्यमुदाजहार ।

अथोपमाव्यङ्ग्यप्रसङ्गादुपमाध्वनयः प्रदर्श्यन्ते । तत्र शब्दशक्तिमूलोपमाध्वनिर्यथा—

‘किरिति प्रकरं गवां प्रकामं सुमनःस्वच्छतरं निधौ कलानाम् ।

कतिचित्कलयन्ति यत्प्रबोधं कतिचिन्नेति स तत्स्वभाव एव ॥’

एकस्माद्गुरोर्विद्यां शिक्षमाणानां केचित्प्रगल्भन्ते नान्य इति विशेषो बोधकस्य गुरोस्तेषु तेषु बोधनविशेषकृतो न भवति, किं तु तत्स्वभावकृत इत्यस्मिन्नर्थे प्रकृतेऽप्रकृतार्थस्योपमानत्वकल्पनयात्रैवमुपमा व्यज्यते यथा चन्द्रे किरणानां प्रकरमविशेषेण सर्वपुष्पेषु विकिरति कानिचिद्विकसन्ति नान्यानीत्येष विशेषस्तत्तत्पुष्पस्वभावकृत एव न तु चन्द्रस्य किरणविशेषकृतः । एवं गुरौ सर्वशिष्येष्वविशेषेण वाङ्मयं विकिरति तेषु बोधाबोधविशेषोऽपि तत्तत्स्वभावकृत एवेत्यत्र श्लिष्टानां गोसुमनःकलानिधि-

शब्दानां वागादिपर्यायपरिवृत्त्यसहिष्णुत्वाच्छब्दशक्तिमूलानुरणनरूप-
ध्वनिः ।

अर्थशक्तिमूलो वस्तुनोपमाध्वनिर्यथा—

‘वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ।

त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥’

अत्रार्थशक्त्या चन्द्रे दृष्टिसमागम इत्यनेन चन्द्रे सीतामुखसादृश्यं
व्यज्यते । अलंकारेणोपमाध्वनिर्यथा—

‘यैर्दृष्टोऽसि तदा ललाटपतितप्रासप्रहारो युधि

स्फीतासृक्क्षुतिपाटलीकृतपुरोभागः परान्दारयन् ।

येषां दुःसहकामदेहदहनप्रोद्धूतनेत्रानल-

ज्वालीभरभासुरे पुररिपावस्तं गतं कौतुकम् ॥’

अत्रान्यत्कार्यं प्रकुर्वतोऽशक्यान्यवस्तुकरणात्मको विशेषालंकारः ।
उत्तरूपं त्वां पश्यतो यथोक्तविशेषणविशिष्टपुररिपुदर्शनमासीदिति निब-
न्धनात्करणस्य क्रियासामान्यात्मनो दर्शनेऽपि सद्भावाद्यद्यप्ययमर्थो न
वाच्यस्तथापि तस्मिन्कौतुकास्तमयवर्णनाद्यङ्गथः । तेन तदा त्वं तथाभूतः
पुररिपुरिव स्थितोऽसीत्युपमा व्यज्यते । एवमुपमादिगुदाहृता ।

अथोपमादोषाश्चिन्त्यन्ते—न्यूनत्वमधिकत्वं लिङ्गभेदो वचनभेदोऽ-
सादृश्यमसंभव इत्यस्याः षड् दोषानाहुः । तत्रोपमेयादुपमानस्यापकृष्टत्वं
न्यूनत्वम् । उत्कृष्टत्वमाधिक्यम् । द्वयमपि जाल्या प्रमाणेन धर्मतो वेति
प्रत्येकं त्रिविधम् । तत्र जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिक्ये यथा—

‘चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।’

‘बहिष्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ।’

‘अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान्वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥’

‘पातालमिव नाभिस्ते पर्वताविव च स्तनौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥’

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यन्तमेव कदर्थित इत्यनु-
चितार्थतायामिमे न्यूनत्वाधिक्ये पर्यवस्यतः । धर्मतो न्यूनत्वाधिक्ये तु
हीनाधिकपदत्वरूपौ दोषौ । यथा—

‘स मुनिर्लाञ्छितो मौड्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥’

‘स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञमीमं वपुराप कृष्णः ।

शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥’

अत्राद्य उपमानस्य मौड्यीप्रतिबिम्बस्तडिल्लक्षणधर्मो न निबद्ध इति
न्यूनत्वम् । द्वितीये उपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशेन शशिनो ग्रहणमतिरि-
च्यत इत्याधिक्यम् । लिङ्गवचनभेदो यथा—

‘भाग्याभावात्करस्थोऽपि चिन्तारत्नमिव च्युतः ।

सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ॥’

इमौ प्रक्रमभङ्गान्तर्भूतौ । कथं च्युतत्वादिरत्र साधारणधर्मो भवितुं
नार्हति । उपमानोपमेययोर्मध्ये यत्र लिङ्गवचनसारूप्यं तत्रैवास्य समन्व-
येनोभयान्वयाभावात् । तथा चोपात्तविशेषणविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमे-
यत्वं वा भवेत् । प्रतीयमानेन तु धर्मान्तरेणोपमानिर्वाह्या स्यात् । तत-
श्चोपमानोपमेययोः कस्यचित्सविशेषणत्वमन्यस्य नेत्येवं विशेषणप्रक्रमभ-
ङ्गरूपता ।

केचित्तु कालपुरुषलोड्ढादिभेदमपि दोषमाहुः । यथा—

‘तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।

त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥’

अत्र समुद्रनेमिमत्यजमित्यन्वेति न तु त्यक्ष्यामीति । पुरुषभेदो
यथा—

‘शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितद्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्भेन नीवार इवावशिष्टः ॥’

नीवारे आभातीत्यन्वेति न त्वाभासीति ।

विध्यादिभेदो यथा—

‘आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।

पुत्रं लभस्त्रात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥’

भवन्तमलभतेत्यन्वेति न तु लभस्वेत्याशीः । असादृश्यासंभवानुपमा-
यामनुचितार्थतायां पर्यवस्यतः । असादृश्यं यथा—

‘अश्रामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।’

काव्यस्य शशिना सादृश्यमप्रसिद्धम् । यद्यर्थानां रश्मीनां च सादृश्यं
प्रसिद्धं स्यात्तदा तदीयबिम्बप्रतिबिम्बभावेन काव्यशशिनोः सादृश्यमप्र-
सिद्धमप्यनीयेत न च तदप्यस्ति । यथा वा—

‘एष विन्ध्याचलः सान्द्रैकुञ्जोल्लसितनिर्झरः ।

भालेक्षणस्फुरद्बहिःशिखाटोप इवेश्वरः ॥’

असंभवो यथा—

‘निपेतुँरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥’

ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलान्निष्पतन्त्यो न संभवन्तीत्यसंभवः ।

१. ‘काव्यशशिनोः’ ग. २. ‘आनीयते’ ख. ३. ‘सान्द्रः कुञ्जोल्लसित’ क-ख.

४. ‘निष्पेतुः’ क-ख.

केचिदुपमानाप्रसिद्धिं पृथग्दोषमाहुः । यथा—

‘बाष्पदिग्धेक्षणं वक्त्रं तरुण्याः परिदृश्यते ।

तुषारसिक्तच्छदनं तरङ्गिण्या इवोत्पलम् ॥’

अत्र बाष्पदिग्धेक्षणं तुषारसिक्तच्छदनमित्यनयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन सादृश्यसंभवेऽप्युत्पलस्य मुखं प्रत्युपमानत्वाप्रसिद्धिरेव दोषः ।

अथैषां दोषाणां यथासंभवमपवादाः प्रदर्श्यन्ते—कविसमयसंमतेषु जात्या प्रमाणेन च न्यूनत्वाधिक्ये न दोषौ । यथा—

‘तवाननसमश्चन्द्रश्चन्द्रतुल्यं त्वदाननम् ।

द्व्यणुकं मध्यसदृशं मध्यं द्व्यणुकसंनिभम् ॥’

अत्र कविसमयप्रसिद्धेर्न किञ्चिदनौचित्यम् । उपमेयोपमानगताधिक-
धर्मोपादानस्यैकैकधर्मकानेकोपमार्थत्वेन वा साधारणधर्मवत्तासंपादनार्थ-
त्वेन वा धर्मिस्वरूपविशेषलभार्थत्वेन वा विधान्तरेण वा प्रस्तुतकार्या-
न्तरार्थत्वे धर्मतो न्यूनत्वाधिक्ये न दोषौ । यथा—

‘क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शरत्रियामा ।

नवं नवं क्षौमनिवासिनी सा भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥’

इत्यत्रोपमेयगताधिकविशेषणोपादानस्यैकैकविशेषणकानेकोपमाना-
र्थत्वात् ।

‘क्षीरोदवेला च सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रा च शरत्रियामा ।

अनुव्यधात्क्षौमनिवासिनीं तामच्छप्रभं दर्पणमादधानाम् ॥’

इत्यस्यैव श्लोकस्य पाठे उपमानगतानेकधर्मोपादानमेकैकधर्मकोपमा-
द्वयार्थमित्युपमानस्य धर्मत आधिक्यान्त्र दोषः ।

‘इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव हृदः ॥’

अत्र विज्ञापितविशेषणं ध्यानस्तिमितलोचन इति साधारणधर्मवत्ता-
संपादनार्थमिति न्यूनत्वं न दोषः ।

‘ज्यानिनादमभिगृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाछविः ।

ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविडा बलाकिनी ॥’

अत्र निविडेति विशेषणं कालिकायां बहुलक्षपाछविरिति साधारण-
धर्मवत्तासंपादनार्थमित्याधिक्यं न दोषः ।

‘अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥’

अत्रातिथिं नामेति विशेषणं धर्मिस्वरूपविशेषलाभार्थमित्याधिक्यं
न दोषः ।

‘रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्रुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥’

अत्र दिव्यमिति विशेषणं धर्मिविशेषलाभार्थमित्याधिक्यं न दोषः ।

एवं प्रकृतकथासंघटनचमत्कारादिकार्यान्तरत्वेऽपि द्रष्टव्यम् ।

एवं च प्रस्तुतकार्यान्तरोपयोगरहितानां बिम्बप्रतिबिम्बभावेऽपि न
साधारणधर्मतैकप्रयोजनतया संभाव्यमानानामुपमेयोपमानविशेषणानां
प्रतिविशेषणानिर्देश एव न्यूनत्वमधिक्यत्वं च दोषः ।

कार्यान्तरार्थानामप्यनुगामिनामतया विशेषणनिर्देशेन वा साधारणी-
करणे त्वधिको गुणः । यथा—‘ज्यानिनादमभिगृह्णती’ इति श्लोके
ज्यानिनादमभिगृह्णतीत्युपमेयविशेषणं ताडका स्वयमेव जिघांसया प्रादु-

भूय प्रथममभिद्रुतवती रामेण हतेति स्त्रीवधानौचित्यपरिहारार्थत्वेऽप्यु-
पमानसाधारणम् । कालिकायामपि गर्जितशालिन्यामतिशयोक्त्या तद्वि-
शेषणानुवृत्तेः । तथा—‘नृपं तमावर्त—’ इति श्लोके ‘अन्यवधूर्भवित्री’
इत्यस्य व्यतिक्रमणार्थत्वेऽपि सागरगामिनीति तत्प्रतिविशेषणनिर्देशः
कृतः ।

यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि सामान्याभिधायिपदं स्वरूपभेदं नापद्यते स
तत्र न दोषः । उभयानुगतिक्षमत्वात् । यथा—‘भीमकान्तैर्नृपगुणैः’ ।

‘तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरतामृतः ।

दधते स परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥’

सामान्याभिधायिपदस्य स्वरूपभेदापत्तावपि लिङ्गवचनभेदो महाक-
विप्रयोगेषु दृश्यते ।

‘द्वेष्ट्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥’

‘प्रवृद्धो हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी ॥’

इत्यादौ । कालादिभेदे तु भूयांस्युदाहरणानि । ‘एतादृशीषु लोक-
सिद्धत्वाल्लिङ्गादिभेदो न दोषः’ इति वामनः । एवं गुणदोषव्यवस्थायां
सहृदयहृदयमेव प्रमाणम् । उक्तं हि दण्डिना—

‘न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकते अपि ।

उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न भीमताम् ॥

स्त्रीव गच्छति षण्डोऽयं वक्तव्येषा स्त्री पुमानिव ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्याधनमिवार्जिता ॥

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

अलमंशुमतः कक्षामारोहं तेजसा नृपः ॥
 इत्येवमादि सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।
 अस्ति च कचिदुद्वेगः प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥
 हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नभः ।
 भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥
 ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।' इति ।

कविसमयप्रसिद्धौ सत्यामसादृश्यं न दोषः । यथा—‘चन्द्रधवला
 कीर्तिः’ इत्यादौ । उपमेयगतासंभावितत्वविवक्षायामुपमानस्यासंभवो न
 दोषाय । यथा—‘चन्द्रबिम्बादिव विषम्’ इत्यादौ । श्लिष्टसाधारणध-
 र्मायामन्यत्रापि सहृदयहृदयाह्लादिन्यां कल्पितोपमानायामुपमायामप्रसि-
 द्धत्वं न दोषः । यथा—

‘कविमतिरिव बहुलोहा सुघटितचक्रा प्रभातवेलेव ।
 हरमूर्तिरिव हसन्ती भाति विधूमानलोपेता ॥’
 ‘सद्यो मुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पाद्ध नारङ्गकम्’

इत्यादौ । एवमन्येऽपि दोषापवादप्रकारा विद्वद्भिश्चिन्तनीयाः ॥

इति चित्रमीम सायामुपमाप्रकरणम् ।

अथोपमेयोपमा निरूप्यते—

उपमानोपमेयत्वं द्वयोः पर्यायतो यदि ।

उपमेयोपमा सा स्याद्विविधैषा प्रकीर्तिता ॥

यदि द्वयोर्यद्वर्ण्यते सोपमेयोपमेत्युच्यते तदा तुल्ययोगितायामति-
 व्याप्तिः । तत्र—

‘जनस्य तस्मिन्समये विगाढे बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।
तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्थो नृपतिः शशी च ॥’
इति द्वयोर्नृपशशिनीयुगपदेकधर्मान्वयवर्णनात् । अतः पर्यायेणेत्युक्तम् ।
तथापि—

‘तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्खुरामिधाताच्च तुरङ्गमाणाम् ।
रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय भूयः ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तिः । तत्र रेणुपङ्कयोः पर्यायेण पङ्करेणुभाववर्णनात् ।
अत उपमानोपमेयत्वमित्युक्तम् । द्वयोर्यदुपमानोपमेयत्वं वर्ण्यते सोपमे-
योपमेत्युक्तेऽपि—‘व्युष्टं प्रमाणं च वियोगवेदनाविदूननारीकमभूत्समं
तदा’ इत्युभयविश्रान्तसादृश्यायामुपमायामतिव्याप्तिः । न च तत्रोभयो-
रपि सादृश्याश्रयत्वरूपस्योपमेयत्वस्यैव प्रतिपादनमस्ति न सादृश्यप्रति-
योगित्वरूपस्योपमानत्वस्यातो नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । मुख्यतः प्रति-
पादनाभावेऽपि तयोः परस्परमुपमानत्वस्यार्थात्प्रतीतिः । न ह्युपमानोपमे-
यत्वं यत्र वाच्यमिति लक्षणे विवक्षितम् । व्यङ्ग्योपमेयोपमासंग्रहाभाव-
प्रसङ्गात् । अतः पर्यायेणेत्युक्तम् । एवमपि—‘भणितिरिव मतिर्मति-
रिव चेष्टा’ इत्यादिरसनोपमायां मतिचेष्टयोः पर्यायभेदेनोपमानत्वस्यो-
पमेयत्वस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तिपरिहारार्थैकस्मिन्पर्याये यं प्रत्युपमानत्वं तं
प्रत्येव पर्यायान्तरे उपमेयत्वं विवक्षणीयम् ।

द्विविधैवेत्युक्तम् । द्वैविध्यं धर्मस्य साधारण्यवस्तुप्रतिवस्तुभावा-
भ्याम् ।

‘सुगन्धि नयनानन्दि मदिरामदपाटलम् ।

अम्भोजमिव ते वक्रं त्वद्वक्रमिव पङ्कजम् ॥’

‘सच्छायाम्भोजवदनाः सच्छायवदनाम्बुजाः ।

वाप्योऽङ्गना इवाभान्ति यत्र वाप्य इवाङ्गनाः ॥’

इति क्रमेणोदाहरणे ।

अत्रेदं विचार्यते । लक्षणस्य ‘त्वद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्’
इति प्रागुदाहृतायां युगपदुपमेयोपमायामव्याप्तिः । न चेयमुपमेयोपमा
न भवति, किं तूभयविश्रान्तोपमामात्रमिति शङ्कनीयम् । परस्परतुल-
मित्यनेन द्वयोरपि प्रतियोगित्वस्यापि प्रतिपाद्यमानतया उपमेयोपमेत्यव-
यवार्थस्याविशिष्टत्वात् । अर्थादपि सिद्ध्यतः परस्परप्रतियोगित्वस्य मुख्यतः
प्रतिपादनेन तृतीयसदृशव्यवच्छेदरूपफललाभाच्च । किं च ‘रजोभिः
स्यन्दनोद्भूतैः’ इति प्रागुदाहृतायां परस्परोपमायामतिव्याप्तिः । न च
तत्राप्युपमेयोपमा । तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतीतिः । ‘द्विविधैषा प्रकी-
र्तिते’ति विभागासामञ्जस्यप्रसङ्गाच्च । न ह्यत्र धर्मस्य साधारण्यं वस्तु-
प्रतिवस्तुभावो वास्ति । गगनस्य भूतलेन सादृश्ये रजोव्याप्तत्वं साधार-
णधर्मः । भूतलस्य गगनेन सादृश्ये गजानां मेघानां च बिम्बप्रतिबिम्ब-
भाव इत्यत्यन्तविलक्षणत्वात् । अत एवात्र तृतीयसब्रह्मचारिव्यवच्छेद-
रूपं फलमपि न सिद्ध्यति । एकधर्माश्रयेण परस्परसाम्ये वर्ण्यमाने ह्यन-
योरस्मिन्विषये तृतीयः सब्रह्मचारी नास्तीति फलति । कस्यचित्केनचि-
त्सादृश्ये वर्णिते तस्याप्यन्येन सादृश्यमर्थसिद्धमपि मुख्यतो वर्ण्यमानं
तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थं भवतीति हि तत्फलकत्वे बीजम् । न चैतद्व-
र्मसाधारण्य इव धर्मभेदेऽपि लभ्यते । रजोभिर्गगनस्य भूतलसादृश्यव-
र्णनेन भूतलस्य मेघाकारैर्गजैर्गगनसादृश्यस्यार्थतः सिद्ध्यभावात् ।

अपि च—

‘पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।

पुत्रस्तथैवाधिकवत्सलेन स तेन पित्रा पितृमान्बभूव ॥’

इति व्यत्यस्तधर्मिबिम्बप्रतिबिम्बकोपमायामतिव्याप्तिः । अत्र हि पुत्रः पिता चेत्युभावुपमेयोपमानभूतौ धर्मिणौ । तयोस्तावेव व्यत्यासेन पितृमत्त्वं पुत्रित्वमिति साधारणधर्मकोटिप्रविष्टतयोपात्तौ । तयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बरूपसाधारण्यापादको धर्मो मतुबिनिप्रत्ययोपात्तं प्राशस्त्यम् । प्रशंसायां ह्यत्र तौ प्रत्ययौ पित्रा पितृमानिति संबन्धमात्रस्यावक्तव्यत्वात् । एवं च पुत्रस्य पितुश्च प्रशस्तपितृमत्त्वं प्रशस्तपुत्रवत्त्वं च बिम्बप्रतिबिम्बकरम्बितेन वस्तुप्रतिवस्तुभावेन साधारणधर्मे इति लभ्यते । तयोश्च पितापुत्रयोः प्राशस्त्यप्रतिपादके । अधिकवत्सलेन समाराधनतत्परेणेति च विशेषणे । ततश्च धर्म्युपमायां यः पिता पुत्रस्योपमानं स एव तस्य तदुपपादके बिम्बप्रतिबिम्बनिर्देशे उपमेय इति लक्षणस्य वर्तनं तावत्स्पष्टम् । न चेयमुपमेयोपमा । पुत्रपित्रोर्धर्मिणोरुपमायां प्रशस्तपितृमत्त्वं प्रशस्तपुत्रवत्त्वं च वस्तुप्रतिवस्तुभावेन बिम्बप्रतिबिम्बभावकरम्बितेन साधारणो धर्मः । पितापुत्रयोस्तु धर्मकोटिनिविष्टयोर्वात्सल्यभक्त्यतिशयकृतं प्राशस्त्यमनुगतसाधारणधर्म इति पूर्वोदाहरणसारूप्यात्समुच्चयोपमया पुत्रोऽपि पितृमत्तया प्रशस्तः पितापि पुत्रवात्सल्येन प्रशस्त इत्यर्थलाभेऽपि तृतीयसब्रह्मचारिव्यवच्छेदालाभाच्च । न चात्र इवशब्दद्वयादियुक्तपर्यायद्वयाभावात्पर्यायविशेषणेनैवातिव्याप्तिनिरासः स्यादिति वाच्यम् । वाच्यकक्षायां पुत्रपित्रोरुपमा व्यङ्ग्यकक्षायां पितापुत्रयोरिति पर्यायद्वयसत्त्वात् । न हि पर्यायद्वयस्यापि वाच्यत्वमत्र विवक्षितम् ।

१. ‘अव्यक्तत्वात्’ क. २. ‘बिम्बप्रतिबिम्बभाव’ ख-ग. ३. ‘साधारण्ये’ ख-ग. ४. ‘उपपादके’ क.

येनेवशब्दद्वययुक्तपर्यायद्वयाभावादतिव्याप्तिर्निरस्येत । तथा सति हि व्यङ्ग्योपमेयोपमासाधारण्यं न स्यादित्युक्तम् । न चात्र धर्मिणोरेवोपमा धर्मयोस्तु उपमानोपमेयसाधारण्यार्थमभेद एव प्रतीयते नोपमेति वाच्यम् —

‘नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुकरेणेव पायं पायमतृप्यत ॥’

इत्यादौ बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोस्तन्वीनलिन्यादिकयोरुपमाया अपि दर्शनेन धर्मयोः सादृश्येन साधारणीकरणस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । तस्मात्तत्रातिव्याप्तिशङ्का दुर्वारा । अतोऽनुपपन्नमेवेदं लक्षणं लक्ष्यते । अत्र ब्रूमः—

‘अन्योन्येनोपमा बोध्या व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा ।

एकधर्माश्रया या स्यात्सोपमेयोपमा मता ॥’

अन्योन्येनेति विशेषणान्न रशनोपमायामतिव्याप्तिः । व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा बोध्येति विशेषणाच्च नोभयविश्रान्तसादृश्योपमायामतिव्याप्तिः । परस्परप्रतिक्षेपकविकल्पार्थेन वाकारेण हि या परस्परप्रतियोगिकत्वविशिष्टोपमा तद्विषयवृत्त्यन्तरनिरपेक्षव्यक्तिबोध्या तद्विषयव्यक्तिनिरपेक्षवृत्त्यन्तरबोध्या वा भवति सोपमेयोपमेति पर्यवस्यति । ततश्चोभयविश्रान्तसादृश्योपमायामन्योन्यप्रतियोगिकत्वांशे व्यक्तिः सादृश्यरूपोपमांशे वृत्त्यन्तरमिति तयोः करम्बितत्वान्नातिव्याप्तिशङ्का । सामान्यलक्षणसिद्ध्यर्थं च व्यक्तिवृत्त्यन्तरयोरन्योन्यत्वेन क्रोडीकृतयोर्ग्रहणम् । एवं हि ‘तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यः’ इत्यत्र वृत्त्यन्तरापेक्षव्यक्तिबोध्यायामनलंकारभूतायां व्यक्तिनिरपेक्षवृत्त्यन्तरबोध्यायामलंकारभूतायां चोपमायां लक्षणमनुगतं

भवति । यद्यपि व्यङ्ग्यायामप्युपमेयोपमायां शब्दस्य सहकारित्वेन तद्व-
 तशक्तेरप्यपेक्षितत्वात् 'खमिव जलं जलमिव खम्' इत्यादौ वाच्याया-
 मपि गम्यसाधारणधर्मायां तस्यां धर्मांशे व्यक्तेरपेक्षितत्वात्परस्परनैरपेक्ष्य-
 मसंभवि, तथाप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टसादृश्यविषयवृत्त्यन्तरनिर-
 पेक्षकत्वं व्यक्तेः तद्विषयव्यक्तिनिरपेक्षत्वं वृत्त्यन्तरस्य चास्त्येव । इदमेव
 च व्यक्तिपदानपेक्ष्यालंकाररूपाया विशेषलक्षणमपि । तत्र व्यक्तिपदप-
 रित्यागे वृत्त्यन्तरमात्रबोध्येत्येतद्विशेषणं पर्यवस्यति । ततश्चोभयविश्रा-
 न्तसादृश्योपमाव्यावृत्तिः । न च तस्यामेकस्यैवोपमानत्वं न तु द्वयोरित्य-
 न्योन्यपदेनैव व्यावृत्ताविदं व्यर्थमिति वाच्यम् । प्राकरणिकाप्राकरणि-
 क्रयोः सादृश्यवर्णनेऽप्राकरणिकस्यैवोपमानत्वलाभेऽप्युभयोरपि प्राकरणि-
 कत्वे विनिगमनाविरहेण परस्परोपमानत्वप्रतीतिः । एवं धर्माश्रयविशेष-
 णात् 'रजोभिः स्यन्दनोत्कीर्णैः' इति परस्परोपमायां नातिव्याप्तिः ।
 उक्तविशेषणबलादेव 'पिता समाराधनतत्परेण' इत्युपमायामपि नाति-
 व्याप्तिः । उभयत्राप्युपमेययोर्भिन्नधर्माश्रयत्वात् । एकधर्माश्रयेत्यस्य चाय-
 मर्थः । कस्यचिदन्येनोपमायां यो धर्मः साधारणो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नो
 वा स एवान्यस्य तेनोपमायामपीति । न त्वनुगामिधर्माश्रयेत्यर्थः । बिम्ब-
 प्रतिबिम्बगर्भवस्तुप्रतिवस्तुभावनिर्देशे तदभावादिति दिक् ।

इदं तूपमेयोपमात्वप्रयोजकं लक्षणम् । अनुगतानतिप्रसक्तलक्षणं
 तु—

'सदृशस्य तृतीयस्य व्यवच्छेदाय यद्भवेत् ।

अन्योन्येनोपमेयत्वं सोपमेयोपमा मता ॥'

इति द्रष्टव्यम् । अत्रान्योन्येनेति विशेषणं 'अहमेव गुरुः सुदारुणानाम्'
 इति प्रतीपविशेषव्यावृत्त्यर्थम् ।

अथोदाहरणानि । तत्र धर्मस्य साधारण्ये यथा—

‘स्वमिव जलं जलमिव खं हंसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्रः ।

कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥’

इयं प्रतीयमानसाधारणधर्मा । वाच्यसाधारणधर्मा यथा—‘सुगन्धि
नयनानन्दि’ इत्यादि ।

यथा वा—

‘गिरिरिव गजराजोऽयं गजराज इवोच्चकैर्विभाति गिरिः ।

निर्झर इव मदधारा मदधारेवास्य निर्झरः स्रवति ॥’

अत्रोपमेयोपमाद्वयस्य परस्परानुगृहीतत्वेन विच्छित्तिविशेषोऽधिकः ।

वस्तुप्रतिवस्तुभावो यथा—‘सच्छायाम्भोजवदना’ इत्यादि ।

इदं वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य बिम्बप्रतिबिम्बविशेषणत्वे उदाहरणम् ।
तद्विशेष्यत्वे यथा—

‘वक्रं पद्ममिवैतस्या नेत्रं भृङ्गमनोहरम् ।

पद्मं वक्रमिवाभाति मृगलोचनभूषितम् ॥’

एतानि पर्यायोपमेयोपमोदाहरणानि । युगपदुपमेयोपमोदाहरणं
तु—‘तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन’ इत्यादि ।

तत्रापि यथासंभवं पूर्वोक्ता मेदा उच्येयाः ॥

इत्युपमेयोपमाप्रकरणम् ।

अथानन्वयः—

एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयो मतः ।

एवकारबलादेकस्यामेवोपमितिक्रियायामिति गम्यते । तेनोपमेयोप-
मायां रसनोपमायां च नातिव्याप्तिः । उदाहरणम्—‘गगनं गगनाकारं

सागरः सागरोपमः' । अयं प्रतीयमानधर्मः । निर्दिष्टधर्मो यथा—

‘न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।
यावद्विलासायुधलास्यवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥’

ननु—

‘पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।

धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥’

इत्यत्रैकस्यैव रघुपतेरुपमानत्वमुपमेयत्वं च । न च तत्रानन्वयः ।
समुच्चयोपमया तस्य धर्मार्थकामेष्वनुजेषु च समवृत्तिमात्रस्यैव प्रतिपाद्य-
तयासदृशान्तरव्यवच्छेदे तात्पर्याभावात् । तथा ‘त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां
पुरस्तात्समुद्रनेर्मि पितुराज्ञयेव’ इत्यत्राप्यस्ति स्वस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं
च । तत्रापि नानन्वयः । पितृनियोगात्क्षितित्याग इवापवादात्सीतात्यागे
च सदृशान्तरप्रसक्त्यभावेन तद्व्यवच्छेदस्य फलत्वायोगाच्च । एवम्—

‘उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।

स तहुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतद्गङ्गा इवोत्तमाङ्गे ॥’

इत्यादावप्येकस्यैवोपमानोपमेयभावः स्पष्टः । न चैतेषु कचिद्धर्मादिषु
वृत्तेरवरजेषु वृत्तेश्चोपमानोपमेयभावः । अन्यत्र क्षितित्यागस्य सीतात्या-
गस्य चापरत्र गङ्गापतनस्य दुकूलसंनिधानस्य च । न तु कचिदप्येकस्यैव
धर्मिण उपमानोपमेयभावः । विशिष्टान्वयिनोऽपि विशेष्यबाधे विशेष-
णसंक्रमौचित्यादिति वाच्यम् । यथा धर्मार्थकामेषु समवृत्तिं प्रपेदे तथा
वरजेष्वित्यादिप्रकरणैकस्यैवोपमानोपमेयभावे निबद्धेऽपि तस्य विशेष-
णसंक्रान्तिकल्पने ‘पाण्ड्योऽयमंसार्षितलम्बहारः’ इत्यादीनामपि हारनि-
र्झरादीनामेवोपमानोपमेयभावः स्यादिति बिम्बप्रतिबिम्बोदाहरणमात्रवि-
लोपप्रसङ्गात् । ‘रामरावणयोर्युद्धम्’ इत्यादावभेदेऽप्युपमानोपमेयभावम-

भ्युपगच्छतामालंकारिकारिकाणां विशेष्यबाधस्यापरिहरणीयत्वाच्च । तस्मादत्र 'सविशेषणे हि' इति न्यायोपन्यासो वाक्यमीमांसकानां शोभते नालंकारमीमांसकानाम् । वाक्यमीमांसका ह्यमेदे उपमानोपमेयभावनिर्देश एव नास्तीति मन्यमाना 'रामरावणयोर्युद्धं' इत्यादावद्यतनस्य पूर्वद्युस्तनं युद्धमुपमानम् । एतत्कल्पगगनस्य कल्पान्तरगगनमुपमानमित्यादि कल्पयन्ति । तस्मादालंकारिकमते एतेष्वेकस्यैवोपमानोपमेयभाव इति लक्षणमतिव्याप्तमिति चेत् ।

अत्र ब्रूमः—

‘स्वस्य स्वेनोपमा या स्यादनुगाम्येकधर्मिका ।

अन्वर्थनामधेयोऽयमनन्वय इतीरितः ॥’

स्वस्य स्वेनेति विशेषणादुपमेयोपमायां रसनोपमायां च नातिव्याप्तिः । अनुगाम्येकधर्मिकेति विशेषणादुदाहृतोपमाविशेषेषु नातिव्याप्तिः । यद्यपि तेष्वपि समां वृत्तिं प्रपेदे इत्याद्यंशेऽनुगामिधर्मप्रवेशः । तथाप्येको न भवति । धर्मार्थकामावरजादिबिम्बप्रतिबिम्बभावाकरम्बितत्वात् । अत एवैकग्रहणमप्यर्थवत् । अन्वर्थनामधेय इति तु न लक्षणान्तर्गतम् । किं तु स्वेन स्वस्योपमाप्यनुगाम्येकधर्मा चेदेवानन्वयो नान्यथेत्यत्रोपपत्तिमात्रपरम् । धर्म्यैक्ये हि स्वस्य स्वेनोपमा नान्वेतीत्यनन्वय इत्यन्वर्थं नाम भवति । अनन्वय्यर्थनिबन्धनवशाच्चानुपमत्वद्योतनफलपर्यन्तं धावेत् । धर्ममेदे तु एकधर्मावच्छिन्नेन स्वेनैव धर्मान्तरावच्छिन्नस्य स्वस्योपमान्वेतीति न तत्रान्वर्थं नाम, न वानन्वय्यर्थनिबन्धनाधीनानुपमत्वफललाभः । इदमनन्वयत्वप्रयोजकं लक्षणम् । लक्षणमात्रं तु 'यत्र तेनैव तस्य स्यात्' इति भामहोक्तमनुसंधेयम् ।

१. 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसंक्रामत इति'.

‘उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ’ इत्यतिशयोक्तिविशेषेऽनुपमत्वद्योतन-
फलसाम्यकल्पनावत्यतिव्याप्तिनिरासाय तेनैव तस्येति विशेषणम् ।

अयमनन्वयो व्यङ्ग्योऽप्यस्ति । यथा —

‘अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत्प्रीतिस्तवैवागमनात्पुनः ॥’

अत्र गृहागतं श्रीकृष्णं प्रति विदुरवाक्ये इयं त्वदागमनप्रभवा
प्रीतिर्वहुकालव्यवहितेन पुनरपि त्वदागमनेनैव भवेत् नान्येनेत्युक्ति-
भङ्ग्या त्वदागमनप्रभवप्रीतेः सैव सदृशी न त्वितरप्रभवेति व्यज्यते ।
एतादृशव्यावृत्त्यर्थमनन्वयालंकारलक्षणेऽव्यङ्ग्यत्वविशेषणं पूर्ववद्द्रष्टव्यम् ॥

इत्यनन्वयप्रकरणम् ।

अथ स्मरणालंकारः—

स्मृतिः सादृश्यमूला या वस्त्वन्तरसमाश्रया ।

स्मरणालंकृतिः सा स्यादव्यङ्ग्यत्वविशेषिता ॥

यथा—

‘अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं

न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीचकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णं

रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥’

यथा वा—

‘दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता-

दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।

उद्वीक्ष्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती-

मसार्धोज्ज्वलनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥’

एकत्र सदृशदर्शनात्तत्सदृशधर्मिका स्मृतिः । इतरत्र सदृशदर्शनात्-
तत्सदृशलक्ष्मीसंबन्धिनो जलनिधिमन्थनस्य स्मृतिः । उभयत्रापि सादृश्य-
मूलकवस्त्वन्तरस्मृतित्वमविशिष्टम् । अत एव सदृशासदृशसाधारण्या-
र्थतया लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत् ।

‘सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुरुज्जृम्भते
चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।
वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः
कासि प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥’

अत्र श्रुतकुरङ्गसंबन्धिनस्तन्नयनस्य स्मरणान्तत्सदृशसीतानयनस्मृति-
स्तत्संबन्धिसीतास्मृतिश्चेति । किं त्वेषा व्यङ्ग्या, अलंकार्यभूता च ।
तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणम् ।

‘अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥’

स्तूयमानभूसंबन्धिनो भूभृद्भुजस्य स्मृतिर्न सादृश्यमूलेति नात्र स्मरणालं-
कारः । किं तु स्मृतेः संचारिभावस्य भूभृद्विषयरतिभावाङ्गत्वात्प्रेयोऽलंकारः ।

‘स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।

ऋषीक्ष्योतिर्मयान्सप्त ससार सरशासनः ॥’

अत्र चिन्तामूला स्मृतिः । विच्छित्तिविशेषाभावान्न कश्चिदलंकारः ।
एतदुभयव्यावृत्त्यर्थं सादृश्यमूलेति विशेषणम् । एवमेते भेदाभेदसाधा-
रणसाधर्म्यमूला अलंकाराः प्रदर्शिताः ॥

इति स्मरणालंकारप्रकरणम् ।

अथामेदप्रधानेषु प्रथमं रूपकं निरूप्यते—

आरोपविषयस्य स्यादतिरोहितरूपिणः ।

उपरञ्जकमारोप्यमाणं तद्रूपकं मतम् ॥

अत्रारोपविषयस्येत्यनेनोत्प्रेक्षातिशयोक्त्योर्व्यावृत्तिः । तत्र मुखादे-
रारोपविषयत्वाभावात् । अतिरोहितरूपिण इत्यनेन ससंदेहभ्रान्तिमदप-
ह्नुतीनां व्यावृत्तिः । तेषु संदेहभ्रान्त्यपह्नवैर्विषयस्य तिरोधानात् । उपर-
ञ्जकमित्यनेन समासोक्तिपरिणामव्यावृत्तिः । तयोर्हि नोपरञ्जकत्वं विष-
येष्वताद्रूप्यापादकत्वलक्षणम् । समासोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपेण ताद्रू-
प्यप्रतीतेरेवाभावात् । परिणामे आरोप्यमाणस्यैव विषयताद्रूप्यापत्त्या
विषयस्यारोप्यमाणताद्रूप्यापत्त्यभावादित्याहुः ॥

अत्रेदं विचार्यते । आरोपाध्यवसाययोः कीदृशं भेदमभिसंधायारोप-
विषयस्येत्यनेनोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिरुच्यते । यदि विषयविषयिणोरभिहितयोर-
भेदप्रतिपत्तिरारोपः । विषयनिगरणेन विषयिणस्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यवसाय
इति भेदमभिसंधाय, तदोत्प्रेक्षारोपमूलैव स्यात् । तत्र 'नूनं मुखं चन्द्रः'
इति विषयस्य मुखस्याप्यभिधानेन तन्निगरणाभावात् । ततश्च तत्राति-
व्याप्तिरनिवारितैव स्यात् । ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरारोपस्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यव-
साय इति तयोर्भेदः । 'मुखं चन्द्रः' इत्यादिरूपके चन्द्रस्य यद्रूपं चन्द्रत्वं
तेन रूपवत्तामात्रं मुखस्य प्रतीयते । न तु प्रसिद्धचन्द्रभेदः । 'मुखवि-
षयायां चन्द्रः' इत्याद्यतिशयोक्तौ तु तदभेद एव प्रतीयत इति चेत् ।
न । वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । न च वाच्यम् ।

इन्दोरपि मृगाक्षीणां मुखेन्दुरतिरिच्यते ।

निर्जरैः पीयमानोऽपि यः कदाचिन्न हीयते ॥'

इति मुखचन्द्रस्य प्रसिद्धचन्द्राद्यतिरेकवर्णनं तदभेदप्रतिपत्तौ न संभवतीति रूपके ताद्रूप्यप्रतिपत्तिरेवेति । तथा सति हि

‘सुधावद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां

किरङ्कयोत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिनीम् ।

उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मना-

गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥’

‘अपरः पाकशासनः’ इत्याद्यतिशयोक्तौ ‘अपर इव पाकशासनः’ इत्याद्युत्प्रेक्षायां च रूपकवदेव प्रसिद्धचन्द्राद्यभेदप्रतिपत्त्यभावेन ताद्रूप्य-
प्रतिपत्तिरेव स्यादिति तयोर्लक्षणस्यातिव्याप्तिरनेनानिवारिता स्यात् ।
अथ तत्र प्रसिद्धचन्द्राद्यभेदप्रतिपत्त्यभावेऽप्युपात्तकल्पितापरचन्द्राद्यभेद-
प्रतिपत्तिः संभवतीति चेत् । रूपकेऽप्येवं वक्तुं शक्यमित्यसंभव एव
लक्षणस्य स्यात् । किं चातिरोहितरूपिण इत्यनेन ससंदेहभ्रान्तिमतोर-
तिव्याप्तिवारणेऽपि नापह्वेऽतिव्याप्तिवारणम् । ‘नेदं मुखं किं तु चन्द्रः’
इत्यत्र मुखे मुखत्वाभावारोपस्य चन्द्रत्वारोपस्य चाहार्यत्वेन विषयतिरोधा-
यकत्वाभावात् । आहार्यारोपस्यापि तिरोधायकत्वे रूपकेऽपि लक्षण-
स्यासंभवः स्यात् । उत्प्रेक्षाया अप्याहार्यसंभावनारूपाया अतिरोहित-
रूपिण इत्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धावारोपविषयस्येति विशेषणस्य वैयर्थ्यं च
स्यात् । अतिशयोक्तौ विषयस्य निगीर्णस्य तिरोहितत्वेन तस्या अप्यनेनैव
व्यावृत्तिः । अपि च ।

‘त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥’

इति निदर्शनायामतिव्याप्तिः । तत्रोपमेयवाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थ-
ताद्रूप्यारोपसद्भावात् । यदि चारोपविषयस्य पदार्थस्येति विशेषणम् ।

तथाप्यलक्तककृतत्वत्पादनस्वमार्जनं श्रीखण्डलेपकृतविधुपाण्डुरीकरणमिति
निदर्शनायामतिव्याप्तिः ।

‘अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वमुर्दिक्षसो बलिनिग्रहे ।

विधिविष्टरपद्मस्य नालदण्डो मुदेऽस्तु वः ॥’

इति रूपकेऽव्याप्तिश्च । यत्तु सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तं लक्षणम्—

‘यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् ।

उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं विदुः ॥’ इति ।

तदप्यतिशयोक्तावतिव्याप्तम् । ‘मुखं चन्द्रः’ इति रूपके चन्द्रश-
ब्दस्य मुखे गौणसारोप्यलक्षणा । चन्द्र इत्यतिशयोक्तौ साध्यवसानलक्ष-
णेत्यालंकारिकसिद्धान्तात् । वस्तुतस्त्वतिशयोक्तावेव लक्षणा न तु रू-
पके इति शक्यं व्यवस्थापयितुम् । तथाहि । अतिशयोक्तौ विषयामि-
धायिमुखादिपदाप्रयोगाच्चन्द्रादिपदेनैव तत्प्रत्यायनं कार्यमिति तस्य तत्र
लक्षणावश्यमास्थेया । रूपके विषयविषयिणोः स्वस्ववाचकाभिहितयोर-
भेदप्रतिपत्तिः संसर्गमर्यादयैव संभवतीति किमर्थं तत्र लक्षणा, अशक्या
च तत्र लक्षणाभ्युपगन्तुम् । कथम् । ‘मुखं चन्द्र’ इत्यत्र लक्षणया मुखे
प्रवर्तमानं चन्द्रत्वं केन निमित्तेन प्रवर्तेत । मुखत्वेन वा, मुखसाधार-
णकान्तिविशेषेण वा, चन्द्रत्वेन वा, चन्द्रसाधारणकान्तिविशेषेण वा,
मुखचन्द्रोभयानुगतकान्तिसामान्येन वा, मुखगतचन्द्रसादृश्येन वा ?
नाद्यः । मुखपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः । मुखत्वस्य शक्यासंबन्धित्वेन तेन
निमित्तेन लक्षणायोगाच्च । अत एव न द्वितीयः । न तृतीयचतुर्थौ ।
मुखावृत्तिधर्मयोस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात् । न पञ्चमः । कान्तिमा-
न्मुखचन्द्र इत्यत्र कान्तिमत्पदेन पौनरुक्त्यापत्तेः । नापि षष्ठः । सादृ-
श्यस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वेनाव्यङ्ग्यत्वेन रूपकस्योपमापृथग्भावानुपपत्तेः ।

१. ‘मुखगतासाधारण’ ख-ग.

अभेदप्रधानं रूपकमिति सिद्धान्तविरोधाच्च । तस्माद्रूपके स्वस्वपदाभि-
हितयोर्विषयविषयिणोरभेदप्रतिपत्तिः संसर्गमर्यादयेत्येव वक्तव्यमिति ल-
क्षणस्यासंभवोऽपि दोषः । यदा तु 'वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शी-
तांशुरुज्जृम्भते' । 'द्वौ चन्द्रौ जगतो राजन्स दिवि त्वं महीतले' इत्या-
दौ विषयस्य प्रसिद्धचन्द्राभेदप्रतिपत्तिर्न संभवतीति कथंचिदिन्द्रादिपदस्य
विषये लक्षणा कल्प्यते । तथापि 'कान्तिमान्मुखचन्द्र' इत्यादौ काठ-
काध्यापकादिवत्संसर्गमर्यादयैवाभेदप्रतिपत्तिसंभवेनातिक्लिष्टलक्षणाश्रय-
णयोगात्तत्राव्याप्तिर्वज्रलेपायते । अपि च ।

‘सेतुः शैलैस्त्वया बद्धः पूर्वं जेतुं दशाननम् ।

कं जेतुमद्य बध्नासि यशश्चन्द्रोपलैः प्रमो ॥’

‘चिराद्यत्कौतुकाविष्टं कल्पवृक्षमुदीक्षितुम् ।

तन्मे सफलमद्यासीन्नेत्रं त्वय्यवलोकिते ॥’

इत्यादौ व्यङ्ग्यरूपके चाव्याप्तिः । अत्र ह्याद्ये वर्ण्यं प्रभुं प्रति राव-
णवधाय त्वया सेतुर्बद्ध इति निर्दिश्यमानेन वस्तुना त्वमेव राम इति
रूपकं व्यज्यते । न च तत्र विषये गौणं रामपदमस्ति । द्वितीये त्वाम-
वलोकयता मम नेत्रेण चिरकाङ्क्षितं कल्पवृक्षावलोकनं लब्धमिति प्रती-
यमानेन विशेषालंकारेण त्वमेव कल्पवृक्ष इति रूपकं व्यज्यते । तत्र
कल्पवृक्षपदं प्रसिद्धकल्पवृक्षपरमेव न विषयलक्षकमिति स्पष्टम् ।

‘ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥’

इति शुद्धसारोपलक्षणामूलकरूपके चाव्याप्तिः । तत्र ह्यानन्दहेतुत्वा-
दानन्दत्वरूपणं न त्वौपम्यात् । यत्तु ‘आयुर्धृत’मित्यादौ विच्छित्तिवि-
शेषादर्शनाच्छुद्धसारोपलक्षणास्थले न कश्चिदलंकार इति । तदयुक्तम् ।

‘गौर्वाहीक’ इत्यादौ विच्छित्तिविशेषादर्शनेन गौणसारोपलक्षणास्थलेऽप्यलंकारत्वाभावप्रसङ्गात् । कचिद्वैचित्र्यादर्शनेऽप्यन्यत्र वैचित्र्यवति स्थलेऽलंकारत्वमिहापि वक्तुं युक्तम् । ‘नेत्रानन्देन चन्द्रेण’ इति ।

‘आयुर्दानमहोत्सवस्य, विनतक्षोणीभृतां मूर्तिमान्

विश्वासो, नयनोत्सवो मृगदृशां, कीर्तिः प्रकाशः परः ।

आनन्दः कलिताकृतिः सुमनसां, वीरश्रियो जीवितं

धर्मस्यैव निकेतनं, विजयते वीरः कलिङ्गेश्वरः ॥’

इत्यादौ शुद्धसारोपलक्षणास्थलेऽपि वैचित्र्यदर्शनात् । यदि तु हेतु-
मता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुरिति मतान्तराश्रयेण तत्र हेत्वलंकारो
न रूपकमित्यभ्युपगम्येत । तदा ‘आरोपविषयस्य स्यात्’ इति पूर्वोदाह-
तलक्षणस्य तत्राव्याप्तिः । एवम्—‘उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।’
‘तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः’ इत्यादिलक्षणेष्वाप्यतिव्याख्यादिदोषा
यथासंभवमुन्नेयाः । अत्र वदामः—

‘बिम्बाविशिष्टे निर्दिष्टे विषये यद्यनिहुते ।

उपरञ्जकतामेति विषयी रूपकं तदा ॥’

बिम्बाविशिष्ट इति विशेषणात् ‘त्वत्पादनखरत्नानाम्’ इति निद-
र्शनायां नातिव्याप्तिः । तत्र हि चन्द्रो यथा स्वतः शुभ्रत्वादनासञ्जनी-
यधावल्यस्तथा नखाः स्वतोऽरुणत्वादनासञ्जनीयारुण्या इति सादृश्येन
नखानां चन्द्रस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभावः । अलक्तचन्दनयोरन्यत्र स्वव-
र्णासञ्जकत्वेन । ततश्च तत्र बिम्बभावान्नखालक्तकविशिष्टे एव रञ्जने
तत्प्रतिबिम्बभूतचन्द्रचन्दनविशिष्टपाण्डुरीकरणमुपरञ्जकम् । एवमन्य-
त्रापि ‘अरण्यरुदितं कृतम्’ इत्यादिताद्रूप्यारोपवन्निदर्शनोदाहरणे सर्वत्र
बिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्ट एवोपमेये तत्प्रतिबिम्बविशिष्टमुपमानमुपरञ्ज-

कमिति न काप्यतिव्याप्तिः । रूपके तु न कचिदपि बिम्बप्रतिबिम्बभा-
वापन्नधर्मविशिष्टतया विषयविषयिणोरुपादानम् । सावयवरूपकेऽपि
विशेष्यरूपणात्पृथगेवावयवेषु रूपणं न त्ववयवविशिष्टरूपेण विशेष्ये ।
'अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वम्' इत्याद्याप्यङ्घ्रिदण्डनालदण्डयोर्न बिम्बप्रतिबिम्ब-
विशिष्टता । तयोः प्रतीयमानेन श्यामलत्वविधातृविष्टरकमलश्लिष्टत्वा-
द्यनुगामिधर्मेणैवोपमानोपमेयभावात् । किं तु विधातृविष्टरकमलश्लिष्ट-
त्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थं विशेषणविशिष्टतामात्रमुपमेयस्य ।

निर्दिष्ट इति विशेषणान्न निगीर्णविषयायामतिशयोक्त्यामतिव्याप्तिः ।
व्यङ्ग्यरूपकोदाहरणेषु विषयिवाचकाप्रयोगसंभवेऽपि विषयनिर्देशः सार्व-
त्रिक इति न तत्राव्याप्तिः । 'नेत्रानन्देन' इत्यादौ हेत्वलंकार इति मते
विषय इत्यनेनोपमेय इत्येतदर्थकेन तद्व्यावृत्तिः । तत्रापि रूपकमित्येका-
वलीकारादिमते विषयपदं धर्मिमात्रपरं स्पष्टार्थम् ।

अनिहुते निषेधास्पृष्ट इति विशेषणादपह्नुतौ नातिव्याप्तिः ।

उपरञ्जकतामाहार्यताद्रूप्यनिश्चयगोचरतामेतीत्यनेन ससंदेहोत्प्रेक्षा-
समासोक्तिपरिणामभ्रान्तिमत्त्वतिव्याप्तिनिरासः । ससंदेहोत्प्रेक्षयोर्निश्चय-
स्यैवाभावात् । समासोक्तौ परिणामे च तस्य ताद्रूप्यागोचरत्वात् । समा-
सोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपात् । परिणामे आरोप्यमाणस्यैव विषयता-
द्रूप्यगोचरत्वात् । भ्रान्तिमति सतः कल्पितस्य वा प्रवृत्त्यादिपर्यन्तस्य
स्वारसिकस्यैव निबन्धने तस्यानाहार्यत्वात् ।

अव्यङ्ग्यविशेषणाच्चैतदेवालंकारभूतस्य रूपकस्य लक्षणमिति सर्वं
सुस्थम् । तच्च रूपकं त्रिविधम्—निरवयवं सावयवं परम्परितं च ।
निरवयवं केवलं माला चेति द्विविधम् । सावयवं तु समस्तवस्तुविषय-
मेकदेशविवर्ति चेति द्विविधम् । परम्परितं च श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्ध-

नृत्वेन द्विविधं सत्केवलं माला चेति द्वैविध्याच्चतुर्विधम् । एवमष्टविधो
रूपकालंकारः । तत्र केवलं निरवयवं यथा—

‘कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु य-
त्सखी कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्यमिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥’

मालानिरवयवं यथा—

‘सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
कान्तेः कर्मणकर्म नर्मवचसामुल्लासनावासभूः ।
विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
प्राणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥’

समस्तवस्तुविषयं सावयवं यथा—

‘ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवल विभ्रती तारकास्थी-
नन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
द्वीपाद्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥’

एकदेशविवर्ति सावयवं यथा—

‘प्रौढमौक्तिकरुचः पयोमुचां बिन्दवः कुटजपुष्पबन्धवः ।
विद्युतां नभसि नाट्यमण्डपे कुर्वते स कुसुमाञ्जलिश्रियम् ॥’

अत्र नभसो नाट्यमण्डपत्वेन रूपणाद्विद्युतामर्थान्नर्तकीत्वं गम्यते ।
इत्येकदेशे रूपकस्य विशेषणवाच्यतया वर्तनादिदमेकदेशविवर्ति ।

श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा—

‘अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्रयः ।

स्तूयते देव सद्द्वंशमुक्त्वा न कैर्मवान् ॥’

अत्र त्वमेव मुक्त्वा रत्नमित्यारोपणपूर्वकः सद्द्वंश उत्तमान्वय एव सद्द्वंश
उत्कृष्टवेणुरित्यारोप इति रूपकद्वयमपि संभूतपरम्परमिति परम्परितम् ।

वंशे श्लिष्टशब्दनिबन्धनं च । तदेव मालापरम्परितं यथा—

‘विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते

दुर्गामार्गणीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर ।

सत्यप्रीतिनिधानदक्ष विजयप्राग्भाव भीम प्रभो

साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥’

अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं परम्परितं यथा—

‘निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथममिह भवान्स कूर्मनाथो जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥’

तदेव मालापरम्परितं यथा—

‘पर्यङ्को राजलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गः

सङ्ग्रामत्रासताम्यन्मुरलपतियशोहंसलीलाम्बुवाहः ।

भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्बणविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपट्टः

खड्गक्षमासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥’

इदं वैधर्म्येणापि दृश्यते । तत्केवलं यथा—

‘आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

शस्त्रक्षताश्चद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूदुधिरप्रवाहः ॥’

मालारूपकं यथा—

‘सौजन्याम्बुमरुस्थली सुजनतालेख्यद्युभित्तिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्चपुच्छच्छटा ।

यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता
तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥'

एवमद्यौ भेदा रूपकालंकारस्य प्राचीनैः प्रदर्शिताः । एवं भेदा उप-
माया अपि वक्तुं शक्याः । एकत्र प्रदर्शितेन प्रकारेण संभवस्थलेऽन्य-
त्राप्युच्येतुं शक्या इति न प्रदर्शिताः । तथाहि । 'वागर्थाविव संपृक्तौ'
इत्यादौ केवलनिरवयवोपमा । 'ज्योत्स्नेव नयनानन्दः' इत्यादौ माला-
निरवयवोपमा ।

'ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुत्तैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्नसानिव ॥'

इत्यत्र समस्तवस्तुविषयसावयवोपमा ।

'नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥'

इत्यत्रैकदेशविवर्तिनी ।

'अत्यन्तरागिणमपि निर्णीतवसुसंचयम् ।

गणिकेवापरदिशा पूषाणं निरकासयत् ॥'

इत्यत्राप्येकदेशविवर्तिनी । पूर्वत्र विशेषणोपमायां विशेष्योपमा
गम्यते, उत्तरत्र विशेष्योपमायां विशेषणोपमेति भेदः ।

'दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनील ।

आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्घारानिवद्धेव कलङ्करेखा ॥'

इत्यत्राश्लिष्टशब्दनिबन्धनकेवलपरम्परितोपमा । अत्र ह्यम्बुराशेरय-
श्चक्रेणोपमा । तद्धाराश्लिष्टकलङ्करेखया वेलया उपमा चेति द्वयमपि
संजातपरम्परम् । यथा वा—

'अस्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे

सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।

कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरां को भयस्यावकाशः ॥'

अत्र द्रोणस्यैर्वेणोपमा प्रतिबलजलधेरित्यत्रोपमायाः साधिकेत्युपमा-
द्वयमपि संजातपरम्परम् । एवं 'राजहंसायते राजा विदुषामेष मानसे'
इत्यत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनकेवलपरम्परितोपमा । उभयत्रापि मालापरम्प-
रितमनयैव रीत्योन्नेयम् । 'रेणुध्वान्तस्य रक्तौघो बालधर्मकरायते' इति
वैधर्म्येण रूपकवदुपमेति सर्वं समानम् ।

अयं तु विशेषः । समस्तवस्तुविषयं रूपकं न विशिष्टरूपकं भवति ।
विषयविषयिणोर्विम्बप्रतिबिम्बधर्मविशिष्टयोस्ताद्रूप्यारोपे निदर्शनाया ए-
वावतरणात् । सावयवोपमा तु विशिष्टोपमां गमयति । 'ततः प्रतस्थे
कौबेरीं भास्वानिव' इत्यत्र शरैरुदीच्यानुद्धर्तुमुत्तरां दिशं प्रस्थितस्य रघो-
र्विशिष्टस्य किरणै रसाञ्शोषयितुमुत्तरां दिशं प्रस्थितेन विशिष्टेन रविणा
साधर्म्यस्य फलितार्थतया लाभात् । एवं च क्वचिदुपमयान्यत्रोपमाया
गम्यत्वं चतुर्धा पर्यवस्यति । क्वचिद्विशेषणोपमया विशेष्योपमायाः ।
'विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः' इत्यत्र पृष्ठगतसर्वताविधिनेव तद्विशेष्यपृष्ठ-
विधेः । क्वचिद्विशेष्योपमया विशेषणोपमायाः । वैकृतप्रधानविधिनेव
प्राकृततदङ्गकलापविधेः । उभयमप्येकदेशविवर्तित्वेनोदाहृतम् । क्वचि-
दवयवोपमया विशिष्टोपमाया गम्यत्वम् । अङ्गप्रधानगोचरप्रत्येकविधि-
कलापेनेव सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानगोचरप्रयोगविधेः । तत्तु समस्तवस्तुविष-
योपमोदाहरणे दार्शितम् । एकवाक्यतायामवयवोपमया विशिष्टोपमाया
गम्यत्वे इदमुदाहरणम् । वाक्यभेदेनापि दृश्यते—

'हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम् ।

दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥'

अत्रावयवोपमा । यथा भूतिमलिनो हस्तो दर्पणमधिकमधिकं घर्षय-
न्नुत्तरोत्तरं निर्मलीकुरुते । तथा खलः सुजनमधिकं घर्षयन्नुत्तरोत्तरं निर्-
र्मलमेव कुरुते इति विशिष्टोपमा गम्यते । कचिद्विशिष्टोपमया तदवय-
वोपमानां गम्यत्वम् । विशिष्टविधिनेव विशेषणविशेष्यविधीनाम् ।
यथा—

‘त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।

अमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥’

अत्र विशिष्टेन विशिष्टस्योपमया तदवयवभूतानां भृङ्गलोचनानां के-
सरनखदीधितिनां पङ्कजाननयोश्चोपमानोपमेयभावो गम्यते । एवमसंख्या
उपमाविकल्पाः । तथा—

‘किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥’

इत्येवमाद्या रसनारूपकाद्या रूपकविकल्पा अप्यसंख्याः । उक्तं हि
काव्यालोके—

‘अपर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोर्यतः ।

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥’ इति ।

इति रूपकप्रकरणम् ।

अथ परिणामः—

‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः’ इति तल्लक्षणमुक्तम् ।
तत्र शङ्क्यते ।

‘यामि मनोवाक्कायैः शरणं करुणात्मकं जगन्नाथ ।

जन्मजरामरणार्णवतरणतरण्यं तवाङ्घ्रियुगम् ॥’

१. ‘जगन्नाथम्’ ख-ग.

‘निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।
धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रोऽयमित्यार्ततरं ररासे ॥’

‘एतान्यवन्तीश्वरपारिजातजातानि तारापतिपाण्डुराणि ।
संप्रत्यहं पश्यत दिवधूनां यशःप्रसूनान्यवतंसयामि ॥’

इति श्लोकेष्वारोप्यमाणानां तरण्य-नयन-प्रसूनानां तरण-निरीक्षणा-
वतंसनरूपप्रकृतकार्योपयोगे सत्यप्युक्तलक्षणकृतालंकारसर्वस्वकारेणैव
रूपकमङ्गीकृतम् ।

‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहेव च ॥’

इत्यादिश्रुतावारोप्यमाणानां रथिरथादीनां ‘सोऽध्वनः पारमाप्नोति
तद्विष्णोः परमं पदम्’ इति वक्ष्यमाणाध्वपारगमनरूपप्रकृतकार्योपयोगे
सत्यपि भगवता बादरायणेन ‘नानुमानिकमप्येकेषामिति चेत् न शरीर-
रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च’ इति शारीरकसूत्रे रूपकमङ्गीकृतम् ।
अतस्तेषु लक्षणस्यातिव्याप्तिः । एवम्—

‘भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवहेन्दो-

रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ।

दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति

व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥’

इति भ्रान्तिमति,

‘विकसदमरनारीनेत्रनीलाब्जवैण्ड्या-

न्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानि ।

१. ‘ररासे’ क-ग. २. ‘संप्रत्यहं पश्य तद्विद्धधूनाम्’ ख; ‘संप्रत्यहं यस्य तद्विद्ध-
धूनाम्’ ग; ‘संप्रत्यहं यस्य हरिदधूनाम्’ घ. ३. ‘खण्डानि’ क-घ.

न तु रुचिरकलापे वर्तते यो मयूरे
वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥'

इत्यपह्नुतौ,

‘उरोमुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयःकृतेन किम् ।
त्रपासारिदुर्गमपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥’
इत्यतिशयोक्तौ,

‘चक्रभ्रमणकरत्वात्कुदृष्टिभिर्दूरवर्ज्यमानत्वात् ।

श्रुत्यन्तखेलनत्वान्मशक त्वामेव माधवं मन्ये ॥’

इत्यनुमाने चातिव्याप्तिः । भ्रान्तिमत्यहिमांशोर्विकासे, अपह्नुतावम-
रनारीनेत्राणां ब्रह्मचर्यवितरणे, अतिशयोक्तौ कुम्भयुगस्य सरित्तरणे,
अनुमाने माधवस्य चक्रे भ्रमणे च प्रकृतकार्योपयोगित्वात् । अपह्नुतौ ‘तं
यथा यथोपासते तथैव भवति’ इति तत्कृतुन्यायेन संयमाधःकृतामरना-
रीनेत्राधिष्ठानस्य ब्रह्मचर्यवितरणोपयोगित्वम् ।

‘सुहृदालापेनैव प्रणश्यति स्थासुरान्तरः क्लेशः ।

कान्तामुखचन्द्रेण हि शाम्यति रुचिरेण विरहजस्तापः ॥’

इति दृष्टान्तसंकीर्णपरिणामे चाव्याप्तिः । अत्रारोप्यमाणस्योपमान-
कोट्यन्तर्गताप्रकृतकार्योपयोगित्वादिति ।

अत्राहुः—आरोप्यमाणस्य प्रकृतात्मनोपयोगित्वे परिणाम इति लक्ष-
णार्थः । न चैवं सत्युदाहतरूपकादिष्वतिव्याप्तिः । तेष्वारोप्यमाणानां तर-
ण्यनयनप्रसूनसूर्यादीनां स्वात्मनैव तरणनिरीक्षणावतंसनकमलविकासना-
दिकार्योपयोगित्वसंभवेन तदर्थमद्वियुगविद्युद्यशश्चन्द्रादिप्रकृतात्मतापत्त्य-

१. ‘चक्रभ्रमणे प्रकृतकार्योपयोगित्वात्’ ख-ग-घ. २. ‘प्रकृतात्मतापरिणत्यनपे-
क्षणात्’ ख.

नपेक्षणात् न चोक्तलक्षणस्य परिणामेऽसंभवः । यत्रारोप्यमाणं किञ्चित्कार्योपयोगित्वेन निबध्यमानं स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासंभवात्प्रकृतात्मतापत्तिमपेक्षते तत्रैव परिणामाङ्गीकारात् । यथा 'प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा' इति । अत्र त्वब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते । मयूरव्यंसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात् । न चोपमितिसमासाश्रयणेन पूर्वपदार्थप्राधान्यादृश एव तदुपयोगित्वं निबध्यत इत्यस्त्विति वाच्यम् । प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगात् । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति तदप्रयोग एवोपमितसमासानुशासनात् । अब्जस्य च वीक्षणोपयोगित्वं न स्वात्मना संभवति । अतः प्रकृतदृगात्मतापत्त्यपेक्षणात्परिणामालंकारः । नन्वेवं 'यामि मनोवाक्कायैः' इत्यादिष्वपि तरणादिशब्दलक्षितजन्मनाशाद्युपयोगित्वं तरण्यादीनामङ्घ्रियुगाद्यात्मनैवेति तेष्वपि परिणामप्रसङ्गः । मैवम् । यस्य कार्यवाचिपदप्रथमप्रतीततन्मुख्यार्थनिवर्तनसामर्थ्यं तदात्मनोपयोगित्वस्य ग्राह्यत्वात् । तरण्यादिपदमुख्यार्थनिवर्तनसामर्थ्यस्य च तरण्यादिष्वेव व्यवस्थितत्वात् । तस्मादुदाहृतेषु रूपकमेव । तेषु च नातिव्याप्तिरिति । नन्वेवमुक्तातिव्याप्तिपरिहारेऽपि —

‘सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं

दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिर्किं भूयसोक्तेन वा ।

सर्वं विस्मृतवानसि अमर हे यद्धारणोऽद्याप्यसा-

वन्तः शून्यकरोऽपि^१ सेव्यत इति आतः क एष ग्रहः ॥’

इत्यप्रस्तुतप्रशंसायामतिव्याप्तिः । तत्राप्रकृतवारणरसनाविपर्ययादीनां

१. ‘यत्कार्यवाचिपदं प्रथमं प्रतीतं तन्मुख्यार्थनिवर्तनसामर्थ्यरूपस्य’ ग; ‘कार्यवाचिपदप्रथमप्रतीततन्मुख्यार्थं’ घ. २. ‘निवेव्यत इति’ ग.

प्रकृतदुष्प्रभुरसनाविपर्ययाद्यात्मतयैव तत्सेवात्यागलक्षणकार्योपयोगित्वात् । न हि यथा वारणस्य कर्णचापलं अमरस्य तत्सेवात्यागे हेतुः, यथा तस्य रसनाविपर्ययः शून्यकरता च तत्र हेतुः । मदः प्रत्युत तत्सेवायामेव हेतुरिति तस्य तत्त्यागहेतुत्वं दूरापास्तम् । एवमपि यत्तेषां त्यागहेतुत्वं निबध्यते तद्वारणादीनामप्रकृतानां दुष्प्रभुप्रभृतितादात्म्यापत्त्यैव निर्वाह्यमिति । 'सुहृदालापेनैव' इत्यत्रोदाहृतपरिणामेऽव्याप्तिश्च तदवस्था । तत्र चन्द्रवन्मुखस्याप्यप्रकृतत्वेन प्रकृतात्मनोपयोगित्वाभावात् । उच्यते । प्रकृतात्मनेत्यत्र प्रकृतशब्दो विषयमात्रपर इति नोदाहृतपरिणामाव्याप्तिः । उपयोगित्वं च प्रकृतागमकार्यं प्रति विवक्षितम् । अपस्तुतप्रशंसोदाहरणे प्रकृतदुष्प्रभुसेवात्यागगमकवारणसेवात्यागं प्रत्युपयोगित्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः । एवं च —

‘आरोप्यमाणमारोपविषयात्मतया स्थितम् ।

प्रकृतस्योपयोगि स्यात्परिणाम उदाहृतः ॥’

इति विद्यानाथलक्षणं प्रकृतस्येति पदस्य प्रकृतगमकस्येति व्याख्यानेन परिष्करणीयम् ॥

अयं च परिणामो द्विविधः । सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्याम् । सामानाधिकरण्येन यथा —

‘तीर्त्वा भूतेशमौलिस्त्रजममरधुनीमात्मनासौ तृतीय-

स्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय ।

व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं

क्वच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥’

अत्रारोप्यमाण आन्तरो विषयभूतसौमित्रिमैत्रीरूपताषट्त्वा गुह्योप-
कारलक्षणकार्योपयोगीति परिणामः । उभयोर्विभक्त्यैक्यात्सामानाधि-
करण्यम् ।

वैयधिकरण्येन यथा—

‘पुन्नागजालकैर्हारान्काञ्चीः केयूरदामभिः ।

कर्णिकाः कर्णिकारैश्च विहर्तुं विदधुर्वने ॥’

अत्रारोप्यमाणा हारादयो विषयभूतपुन्नागजालकादिरूपतयैव वन-
क्रीडोपयोगिन इति परिणामः । विभक्तिभेदाद्वैयधिकरण्यम् ।

इदं च वैयधिकरण्यं रूपकेऽपि संभवति । यथा—

‘तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-

च्छायाधारककन्धराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे ।

नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे

नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाथाय सेयं नतिः ॥’

अत्र नदीदृशोर्विषययोर्विभक्तिरारोप्यमाणयोः शेखरतिलकयोर्नास्ति ।

यथा वा—

‘द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-

श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुमुवो वासवस्य द्विरुक्तिः ।

द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकैरस्य कुर्व-

न्नानन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः ॥’

अत्र विषयस्य राज्ञो विषयिणां पुष्पकेतुप्रभृतीनां च विभक्तिभेदः ।

अथ परिणामस्य व्यङ्ग्यतायां किमुदाहरणम् ।

‘नरसिंह धरानाथ के वयं तव वर्णने ।

अपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥’

इति विद्याधरेणोदाहृतम् । अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तत्रारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रमणरूपकार्योपयोगिनः प्रतीतेः परिणामो व्यज्यत इति, तदयुक्तम् । अत्र ह्यारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगो न चन्द्रात्मना । विद्याधरेणापि विषयिणः स्वरूपेण कार्यानुपयोगे तदुपयोगाय विषयिणे विषयात्मना परिणत्यपेक्षायामेव परिणामोऽङ्गीकृतः । यदाह—

‘तं परिणामं द्विविधं कथयन्त्यारोप्यमाणविषयतया ।

परिणमति यत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥’

विद्यानाथेन तूदाहृतम्—

‘एष शाम्यति वस्तापो राजपादनिषेवया ।

कण्टकद्रुममूलेषु वासस्तं शमयेत्कथम् ॥’ इति ।

नास्त्यत्र प्रागुक्तदोषानुषङ्गः । नृपचरणसेवायां प्रस्तुतायामारोप्यमाणायाः चन्द्रचरणसेवायाः नृपचरणसेवात्मतयैव तापशान्तिहेतुत्वात् । तापशब्दस्य सौरतापसाधारण्येऽपि प्रकृते राज्यभ्रंशजनिततापस्यैव विवक्षितत्वात् । तन्निवर्तने चन्द्रकिरणसेवायाः स्वतोऽसामर्थ्यात् । तथापि प्राचीनानां मत एवैतदुदाहरणम् । ते हि ‘राजपादनिषेवया’ इत्यस्य प्रकरणनियन्त्रितत्वादप्रकृतायां चन्द्रकिरणसेवायां शब्दशक्तिमूलो व्यञ्जनाव्यापार इति मन्यन्ते । वस्तुतस्त्वं प्रकृतेऽप्यर्थे शब्दानामभिधैव व्यापार इत्यस्माभिः श्लेषप्रकरणे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्, इहापि ‘राजपादनिषेवया’ इत्यत्र चन्द्रकिरणसेवायामप्यभिधैव व्यापारः । अतः

प्रस्तुताप्रस्तुतद्वयताद्वयप्रतीतेः श्लेषभित्तिकातिशयोक्त्यादिष्विव संसर्ग-
विधयैव लाभत्तस्य प्रकृतकार्योपयोगितायास्तृतीयाया लाभच्च न कापि
व्यञ्जनाव्यापारापेक्षेति नेदं परिणामध्वनेरुदाहरणम् । इदं च दूषणं
पूर्वोदाहरणेऽपि तुल्यम् । इदं तूदाहरणम्—

‘चिराद्विषहसे तापं चित्तं चिन्तां परित्यज ।

नन्वस्ति शीतलः शौरिः पादाब्जनस्वचन्द्रमाः ॥’

अत्र चिरतापार्तं प्रति हरिपादाब्जनस्वचन्द्रसद्भावप्रदर्शनेन तमेव
निषेवस्व, तन्निषेवणादयं तापः शान्तिमेप्यतीति परिणामो व्यज्यते ।
एवं रूपकवैलक्ष्ये परिणामो निरूपितः । तत्र रूपके प्रकृतमप्रकृतरू-
पापन्नं भवति, परिणामे त्वप्रकृतं प्रकृतरूपापन्नं भवतीति वैलक्ष्ये
स्थिते यत्तदुपजीव्यचक्रवर्तिनान्यथैवं तयोर्वैलक्ष्यं वर्णितम् । मुखचन्द्र
इति रूपके मुखं महारजतरूपेण पटवदारोप्यमाणचन्द्ररूपेण स्थगित-
स्वरूपं भवति । ‘मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति’ इति परिणामे तु मुखम-
नाच्छादितस्वरूपमेव भवति । चन्द्रस्य मुखात्मनैव विरहतापशान्तिहेतु-
त्वादिति । उक्तं च—

‘विषय्याकारमारोप्य विषयस्थगनं यथा ।

रूपकत्वं तदा तत्र रञ्जनेन समन्वयः ॥’

‘यदा तु विषयो रूपात्स्वस्मादप्रच्युतो भवेत् ।

उपयुक्त्यै तदाकारः परिणामस्तदा मतः ॥’ इति ।

अत्रेदं विचारणीयम् । रूपके विषयस्य स्थगनं न तावत्तिरोहितरू-
पत्वम् । रजतभ्रमेण शुक्तिस्वरूपस्येवाहार्यारोपेण विषयस्य तिरोधानासं-
भवात् । शारीरके च ‘य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत’ इत्यत्रोद्गी-
थस्यादित्यदृष्टिविषयत्वाङ्गीकारे रजतदृष्टिविषयशुक्तिस्वरूपमिवोद्गीथकि

यास्वरूपं तिरोधीयेतेत्याशङ्क्याहार्यदृष्टेरतिरोधायकत्वस्योक्तत्वात् । नापि विषय्युपसर्जनत्वम् । परिणामेऽपि तुल्यत्वात् । उभयत्राप्युत्तरपदार्थप्रधानस्य मयूरव्यंसकादिसमासस्याविशेषात् । अत एव विषयिविशेषितत्वं स्थगनमित्यपि निरस्तम् । विषयिणो विशेष्यत्वात् । तस्मात्स्थगनास्थगनवैलक्षण्यवचो निरालम्बनमिति विषयात्मनोपयोगेनैव परिणामस्य रूपकाद्वैलक्षण्यं समर्थनीयमित्यलं विस्तरेण ॥

इति परिणामप्रकरणम् ।

अथ संसंदेहः—

साम्यादप्रकृतार्थस्य या धीरनवधारणा ।

प्रकृतार्थाश्रया तज्ज्ञैः संसंदेहः स इष्यते ॥

त्रिविधश्चायं संसंदेहः । शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च । क्रमेण यथा—

‘आनीय द्विषतां धनानि विपिने राजन्यचूडामणे

तेज्वालोक्य विनिर्मलं हिमकलाखण्डं करण्डं पुनः ।

किं वाद्यं किमु पेषणं किमु धनं किं क्षेपणीयायुधं

किं वा दैवतमित्यनिश्चितधियो मन्दाः पुलिन्दा जनाः ॥’

‘अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः

कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं

समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥’

‘संसंदेहः’ क-ग घ. २. ‘हिमजलाखण्डं’ ग.

‘किं तावत्सरसि सरोजमेतदारा-
दाहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्याः ।
संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-
द्विब्वोकैर्वकसहवासिनां परोक्षैः ॥’

इति वदन्ति । अत्रेदं विचारणीयम् । साम्यादिति किमन्नाद्धेतोर्वसती-
तिवत्फलत्वेन हेतुत्वविवक्षया पञ्चमी, उत स्वतो हेतुत्वविवक्षया । आ-
द्येऽप्रकृतसाम्याभिव्यक्तिफलकत्वमर्थः स्यात् । तथा सति ‘आनीय द्विष-
ताम्’ इत्याद्युदाहरणेऽव्याप्तिः । न हि तत्र हिमकरण्डस्य वाद्यादिसाह-
य्याभिव्यक्तौ कविसंरम्भः । किं तु द्विषत्पुरमीदृशीमवस्थामापन्नमिति
राज्ञः प्रतापातिशयाभिव्यक्तौ । द्वितीये साम्यादित्यनेन किमेकमेवाप्रकृ-
तसाम्यं यावत्संदेहकोट्युच्छित्तिहेतुत्वेन विवक्षितम्, उतैकमनेकं वेत्य-
नियमः । आद्ये ‘अयं मार्तण्डः किम्’ इत्याद्युदाहरणेऽव्याप्तिः । नहि
तत्र ‘किं लक्ष्मीरुर्वशी वेयं रम्भा वा मेनकाथ वा’ इत्यत्र लक्ष्मीत्यादि-
विकल्पेष्वतिशयितसौन्दर्यसाम्यवदेकमेव साम्यमिह मार्तण्डत्वादिविक-
ल्पेषु हेतुः, किं तु प्रतापेन दुर्निरीक्षत्वसाम्यं मार्तण्डत्वविकल्पे, दुरा-
धर्षत्वसाम्यं कृशानुत्वविकल्पे, क्षणेन सकलसंहर्तृत्वसाम्यं कृतान्तविकल्पे
च हेतुः । द्वितीये ‘इह नमय शिरः कलिङ्गवद्वा समरमुखे करहाट-
वद्धनुर्वा’ इति विकल्पालंकारेऽतिव्याप्तिः ।

अत्र दिग्विजयप्रवृत्तेन बलवता राज्ञा समरे प्रसक्ते यथा कलिङ्ग-
नृपतिः—

‘समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्नाश्रिणीं श्रियम् ।
श्रयेत वैतसीं वृत्तिं न भौजङ्गीं कदाचन ॥’

इति नीतिमनुसृत्यासंदिग्धं निजराज्यलक्ष्मीभ्रंशपरिहारकामः शिरो नमितवान्, तथा वा शिरो नमय, यथा करहाटनृपतिः 'जयेन लभ्यते लक्ष्मीर्मरणेन सुराङ्गना' इति नीतिमनुसृत्य युद्धकामो धनुर्नमितवान्, तथा वा धनुर्नमयेति समयोचितातोपदेशे तद्राजचरितदृष्टान्तप्रापितानवस्थितार्थधीसत्त्वात् । न च तत्र श्लोके तादृग्धीनिबन्धनं नास्तीति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तन्निबन्धनस्यापि लक्षणान्तर्गतविवक्षायाम्—

‘जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुन्नताः ।

किं कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा घटीयन्नस्य दुर्जनाः ॥’

इत्यादिषु संदेहविषयनिबन्धनगम्यसंसदेहालंकारेष्वव्याप्तिप्रसङ्गात् । उत्प्रेक्षायां वाच्यगम्यभेदवदिहापि द्विविधोदाहरणदर्शनेन वाच्यगम्यभेदेन द्वैविध्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् ।

अपि चानवधारणेति किमुच्यते । अनिश्चयात्मकत्वमिति चेत् । तथा सति ‘बालेन्दुवक्राप्यविकाशभावात्’ इत्यादावुदाहरिष्यमाणायामप्रकृतसाम्यनिमित्ततत्तादात्म्यसंभावनारूपायामुत्प्रेक्षायामतिव्याप्तिः । विरोधेन परस्परप्रतिक्षेपकतया निबद्धानेककोट्यवगाहित्वं विवक्षितमिति चेत् । तथापि ‘अङ्कं केऽपि शशङ्किरे’ इत्यादावुदाहरिष्यमाणायामपह्नुतावतिव्याप्तिः । संदेहविकल्पयोर्वाकारादिनेव तत्रापि तत्तन्मतत्त्वोपन्यासेन परस्परप्रतिक्षेपसिद्धेः ।

‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

१. ‘परिहातुकामः’ क. २. ‘उद्धताः’ क. ३. ‘संभावनाया उत्कटकोटिसंदेहरूपत्वात् । विरुद्धानेककोट्यवगाहित्वं तदिति चेत् । तथापि मुखचन्द्र इति रूपकेऽतिव्याप्तिः’ इत्यधिकं ख-पुस्तके.

वेदाभ्यासजडः कथं स विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥'

इति ससंदेहोदाहरणे चाव्याप्तिः । तत्र चन्द्रादीनां संदेहधर्मिणामेवाने-
कत्वम् । प्रकारस्तु सर्वत्र वर्णनीयवनितास्रष्टृत्वमेकमेवेत्यनेककोटिकत्वा-
भावात् । न च साम्यनिमित्तत्वाभावान्न तत्र ससंदेहः । 'इतो गता सा
क गता न जाने गृहं गता मे हृदयं गता वा' इति संदेहो न संग्राह्य
इति वाच्यम् । वर्णनीयनायिकायाः कान्त्या चन्द्रसाम्यं सौरभसौकुमा-
र्याभ्यां पुष्पसाम्यं च निमित्तीकृत्य किमस्यां कान्तिनिधानभूतश्चन्द्रः
स्वकान्तिसंपदा स्रष्टा, उत पुष्पमासः स्वकीयपुष्पसंपदेति संदेहनिबन्ध-
नात् 'शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनः' इत्यंशस्य शृङ्गारविभ्रमबाहुल्यमात्र-
पर्यवसायित्वेन किञ्चित्साम्यनिमित्तत्वाभावेऽपि चन्द्रवसन्तधर्मिकांशयो-
स्तन्निमित्तत्वानिवारणात् ।

एवं च प्रकृतार्थश्रयेत्येतदप्ययुक्तम् । उदाहृतसंदेहस्य वर्णनीय-
नायिकानाश्रयत्वेनाव्याप्तिरिति चेत् । अत्र ब्रूमः ।

‘बुद्धिः सर्वात्मनान्योन्यक्षेपिनानार्थसंश्रया ।

सादृश्यमूला वार्थस्पृक्संदेहालंकृतिर्मता ॥’

यद्यप्यन्योन्यप्रतिक्षेपकरुद्धनानार्थावलम्बनत्वं विकल्पस्याप्यस्ति ।
तथापि तदर्थानां सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपकत्वं नास्ति किं तु पक्षे
तत्प्राप्तिमनिरुध्य स्वप्राप्तिपक्ष एव स्वपरिपन्थिप्राप्तिप्रतिक्षेपकत्वम् । न
हि ‘व्रीहिभिर्वैर्वा यष्ट्यम्’ इति विकल्पोद्देशे व्रीहयो यवान् यवाश्च
व्रीहीन्सर्वात्मना यागात्प्रतिक्षिपन्ति । तथा सति शास्त्रस्यास्यानिर्णाय-
कत्वेनाननुष्ठापकत्वेन चाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । किं तु स्वस्वानुष्ठानपक्ष एव ।
अत एव ‘व्रीहिभिर्वैर्वा यष्ट्यम्’ इति संदेहेन पृष्टवन्तं प्रति ‘व्रीहि-

मिथ्यैर्वा यष्टव्यम्' इति प्रश्नसमाकारमेव वाक्यं निर्णायकं प्रश्नमूल-
संदेहनिवर्तकमनुष्ठापकं च दृश्यते । प्रश्नवाक्ये वाकारः सर्वात्मना
पक्षान्तरप्रतिक्षेपार्थः । उत्तरवाक्ये पक्षे तत्प्रतिक्षेपार्थ इति विशेषसद्भा-
वात् । एवं विकल्पालंकारोदाहरणेऽपि द्विविधस्यापि नीतिशास्त्रस्य
प्रामाण्यात्तदुपदिष्टफलेच्छानुसारेणोभयमपि पक्षेऽनुष्ठातुं युक्तमिति शिरो-
धनुर्नमनयोर्न सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपकत्वमिति विकल्पालंकारे नाति-
व्याप्तिः । अपह्नवोदाहरणे सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपसत्त्वेऽपि वाकारार्थ-
स्पर्शाभावान्नातिव्याप्तिः । तत्र हि केचिदन्य इति मतान्तरत्वोपन्यासेन
पक्षाणां परस्परप्रतिक्षेपलाभः । न तु वाकारार्थस्पर्शोऽस्ति । उत्प्रेक्षायाम-
पि नातिव्याप्तिः । तत्र ह्यत्कटकोटिके संशयकोट्योः समबलत्वाभावेन
वाकारार्थस्पर्शाभावात् । 'अस्याः सर्गविधौ' इत्युदाहरणे परस्परप्रतिक्षेप-
कनानाकोटिसमाश्रयत्वाभावेऽपि तथाभूतनानाधर्मिरूपार्थसमाश्रयत्वस-
त्त्वान्नाव्याप्तिरिति सर्वमवदातम् ।

संदेहालंकारध्वनिर्यथासत्कुलकूटस्थवक्षःस्थलाचार्यकृते वरदराजव-
सन्तोत्सवे—

‘कांचित्काञ्चनगौराङ्गी वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम् ।

वरदः संशयापन्नो वक्षःस्थलमवैक्षत ॥’

अत्र संशयस्य शब्दोपात्तत्वेऽपि तावन्मात्रस्यानलंकारत्वात् ।
तदलंकारताप्रयोजकस्य वक्षःस्थले स्थितैव लक्ष्मीस्ततोऽवतीर्य पुरत-
स्तिष्ठतीत्येवं संशयाकारस्य वक्षःस्थलमवैक्षतेत्यनेन व्यङ्ग्यत्वात्संदेहालं-
कारध्वनिरत्रेति । यथा—

‘दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥’

इत्यत्र कानि कान्यपीति सामान्यतो निर्दिष्टानुभावविशेषप्रतीत्यर्थलज्जा-
शब्दप्रयोगेऽपि तस्याः स्वविभावानुभावाभ्यां रसानुगुणाभिव्यक्तिरूपो
ध्वनिः । यद्यपि 'संशयापन्नः' इत्यनेन लक्ष्म्याः पुरो दृष्टायाश्च मध्ये
कस्या रूपमधिकमिति संशयाविष्ट इति वा, निःसमाधिकरूपवत्त्वाभि-
मानिनी लक्ष्मीः पुरत एनां दृष्ट्वा कथं वर्तत इति संशयापन्न इति वा,
इयं च वक्षसि कुत्र निवेशनीयेति संशयापन्न इति वा, बहवः संशया-
कारा वक्षःस्थलमवैक्षतेत्यनेन व्यङ्ग्याः संभवन्ति, तथापि सर्वेषामपि
संदेहानां सादृश्यमूलत्वाद्वातिरेकमूलसंदेहस्याप्यत्र संभवेऽपि कथंचित्सा-
दृश्यमूलत्वासंदेहालंकारध्वन्युदाहरणत्वमिति युक्तमेव ॥

इति संदेहालंकारप्रकरणम् ।

अथ भ्रान्तिमान्—

कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।

आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥

पिहितात्मनीत्यनेनारोप्यमाणानुभवस्य स्वारसिकं कविप्रतिभया
कल्पनं विवक्षितम् । तस्यैव विषयपिधानसामर्थ्यात् । अतो रूपकादौ
नातिव्याप्तिः । उदाहरणम्—

‘कपाले मार्जारः पय इति करांल्लेदि शशिन-

स्तरुच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।

रतान्ते तल्पस्थान्हरति वनिताप्यंशुकमिति

प्रेभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥’

अत्र लेहनादिप्रवृत्तिपर्यन्ततोक्तेः स्वारसिक एव विभ्रमः कविप्रति-
भया चन्द्रिकोत्कर्षद्योतनाय निबद्धः ।

कचिद्भ्रान्तेरुत्तरोत्तरं पल्लवेन चमत्कारः—

‘बैलाल क्षोणिपाल त्वदहितनगरे संचरन्ती किराती
कीर्णान्यादाय रत्नान्युरुतरखदिराङ्गारशैङ्गाकुलाङ्गी ।
कृत्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती
श्रौसामोदानुधावन्मधुकरनिकरैर्धूमशङ्कां करोति ॥’

कचिद्भिन्नकर्तृकोत्तरोत्तरान्तिनिबन्धनेन चमत्कारः ।

‘शिञ्जानैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-
स्तन्नासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदद्याः ।
तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-
रित्थं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥’

कचिदन्योन्यविषयान्तिनिबन्धनेन । यथा—

‘पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः ।
सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥’
‘विस्फूर्तिमत्यां कीर्तौ ते विधिवैकुण्ठशंकराः ।
आरोढुं शयितुं वस्तुमाकाङ्क्षन्ति महीतले ॥’

इत्यत्र आन्तिमदलंकारो व्यङ्ग्यः ।

सादृश्यान्यमूलौ सन्देहविभ्रमौ ससन्देहान्तिमदलंकारप्रयोजकौ न
भवतः । यथा—

‘अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी शरासनज्यां विशिखैः सनाथयन् ।
निमज्जयासास यशांसि संशये स्मरखिलोकीविजयार्जितान्यपि ॥’

१. ‘जलाल’ ग. २. ‘शङ्कां करोति’ ग. ३. ‘श्रासामोदानुयातैः’ ग. घ.
‘श्रासामोदप्रसक्ते मधुकरनिकरे’ ड.

‘दामोदरकराघातचूर्णिताशेषवक्षसा ।

दृष्टं चाणूरमलेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥’

आद्ये दुर्जयविजयोद्योगसाहसप्रयुक्तः कीर्तिभ्रंशसंदेहः । द्वितीये
गाढर्मर्मप्रहारकृतचन्द्रविभ्रम इति ।

इति भ्रान्तिमत्प्रकरणम् ।

अथोल्लेखालंकारः—

निमित्तभेदादेकस्य वस्तुनो यदनेकधा ।

उल्लेखनमनेकेन तमुल्लेखं प्रचक्षते ॥

यत्र नानाविधधर्मयोग्येकं वस्तु तत्तद्धर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन
ग्रहीत्रानेकधोल्लिख्यते स उल्लेखः ।

‘कीर्तिगङ्गाहिमक्षमाभृदोजःसूर्योदयाचलः ।

शत्रुसेनाब्धिमन्थाद्रिगुणरत्नैकरोहणः ॥’

इति मालारूपके एकस्य राज्ञो यशस्वित्वादिधर्मयोगरूपनिमित्तभेदात्तुषा-
राद्रित्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिनिरासायानेकेत्युक्तम् ।
तत्र ग्रहीतृभेदनिबन्धनं न भवत्यनेकधोल्लेखनमिति नातिव्याप्तिः ।

‘विद्याविक्रमसौन्दर्यतपसां निधिमागतम् ।

पश्यन्ति विबुधाः शूराः स्त्रियो वृद्धाश्च कौतुकात् ॥’

इत्यत्रैकस्य वर्ण्यस्य विद्याद्यनेकधर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन ग्रही-
त्रोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणायानेकधेत्युक्तम् । तत्र कौतुका-
त्स्वरूपावलोकनमात्रनिबन्धनं नानेकधोल्लेखनमिति तद्व्यावृत्तिः । शिञ्जा-
नैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकैः’ इत्युदाहृत्यायामनेककर्तृक-

आन्तिपरम्परायां स्तनादीनां मञ्जरीसादृश्यादिनिमित्तभेदादनेकेन चञ्चरी-
कादिना मञ्जरीत्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणायैकस्य
वस्तुन इत्युक्तम् ।

‘कीर्तौ विस्फूर्तिमत्यां ते मृणालक्षीरशङ्किनः ।

द्वयेऽपि नागास्तन्वन्ति जिह्वान्तोल्लेखनं मुहुः ॥’

इति आन्तिमदुदाहरणे एकस्या एव कीर्तनेनेकेन कुञ्जरभुजंगरूपेण
अहीत्रा मृणालक्षीररूपत्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्ति-
निरासाय निमित्तभेदादित्युक्तम् । तत्र कीर्तिगतं धावत्यमेकमुल्लेख-
द्वयेऽपि निमित्तम् । यद्यपि गजभुजंगानां स्वस्वप्रियाहारलोभरूपनिमित्त-
भेदोऽप्यस्ति, तथापि निमित्तभेदादित्यनेनैकनिमित्तविरहो विवक्षित इति
तद्व्यावृत्तिः । तस्य संग्राह्यत्वे निमित्तभेदादिति स्वरूपकथनमात्रम् ।
एवमपि यदि—

‘कान्त्या चन्द्रं विदुः केचित्सौरभेणाम्बुजं परे ।

वक्त्रं तव वयं ब्रूमस्तपसैक्यं गतं द्वयम् ॥’

इत्यपह्नवोदाहरणविशेषेऽतिव्याप्तिः शङ्क्या, तदानीमनेकधोल्लेखनं
निषेधास्पृष्टत्वेन विशेषणीयम् । तत्राद्योल्लेखनद्वयं परमतत्त्वोपन्यास-
सामर्थ्याद्भूम्यमाननिषेधमिति नातिव्याप्तिः ।

‘स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्तुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ।’

अत्र चानेकधोल्लेखने रुच्यर्थित्वभयादिकं यथायोगं प्रयोजकम् ।
रुचिरभिरतिः । अर्थित्वं लिप्सा । द्विविधश्चायमुल्लेखः । शुद्धोऽलंका-
रान्तरसंकीर्णश्च । तत्र शुद्धो यथा—

‘गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकान्त इति यौवतैः ।

यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकम् ॥’

१. ‘स्त्रीभिः कामः’ इत्यारभ्य ‘अर्थित्वं लिप्सा’ इत्यन्तः पाठः क-पुस्तके नास्ति.

अत्र यस्तथा भीतं भक्तं गजं त्वरया त्रायते स सोऽयमादिपुरुष इति वृद्धाभिः संसाराद्धीत्या तदभयार्थिनीभिः कृष्णः पुरः प्रविशन् दृष्टः, यस्तथा चञ्चलत्वेन प्रसिद्धाया लक्ष्म्या अपि कामोपचारवैदग्ध्येन नित्य-वल्लभः सोऽयं दिव्ययुवेति युवतीभिः सोत्कण्ठाभिर्दृष्टः, बालाभिर्बालस्व-भावाद्यथास्थितरूपवेषयुक्तो दृष्ट इति सर्वत्र वस्तुसता नानारूपेणोल्लेखा-दयं शुद्धः । यथा वा हर्षचरिते श्रीकण्ठजनपदवर्णने—

‘यस्तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वैश्याभिः, संगीतशा-लेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः, चिन्तामणिरित्यर्थिभिः, वीरक्षेत्र-मिति शस्त्रोपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः, गन्धर्वनगरमिति गायकैः, विश्वकर्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः, लाभभूमिरिति वैदेहकैः, धूर्तस्थानमिति वन्दिभिः, साधुसमागम इति सद्भिः, वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, विटगोष्ठीति विदग्धैः, सुकृतपरिणाम इति पथिकैः, असु-रविवरमिति बाहिकैः, शक्याश्रम इति शमिभिः, अप्सरःपुरमिति का-मिभिः, महोत्सवसमाज इति चारणैः, वसुधारेति च विप्रैरगृह्यत ।’

अत्र तपोवनादिभूयिष्ठत्वात्तपोवनाद्युल्लेखः शुद्धः । अत्रैव यमनगर-त्वाद्युल्लेखः संकीर्णः । तत्र यदि यमनगरत्वादीनामुपरञ्जकतामात्रेणान्व-यस्तदा रूपकसंकरः । यदि तादृष्यानुभावगोचरतया, तदा आन्तिमत्सं-करः । अयं चोल्लेखो वर्ण्यगुणोत्कर्षख्यापनायाचेतनकर्तृकोऽपि निव-ध्यते । यथा तत्रैव हर्षवर्णने—

‘निःस्नेह इति धनैः, अनाश्रयणीय इति दोषैः, निग्रहरुचिरिती-न्द्रियैः, दुरुपसर्प इति कलिना, नीरस इति व्यसनैः, भीरुरित्ययशसा,

१. ‘चिन्तामणिभूमिः’ इति हर्षचरिते. २. ‘वणिग्भिः’ ग. ३. ‘असुविवरमिति वातिकैः’ इति हर्षचरिते वातिकैर्विवरव्यसनिभिरिति तत्र टीकायाम्.

दुर्ग्रह-चित्तवृत्तिरिति चित्तमुवा, स्त्रीपर इति सरस्वत्या, षण्ठ इति पर-
कलत्रैः, काष्ठामुनिरिति यतिभिः, धूर्त इति वेश्याभिः, विनैय इति
सुहृद्भिः, कर्मकर इति विप्रैः, असहाय इति शत्रुयोधैः, एकमप्यनेकधा
गृह्यमाणम्' इति ।

श्रान्तिमदलंकारादयोऽप्येवमचेतनकर्तृका निबध्यन्ते—

‘भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दो-

रुचावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ।

दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति

व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥’ इत्यादौ ।

‘मधुलुब्धा मधुकरास्तृषिताश्च चकोरकाः ।

सुगन्धि कान्तिसंपन्नमनुधावन्ति ते मुखम् ॥’

इत्यत्रोल्लेखो व्यङ्ग्यः । ‘विद्याविक्रमसौन्दर्य’ इति श्लोके विद्यादीनां
स्वरूपावलोकनकौतुकमात्रे निमित्ततया यदि न विश्रान्तिः, किं तु विद्व-
त्ताद्युल्लेखवदवलोकनकौतुकनिमित्ततायां पर्यवसानं तदा तत्राप्युल्लेखन-
गतानेकधास्वविच्छित्तिविशेषस्य गम्यत्वादुल्लेखालंकारो गम्यः ।

‘परित्रादकामुकशुनामेकस्यामेव योषिति ।

कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पनाः ॥’

इत्यत्राप्युल्लेख इष्यत इति लक्षणस्य नातिव्याप्तिः ।

अथापर उल्लेखप्रकारः—

‘गृहीतृभेदाभावेऽपि विषयाश्रयभेदतः ।

एकस्यानेकधोल्लेखमप्युल्लेखं प्रचक्षते ॥’

१. ‘दुर्ग्रहचित्तवृत्तिः’ ख. २. ‘शण्ठः’ इति हर्षचरिते. शण्ठः प्रजननाक्षम
इति टीका. ३. ‘विनेयः’ क.

तत्र विषयभेदादनेकधोल्लेखः, शुद्धः संकीर्णश्च । शुद्धो यथा—

‘अक्षरं कुचयोः कृशं बलमे विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितम्बे ।

अधरेऽरुणमाबिरस्तु चित्ते करुणाशालिकपालिभागधेयम् ॥’

‘गुरुर्वचसि, पृथुरसि, विशालो मनसि, जनकस्तपसि, सुमित्रस्ते-
जसि, सुमन्त्रो रहसि, बुधः सदसि, अर्जुनो यशसि, भीष्मो धनुषि’
इत्यादौ श्लेषसंकीर्णः ॥

‘हंसमयीव गतिषु, परपुष्टमयीवालापे, चक्रवाकमयीव पतिप्रेमणि,
प्रावृष्मयीव पयोधरोन्नतौ, कमलमयीव कोशसंग्रहेषु, कुसुममयीव फल-
दानेषु’ इत्याद्युत्प्रेक्षासंकीर्णः । पयोधरोन्नतावित्यादौ विषयांशे श्लेषसं-
कीर्णश्च । ‘युधिष्ठिरः सत्यवचसि’ इत्यादौ रूपकसंकीर्णः ।

‘युधिष्ठिरसमः सत्यवचसि’ इत्यादावुपमासंकीर्ण इत्याद्युत्प्रेक्षम् ।

अधिकरणभेदेनानेकधोल्लेखो यथा—

‘वर्धिष्णोरुपरि क्षणं रविरभूच्छत्रं बलिध्वंसिनो

रत्नं मूर्ध्नि ललाटसीमनि तिलकं कर्णान्तिके कुण्डलम् ।

अंसे चक्रमुरःस्थले मणिवरो नाभौ सरोजासनो

यस्याङ्घ्रौ कटकस्त्रिविक्रमगतेः पायादपायात्स वः ॥’

अत्र रूपकसंकीर्णः । भगवल्ललाटमध्यकर्णान्तादितत्तदवयवाभिमुख-
स्थितग्रहीतृभेदनिमित्तोल्लेखसंकीर्णश्च । एकस्यैव द्रष्टुर्ललाटमध्ये कर्णा-
न्तिके च रविदर्शनासंभवात् ।

‘यस्य वह्निमयो हृदयेषु, जलमयो लोचनपुरेषु, मारुतमयः श्वसि-
तेषु, क्षमामयोऽङ्गेषु, आकाशमयः शून्यतासु, पञ्चमहाभूतमयो मूर्त-
इवाद्दृश्यत निहतप्रतिसामन्तान्तःपुरेषु प्रतापः ।’

अत्र वह्निजलादिशब्दगृहीततापबाष्पादिरूपाणां प्रतापकार्याणां प्रता-
पस्य चाभेदकथनं हेत्वलंकार इति तत्संकरः । मतान्तरे रूपकसंकरः ।

‘कस्तूरीतिलकादि भालफलके, देव्या मुखाम्भोरुहे
रोलम्बन्ति, तमाललोलमुकुलोत्तंसन्ति मौलिं प्रति ।

याः कर्णे विकचोत्पलन्ति, कुचयोरंशौ च कालागुरु
स्थास्यन्ति, प्रथयन्तु तास्तव शिवं श्रीकण्ठकण्ठत्विषः ॥’

अत्रोपमासंकीर्णः । केचित्तु तत्तदधिकरणौचित्यात्कस्तूरीतिलकादि-
तादात्म्यसंभावनायामुपमार्थे विहितोऽपि किबुत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युपमो-
पक्रमोत्प्रेक्षेयमित्याहुः । तन्मते उत्प्रेक्षासंकीर्णः । एवमलंकारान्तरसंक-
रोऽप्युन्नेयः ।

इत्युल्लेखप्रकरणम् ।

अथापह्नुतिः—

प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनम् ।

साम्यादपह्नुतिर्वाक्यभेदाभेदवती द्विधा ॥

अन्यत्वकल्पनमात्रं रूपके, विषयनिषेधमात्रं ‘नाहं दूती वरतनोरङ्ग-
तापोऽतिभास्वरः’ इत्याक्षेपे, उभयमपि साम्यविशेषणरहितम् । ‘न पञ्च-
विशिखः कामः किं त्वपञ्चशिलीमुखः’ इत्यतिशयोक्तौ चातिव्याप्तमिति
विशिष्टोपादानम् । न चैवं ‘न पञ्च मुखमेवेदम्’ इति तत्त्वाख्यानोप-
मायां विषये पद्मत्वनिषेधस्य मुखत्वप्रकल्पनस्य च सत्त्वादतिव्याप्तिः ।
प्रकल्पनपदस्यारोपपरत्वात् । ‘निषिध्य विषयं साम्यादन्यारोपः’ इति
क्त्वाप्रत्ययेन लक्षणं नोक्तम् । वक्ष्यमाणोदाहरणे आरोपपूर्वकापह्नुति-
व्याप्तिप्रसङ्गात् ।

इयं च साक्षान्निषेधकनजादिप्रयोगे परपक्षत्वाद्युपन्यासे निषेधसाम-
र्थ्याद्गम्यत्वे च वाक्यभेदेन प्रवर्तते । विषयासत्यत्वप्रतिपादकच्छद्धानि-
भक्तपटव्याजादिशब्दप्रयोगे विषयासत्यत्वपर्यवसायिरूपवपुर्नामभङ्गादि-
शब्दप्रयोगे च तदभेदेन ।

अत्र वाक्यभेदेऽपहवपूर्वक आरोप आरोपपूर्वकापहवश्चेति द्वैवि-
ध्यम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये

कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।

अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे

रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥’

यथा वा—

‘नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नेमाश्च तारा नवफेनपुञ्जाः ।

नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नायं कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥’

पूर्वत्र निरवयवापह्वतिरत्र सावयवेति भेदः ।

‘अङ्गं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे

सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन्परे ।

इन्द्रौ यद्वलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते

तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥’

इत्यत्राप्यपहवपूर्वक आरोपः । अपहवस्तु परपक्षोपन्यासादर्थसिद्धः ।

‘विकसदमरनारीनेत्रनीलाब्जपण्डा-

न्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानि ।

न तु रुचिरकलापे वर्तते यो मयूरे
वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥'

अत्रारोपपूर्वकोऽपहवः शाब्दः ।

‘मन्थानभूमिधरमूलशिलासहस्र-

संघट्टनव्रणकिणः स्फुरतीन्दुमध्ये ।

छाया मृगः शशक इत्यपि पामराणां

लोके गतानुगतिकः प्रथितः प्रवादः ॥'

अत्राप्यारोपपूर्वकोऽपहवः । स च पामरवचनोपन्यासादर्थसिद्धः ।

एतानि वाक्यभेदेनोदाहरणानि । एकवाक्यतायां तु—

‘वत सखि कियदेतत्पश्य वैरं सरस्य

प्रियविरहकृशेऽस्मिन्कामिलोके तथा हि ।

उपवनसहकारोद्भासिमृज्जच्छलेन

प्रतिविशिखमनेनोदृङ्कितं कालकूटम् ॥'

‘अमुष्मिँल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः

सरः शर्वपुष्टः पृथुजघनभारे निपतितः ।

यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे

शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिबपुः ॥'

पूर्वत्र न समृङ्गाणि सहकाराणि, अपि तु सकालकूटाः शरा इत्य-
सत्यत्वाभिधायिच्छलशब्दवशात्प्रतीयते । उत्तरत्र नेयं रोमावलिः किं
तु धूमशिखेत्यसत्त्वपर्यवसायिवपुःशब्दबलात्प्रतीयते ।

केचित्तु सादृश्यव्यक्तयेऽपहववदपहवाय सादृश्यमप्यपहृत्यलंकारं
बदन्ति । यथाहुः—

‘सादृश्यव्यक्तये यत्रापहवोऽसावपहुतिः ।

अपहवाय सादृश्यं यत्रास्त्येषाप्यपहुतिः ॥’ इति ।

उदाहरन्ति च—

‘आकृष्यादावमन्दग्रहमलकचयं वक्रमासज्य वक्रे

कण्ठे लग्नः सुकण्ठः प्रसरति कुचयोर्दन्तगाढाङ्गसङ्गः ।

बद्धासक्तिर्नितम्बे पतति चरणयोर्यः स तादृक्प्रियो मे

बाले लज्जा निरस्ता न हि न हि सरले चोलकः किं त्रपाकृत् ॥’

अत्र वीक्षितं प्रियमपहुत्य चोलकत्वारोपः । तदर्थं च प्राक् प्रिय-
चोलसदृशधर्मोपन्यासः । अत्रेदमपहुतिकथनं व्याजोक्त्यलंकारं पृथग-
नङ्गीकुर्वतामुद्धटादीनां मतमनुसृत्य । ये तु उद्भिन्नवस्तुनिगूहनं व्याजो-
क्तिरिति व्याजोक्त्यलंकारं पृथगिच्छन्ति तेषामिहापि व्याजोक्तिरेव
नापहुतिरिति रुचकादयः । दण्डी त्वपहुतेः साधर्म्यमूलत्वनियममनादृत्य
‘किंचिदपहुत्य कस्यचित्प्रदर्शनमात्रमपहुतिः’ इति लक्षयित्वोदाजहार—

‘अपहुतिरपहुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम् ।

न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सैहसं पत्रिणामिति ॥

चन्दनं चन्द्रिका गन्धो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।

स्वयमग्निमयी सृष्टिः शीता किल परान्प्रति ॥

अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा मम नो मतः ।

अन्य एवायमर्कात्मा विषनिष्पन्ददीधितिः ॥’

साधर्म्यमूला त्वपहुतिरिति तेन व्याहृता ।

‘त्वदालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते

विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमपि ।

अथ खिद्यत्पाणिस्त्वरितमपमृज्यैतदपरा

करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्ठाच्च लिखति ॥'

इत्यादावपह्नुति ध्वनिरुदाहर्तव्यः । अत्र हि चक्रसुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः किं तु पुण्डरीकाक्ष इति कयाचिद्व्यञ्जितम् । अन्यथा तु तस्याप्येतादृशं रूपं न संभवतीत्याशयेन नायं पुण्डरीकाक्षोऽपि किं तु मन्मथ इति तदुभयमुन्मृज्य पुष्पसायकमकरध्वजलेखनेन व्यञ्जितम् ॥

इत्यपह्नुतिप्रकरणम् ।

अथोत्प्रेक्षालंकारः—

यत्रान्यधर्मसंबन्धादन्यत्वेनोपतर्कितम् ।

प्रकृतं हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥

यथा—

‘बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावाद्भुः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥’

अत्र प्रकृतानि पलाशकुसुमान्यप्रकृतनखक्षतधर्मवक्रत्वलौहित्यसंबन्धान्नखक्षतत्वेनोपकल्पितानि । तर्कः संभावनामात्रं न त्ववधारणम् । तदीयधर्मो हि तत्तादात्म्यसंभावनामात्रहेतुर्न व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गवदवधारणहेतुः । न चात्रेवशब्दस्य सादृश्यपरत्वमित्युपमाशङ्का कार्या । उपमाया यत्र कचित्स्थितैरपि नखक्षतैः सह वक्तुं शक्यतया वसन्तनायकसमागतवनस्थलीसंबन्धित्वविशेषणकल्पनानपेक्षत्वात् । पलाशमुकुलानां नखक्षततादात्म्यसंभावनायामेव तथाविधविशेषणस्योपयुक्तत्वात् ।

१. ‘सादृश्यपर्यवसानत्व’ ख.

एवमन्यत्रापि यत्र यत्राप्रकृततादात्म्यसंभावनोपयुक्तविशेषणकल्पना तत्र सर्वत्राप्युत्प्रेक्षावगन्तव्या । यथा—

‘उवाह या तनुलता भृङ्गालीरोगवल्लरीम् ।

पश्चाद्विमुक्तां वैमल्याद्विम्बितामिव वेणिकाम् ॥’

उपमा यत्र कचित्स्थितयापि वेणिकया वक्तुं शक्येति तत्रानुपयुक्ता, वैमल्यात्पुरोभागप्रतिबिम्बितत्वरूपविशेषणकल्पना तादात्म्यसंभावनार्था । यत्र तु संभावनोपयुक्तविशेषणकल्पनारहितमुपमानं निबध्यते तत्र परमिवशब्दः सादृश्यपर इत्युपमालंकारः । अमुमेव विभागमभिप्रेत्य चक्रवर्तिनोक्तम् ‘यदायमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति’ इत्यादि । दण्डिनापीवशब्दस्योत्प्रेक्ष्याव्यञ्जकत्वयुक्तम् ।

‘मन्ये, शङ्के, ध्रुवं, प्रायो, नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥’ इति ।

अत्रादिशब्देन तर्कयामि, संभावयामि, जाने, उत्प्रेक्षे, स्यात्, इत्येवमादीनां संग्रहः । अत्र च

‘कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्गन्धगुणमखिलमादाय ।

यदि पुनरहं विधिः स्यां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥’

‘यद्यनुष्णो भवेद्वह्निर्यद्यशीतं भवेज्जलम् ।

मन्ये दृढव्रतो रामस्तदा स्यादप्यसत्यवाक् ॥’

इत्यादिष्वतिव्याप्तिवारणाय धर्मसंबन्धादित्युक्तम् । तेषु हि ‘यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्’ इत्यतिशयोक्त्यलंकारविषयेषु, ‘संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्ध्ये’ इति संभावनालंकारविषयेषु वा निर्निमित्तमेव तथा तथोपतर्कणम् । तथापि—

‘सर्वातिशायिसौन्दर्यं शङ्के सत्यवतो मुखम् ।

येन सा मृगशावाक्षी सावित्री तरलीकृता ॥’

इत्यादिष्वतिव्याप्तिः स्यादिति तद्वारणायान्यधर्मसंबन्धादित्युक्तम् ।
तत्र सावित्रीहृदयतरलीभावकारकत्वादिना स्वधर्मेणैव वितर्कणमिति
नातिव्याप्तिः ।

‘विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताद्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।

शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तिवारणायान्यत्वेनेति विशेषणम् । तत्र ससैन्ये प्रत्यु-
द्गन्तर्यन्यत्रापि दृष्टस्याग्रेरजोगमनस्य संबन्धेन निमित्तेन भरतः प्रत्युद्ग-
तत्वेन वस्तुसद्रूपेणैवोपतर्कितो न त्वन्यत्वेनेति नातिव्याप्तिः ।

‘नरसिंहमहीपाल विदुस्त्वां मकरध्वजम् ।

मार्गणास्तव संजाताः कथं सुमनसोऽन्यथा ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तिवारणायोपतर्कितमित्युक्तम् । तत्रानुमानालंकारविषये
सुमनोमार्गणत्वेन मन्मथत्वव्याप्तिलिङ्गेन राज्ञि मन्मथत्वमवधृतं न संभा-
वनामात्रम् ।

‘इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव

प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा ।

कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं

सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतमित्युक्तम् । तत्र निरतिशयसौन्दर्य-
सीतावदनादिसंनिधानेन तद्वदनाद्युपमानेष्वपि निकर्षापादकेन प्रशस्तोप-
मानेष्विन्द्रादिष्वप्रकृतेष्वञ्जनलेपादिनिकर्षसंभावना क्रियत इति नाति-
व्याप्तिः । नन्वेवमपि—

‘असद्विक्रमचेष्टितानि निखिलत्रैलोक्यहेलाजय-

प्रहीयूतसुरासुराणि भवतो भूमेः सुता शृण्वती ।

पत्यौ द्वेषकषायितेन मनसा स्निग्धा मयि स्थास्यति
स्त्रीणां प्रेम यदुत्तरोत्तरगुणग्रामस्पृहाचञ्चलम् ॥'

इत्यत्र चाञ्चल्यसहचरितत्वेनान्यत्र दृष्टस्त्रीत्वस्य संबन्धेन निमित्तेन
वस्तुतः प्रत्येकस्थिरचित्ता देवी सीता चञ्चलत्वेनोपतर्किता । न च तत्रो-
त्प्रेक्षालंकारः । रावणकृततदीप्सितसंघटनानुकूलविचारमात्रस्य निबद्धत्वेन
विच्छित्तिविशेषाभावात् । न चान्यधर्मसंबन्धादित्यत्र धर्म उपमायामिव
सहृदयहृदयाह्लादी विवक्षितः, न तु साधारणधर्ममात्रम् । तथा च
नोक्तातिव्याप्तिः । स्त्रीत्वादेश्चाञ्चल्यादिसंभावनामात्रप्रयोजकत्वेऽपि
सहृदयहृदयाह्लादिसाधारणधर्माभावेनोपमालंकारप्रयोजकत्वाभावादिति वा-
च्यम् । तथा सति—

‘स्तनाभिरामस्तवकां नूनं सीतेति वल्लरीम् ।

संभावयन्रघुपतिर्धावति स्म दिदृक्षया ॥’

इत्यत्रातिव्याप्तेरवारणात् । न चाहार्यत्वं तर्कविशेषणम् । इह
त्वनाहार्या संभावनेति वाच्यम् । तथा सति ‘शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः’
इति संभावनाया अप्यनाहार्यत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थस्यान्यत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गादिति चेत्, नैवम् । अन्यत्वेनेत्यस्यान्यत्वेनावगतपरतया तस्यैवा-
हार्यत्वविशेषणपर्यवसायित्वात् ।

ननु तथापि नैतलक्षणम्, अव्याप्तेः । तथा हि । यत्र स्वमात्रधर्मा-
दन्यमात्रधर्माद्वा किंचिदुत्प्रेक्ष्यते तत्रान्यधर्मसंबन्धादिति लक्षणांशा-
भावादव्याप्तिः । यथा—

‘अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनियम्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुलीकृतसरोजलोचनं बुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥’

‘भूयस्तराणि यदमूनि तमस्विनीषु

ज्योत्स्नीषु च प्रविरलानि ततः प्रतीमः ।

संध्यानलेन भृशमम्बरमूषिकाया-

मावर्तितैरुडुभिरेव कृतोऽयमिन्दुः ॥’

इत्यत्राद्योदाहरणेऽङ्गुलीसदृशीभिर्मरीचिभिः केशसंचयसदृशस्य तिमिरस्य ग्रहणात्स्वमात्रधर्मादेव शशिनश्चुम्बनमुत्प्रेक्षितम् । द्वितीये ताराविरलत्वाविरलत्वरूपेणान्यमात्रधर्मेण चन्द्रस्य संध्यानलमध्यगाम्बरमूषिकावर्तिततारानिकरनिमित्तत्वमुत्प्रेक्षितम् । किं च हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षास्वन्तत्वेनेति लक्षणांशाभावादव्याप्तिः । यथा—

‘सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां अष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥’

इति हेतुत्प्रेक्षोदाहरणे नूपुरगतेन दुःखिसाधारणेन मौनित्वेन निमित्तेन नूपुरे तद्धेतुभूतदुःखमेव धर्मतयोत्प्रेक्ष्यते, न तु दुःखितादात्म्यम्, दुःखशब्दस्योपरि तुमुबाधश्रवणात् । एवम्—

‘चोलस्य यद्भीतिपलायितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः ।

अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यपाटयन्द्रष्टुमिवाक्षराणि ॥’

इति फलोत्प्रेक्षोदाहरणे द्रुमगतेन ललाटाक्षरदर्शनप्रवृत्तपुरुषसाधारणेन ललाटपाटनेन निमित्तेन द्रुमाणां तत्फलं ललाटाक्षरदर्शनमुद्देश्यमिति धर्मतयोत्प्रेक्ष्यते न तु ललाटाक्षरदर्शनप्रवृत्तधर्मितादात्म्यम्, द्रष्टुमित्यस्य धर्मिपर्यन्तत्वाभावात् । तथा—

‘पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥’

इति धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणे समुद्रस्य चन्दनधर्षणशिलाप्रान्तस्थानीये

तटे हस्तस्थानीयतरङ्गाग्रैः फेनचन्दनपेषकत्वेन शशाङ्कस्य करैर्दिगङ्गना-
दिधवलीकरणेन च प्रतीयमानेन निमित्तेन तत्कर्तृकं पेषणलेपनमात्र-
मुत्प्रेक्ष्यते, न तु तयोः पेषणलेपनकर्तृतादात्म्यम् । पिनष्टि लिम्पतीत्या-
ख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेऽपि 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति न्यायेन कर्तुः
प्रधानभूतक्रियोपसर्जनस्यान्यत्रान्वयासंभवात् । अत एव 'लिम्पतीव
तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः' इत्युत्प्रेक्षामुदाहृतवता दण्डिनोक्तोदा-
हरणयोरिवशब्दश्रवणालेपनवर्षणकर्तृभ्यां तमोनभसोरुपमामाशङ्क्य—

‘कर्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधने व्यग्रो नालमन्यद्व्यपेक्षितुम् ॥’

इति दूषितम् ।

‘वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥’

इत्यत्र निरतिशयलावण्यशालिजङ्घासृष्ट्यनुमितेन निःशेषलावण्यको-
शव्ययेन निमित्तेन विधातुः शेषाङ्गनिर्माणोपयुक्तलावण्योत्पादने यत्न-
मात्रमुत्प्रेक्ष्यते, न तु तथाभूतयत्नवत्तादात्म्यमिति स्पष्टमेव ।

अपि चाप्रकृतधर्मिकोत्प्रेक्षायां प्रकृतमित्यंशाभावादव्याप्तिः । यथा—

‘हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥’

अत्र कृतमध्यबिलमिति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गापेक्षयातिशयोक्त्या
कृतमध्यरन्ध्राकाशनैर्यत्वेनाध्यवसितो यः कलङ्कस्तद्वत्त्वेन निमित्तेन
कलङ्काध्यवसितधृतमध्यरन्ध्राकाशनैर्यत्वनिमित्तोत्प्रेक्षितं कृतमध्यबिल-
त्वेन निमित्तेन वा चन्द्रमण्डलं दमयन्तीवदननिर्माणाय हृतसारत्वेनो-

त्प्रेक्षितम्, नतु प्रकृतं दमयन्तीवदनमेवोक्तप्रकाराहृतैन्दवसारांशनिर्मितत्वेनोत्प्रेक्षितम् । 'यद्वाल्लेन्दुकलोज्ज्यादुपचितैः सौररिवोत्पादितं तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या सुखम् ।' इत्यत्रेव तथाशब्दान्वयाभावात् । ननु यथा शब्दतोऽन्वयालामेऽपि 'ब्राह्मणशतं भोज्यता'मित्यत्र प्रधानमतिलङ्घ्योपसर्जने क्रियान्वयपर्यवसानम्, संख्याया भोजनान्वयायोग्यत्वात्, तथेहापि प्रधानमिन्दुमण्डलमतिलङ्घ्योपसर्जने दमयन्तीवदने इन्दुमण्डलाहृतसारांशनिर्मितत्वोत्प्रेक्षापर्यवसानं स्यात्, अप्रकृतस्यावर्णनीयत्वादिति चेत्, न । अप्रकृतवर्णनस्याप्यप्रस्तुतप्रशंसारूपेण प्रकृतातिशयाधानार्थतयान्वेतुं योग्यत्वात् । नच वाच्यं 'इन्दुर्लिप्त इव' इत्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणान्तर इवात्रापि संभावनामात्रमेव नोत्प्रेक्षेति । तत्र सहृदयहृदयाह्लादिनिमित्ताभावेनोत्प्रेक्षासामग्रीपरिपूर्त्यभावादुत्प्रेक्षाया असंभवेऽप्यत्र तत्संभवादप्रस्तुतप्रशंसया संकरोपपत्तेः । तस्मादव्याप्तत्वाच्चेदं लक्षणं युक्तमिति चेत्—

अत्र ब्रूमः । न तावत् 'हृतसारम्' इत्यादावव्याप्तिः । प्रकृतशब्दस्य विषयत्वामिमतमात्रपरत्वात् । न चैवं 'इन्दुर्लिप्त इव' इत्यादावतिव्याप्तिः । तत्र सीतावदनसंनिधाने वस्तुतोऽन्यधर्मत्वे सत्यपीन्दुगताञ्जनलिप्तत्वसंभावनायामन्यधर्मत्वस्याप्रयोजकत्वात्, धर्मस्य सहृदयहृदयाह्लादिनो विवक्षितत्वाद्वा । अन्यत्वेनेत्यस्यान्येन प्रकारेणेत्यर्थ इति न हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षास्वव्याप्तिः । यत्र धर्मिणि धर्म्यन्तरं तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते तत्र धर्म्यन्तरमन्यः प्रकारः । यत्र तु कश्चिद्धर्म एव किञ्चित्प्रति हेतुतया फलतया स्वरूपेण चोत्प्रेक्ष्यते तत्र स एव धर्मोऽन्यः प्रकार इति सर्वत्राप्यनुगतेः । यद्वा हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेष्वपि तादात्म्येनैवोत्प्रेक्षा । तथा हि । 'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्', 'चोलस्य यद्भी-

तिपलायितस्य' इत्यादिहेतुफलोत्प्रेक्षोदाहरणयोस्तावद्विश्लेषदुःखललाटाक्ष-
रदर्शनादिधर्मो हेतुतया फलतया वा नोत्प्रेक्ष्यते । किं तु नूपुरयुगादि-
धर्मिकं यन्निश्चलत्वकण्टकसंश्लेषादिनिमित्तकं मौनव्यापाटनादिकं तदेव
दुःखहेतुकमौनललाटाक्षरदर्शनार्थव्यापाटनादितादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते । अ-
वश्यं च द्विविधस्यापि मौनादेस्तादात्म्येनाध्यवसाय आस्थेयः । अन्यथा
निश्चलत्वादिहेतुके स्वाभाविकमौनादौ दुःखादेर्हेतुत्वादिनोत्प्रेक्षणमसम-
ञ्जसं स्यात् । अङ्गीकृतश्च 'सैषा स्थली' इत्यादौ दुःखादिधर्म एव मौना-
दिहेतुतया नूपुरादिगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति वदताप्यलंकारसर्वस्वकृता द्विवि-
धस्य मौनादेरभेदाध्यवसायः । 'हेतूत्प्रेक्षायां यस्य प्रकृतसंबन्धिनो धर्मस्य
हेतुरुत्प्रेक्ष्यते स धर्मोऽध्यवसायवशादभिन्न उत्प्रेक्षानिमित्तत्वेनाश्रीयते'
इत्यादितद्वचनात् । आवश्यकं चान्यत्रापि कचित्कचिद्धेतूत्प्रेक्षोदाहरणे
निमित्तांशे तादात्म्याध्यवसायाश्रयणम् । यथा—

‘उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-

मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्रकान्त्येति हर्षा-

लम्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥’

अत्र हेतुतया हर्षोत्प्रेक्षां प्रति तत्फलत्वाभिमतं पादयोः पद्मलक्ष्म्या
लगनं निमित्तं वाच्यम्, तच्च सर्वथैवासिद्धम् । अतस्तत्र पादयोर्यः
स्वाभाविकशोभासंबन्धः स एव पद्मलक्ष्मीलम्बत्वेनाध्यवसितो निमित्त-
मिति समर्थनीयम् । एवं निमित्तांशे तादात्म्याध्यवसानावश्यभावे तत्रै-
वोत्प्रेक्षाविश्रान्तिरस्तु । नच तत्र निमित्तान्तरमन्वेष्ट्यं स्यादिति वाच्यम् ।
निश्चलत्वहेतुकमौनस्य दुःखहेतुमौनत्वेनोत्प्रेक्षायां चरणारविन्दविश्लेष-

कालभवत्वं निमित्तं कण्टकसंश्लेषहेतुकव्यापाटनस्य ललाटलिपिदर्शनार्थ-
व्यापाटनत्वेनोत्प्रेक्षायां महाराजोऽप्येवं कष्टमनुभवति, इतः परमपि किय-
दनुभाव्यमनेनेति जिज्ञासोत्थापकपलायनकालभवत्वमित्यादेः स्पष्टत्वात् ।

अयमेव पक्षो दण्डिनोऽभिमतः । यदाह—

‘अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥

मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्तण्डगृह्णाणि पद्मान्युद्धर्तुमुद्यतः ॥

खातुं पातुं विसान्यत्तुं करिणो जलगाहनम् ।

तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥’ इति ।

अत्र संतापनिवृत्त्यर्थत्वेनान्यथैव स्थिता करिणश्चेतनस्य जलगाहन-
रूपा वृत्तिरन्यथा तद्वैरनिष्क्रयार्थजलावगाहनत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति स्वकृत-
लक्षणानुसारेणैव योजितम् ।

काव्यप्रकाशिकाकारस्याप्ययमेव पक्षोऽभिमतः । तेन हि ‘संभावन-
मथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य संमेन यत्’ इत्युपमानोपमेयस्य तादात्म्यसम्भावन-
मुत्प्रेक्षालक्षणमभिधाय ‘उन्मेषं यो मम न सहत’ इति तत्रोदाहरणं
कृतम् । ततश्च स्वकृतलक्षणानुरोधेन स्वाभाविकी पादशोभैव स्ववैरिजय-
प्रभवहर्षलभपद्मलक्ष्मीत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यभिमतमिति स्फुटमेव ।

तथा ‘पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः’ इत्यादिधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेष्वपि
प्रेरणादिरेव पेषणादिरूपत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । न च प्रेरणादेर्विषयस्यानुपादानं
दोषः । अतिशयोक्ताविव तदुपपत्तेः । उत्प्रेक्षाया अध्यवसायगर्भतया
तत्र विषयनिगारणस्योचितत्वाच्च । न च प्रेरणादेर्विषयत्वेन निमित्तत्वा-

भावे निमित्तान्तरमन्वेष्ट्यं स्यादिति वाच्यम् । प्रेरणस्य पेषणरूपतयो-
त्प्रेक्षायां प्रान्तगतफेनचन्दनपुञ्जीभवनं निमित्तम् । करव्यापनस्य दिग-
ङ्गनालेपनत्वेनोत्प्रेक्षायां तद्ववलीकरणं निमित्तमिति निमित्तान्तरस्य जाग-
रूकत्वात् ।

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः’ इत्यादौ व्यापनादिलेप-
नादिरूपतया सम्भावितमिति वदता काव्यप्रकाशिकाकारेणापि धर्म-
स्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणेषु तादात्म्योत्प्रेक्षणपक्ष एवाश्रितः ।

एवं ‘चुम्बतीव रजनीमुखं शशी’त्यादावपि रजन्या वदनत्वेनाध्यव-
सितं यदारम्भाख्यं मुखं तस्य शशिनश्च संबन्धश्चुम्बनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ।
‘वृत्तानुपूर्वे च’ इत्यत्रायत्नपूर्वके शेषाङ्गनिर्माणे यत्नपूर्वकत्वतादात्म्यो-
त्प्रेक्षेत्याद्युद्धम् ।

अन्यधर्मोऽनुगामितयैव न विवक्षितः, किं तूपमायां साधारणधर्म
इव बिम्बप्रतिबिम्बभावादिभिः सर्वैरपि प्रकारैर्विवक्षितः ।

तथा च यथा—

‘आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।

सुजातपुष्पस्तम्बकावनम्रा संचारिणी पल्लविता लतेव ॥’

इत्यत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावकृताभेदाध्यवसायेन ।

‘तारुण्यकुञ्जरारूढां विलासकमलाकुलाम् ।

मूर्तामिव मनोजस्य त्रैलोक्यविजयश्रियम् ॥’

इत्यत्र समासभेदाश्रयणकृताभेदाध्यवसायेन च धर्मस्य प्रकृताप्रकृत-
साधारण्यादन्यधर्मसंबन्धः । तथा—‘अङ्गुलीमिरिव’ इत्यत्रान्वयभेद-
कृताभेदाध्यवसायेन धर्मस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण्यादन्यधर्मसंबन्धः

सुसंपाद इति न तत्राव्याप्तिः । नापि 'भूयस्तराणि' इत्यत्राव्याप्तिः । तत्रोपात्तधर्माक्षिप्तधर्मान्तरसंबन्धस्य निमित्तत्वात् । तत्र हि चन्द्ररूपविषयगतसंभ्यानलमध्यगाम्बरमूषिकावर्तिततारानिकरनिर्मितत्वोत्प्रेक्षायां तारागतेन तत्तद्गतिषु विरलत्वाविरलत्वरूपेणोपात्तधर्मेण निमित्तेन धर्मस्य चन्द्रगतस्य तद्विरलत्वाविरलत्वानुविधायिवृद्धिहासशालित्वस्याक्षेपः ।

अयं चापरोऽपि विशेषः । अन्यधर्मसंबन्धादित्यन्यपदार्थो धर्म्युत्प्रेक्षासु विषयेव, धर्मोत्प्रेक्षासु तु विषयिणो धर्मस्याश्रयः । एवं स्थिते यत्रानुपात्तो निमित्तभूतो धर्मस्तत्र सर्वत्रापि यो धर्मोऽन्यपदार्थस्य विषयस्य च संबन्धितया संभावनापदवीमारोहति तथाभूतोऽन्वेष्ट्यः । तत्र 'वर्षतीवाञ्जनं नभः' इत्यत्र नभोगतत्वेन वर्षणक्रियोत्प्रेक्षापक्षे नभसो भूपर्यन्तर्गामिनीलिमव्याप्तत्वमञ्जनवर्षुकसाधारणनिमित्तम् । तमसो व्यापने नभःकर्तृकाञ्जनवर्षणक्रियात्वोत्प्रेक्षेति पक्षे तु सकलवस्तुसान्द्रमालिनीकरणादि । एवं 'वेलेव रागसागरस्य' इत्यादौ संक्षोभकारित्वादि गम्यं निमित्तमूहनीयम् । यत्र तु निमित्ततया धर्मस्योपादाने सत्यपि तत्संबन्धो विषयस्यान्यपदार्थस्य वाञ्छसा न प्रतीयते, तत्र कचिन्निमित्तभूतधर्मादन्यस्य कस्यचिद्धर्मस्य तत्ताद्रूप्यसंपादनेन तत्संबन्धः समर्थनीयः । कचिद्विषयस्य चान्यपदार्थस्य वा तद्धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनेन, कचिन्मिलितेन तेनोभयेन, कचिदुपात्तधर्मकृतधर्मान्तराक्षेपेण । तत्र धर्मान्तरस्य निमित्तताद्रूप्यसंपादनमुपमायां धर्मस्य संपादनमिव बिम्बप्रतिबिम्बभावादिभिः प्रकारैस्ते प्रदर्शिताः ।

एवं विषयस्यान्यपदार्थस्य वा धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं श्लेषादिभङ्ग्या । तत्र विषयस्य श्लेषेण धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं यथा—

‘अस्यां मुनीनामपि मोहमूढे भृगुर्महान्यत्कुचशैलशीली ।
नानारदाह्लादि मुखं श्रितोरुर्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥’

अत्र भृग्वादिमुनिरूपविषयगतदमयन्तीगोचरमोहोत्प्रेक्षायां यदेव
तत्कुचपरिशैलनादि निमित्तं न तद्विषयगतं किं तु तदादिगतम् । तस्य
भृग्वादिशब्दश्लेषेण विषयगततानिर्वाहः । अपहृत्या यथा—

‘किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः ।

दग्धां दग्धामरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः ॥’

अत्र दावानलरूपविषयगतदग्धादग्धवनप्रदेशदर्शनक्रियोत्प्रेक्षायां तरु-
समारोहणं निमित्तम् । तदपि न विषयगतं किं तु किंशुकपुष्पगतम् ।
तत्रापि यद्यपि मुख्यं समारोहणं नास्ति तथापि तदीयं तरुसमाश्रयणमेव
तदारोहणत्वेनाध्यवसितम्, ततश्च तत्रापहृत्या विषयस्य किंशुकपुष्पता-
द्रूप्यसंपादनेन धर्मसंबन्धनिर्वाहः ।

१. नैषधे सप्तमे सर्गे दमयन्तीवर्णनमिदम्, तत्र ‘अस्यामिति । अहं अस्यां
व्यासादिमुनीनामपि मोहं ऊहे तर्कयामि । मुनयोऽप्येतामाश्रित्य तिष्ठन्तीति । अथ च
जितेन्द्रियाणामप्यस्यां विषये मोहं मदनविकारं तर्कयामि । तेऽप्यनया मोहिता इत्यर्थः ।
यस्मात् महान् अतितापसो भृगुः कुचशैलशीली कुचपर्वतसेवी । मुनीनां पर्वताश्रयत्वात्
पर्वतबुद्ध्या स्तानावाश्रयति । अथ च कामपीडितत्वादत्युच्चावेतत्कुचौ मर्दयितुमिच्छति ।
अथ च भृगुरतटः पर्वताश्रयेण वर्तते । कुचयोः पार्श्वभागोऽतटतुल्य इत्यर्थः । शैलमेव
शैलं कुचयोः शैलं स्वभावं शैल्यति अभ्यस्यति, परमद्यापि कुचस्वभावो नायातीत्यर्थः ।
मुखं नारदमाह्लादयतीति नारदाह्लादि, न नारदाह्लादि अनारदाह्लादि, एवंविधं न भवति,
किं तु नारदाह्लायेव । गानकलाभ्यासार्थं नारदो मुखसेवां करोतीत्यर्थः । मदनपीडि-
तत्वादुन्मुखं चुम्बनाभिलाषिणं नारदमानन्दयतीत्यर्थः । मुखं नानाविधैर्द्वात्रिंशत्संख्याकै
रदैर्दन्तैरानन्दयत्यतिसुन्दरमित्यर्थः । महाभारतस्य सर्गे निर्माणे योग्यः समर्थो व्यासः
श्रितावरू येनैवंविधः । कदलीस्तम्भच्छायाबुद्ध्या एतदूरू आश्रित्य तिष्ठति । अथ च
कामपीडितत्वादेतदूरू समालिङ्ग्य वर्तते इत्यर्थः । महती भा दीप्तिर्यस्य । रतं सुरतं
तस्य सर्गो निर्माणं तत्र योग्यस्ततः कर्मधारय इति वा । एवंविधो व्यासो विस्तारः
श्रितावरू येन । अतिविशालावरू इति भावः ॥’ इति टीका.

७ चि० मी०

अन्यपदार्थस्य श्लेषेण धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं यथा—

‘अस्या दोहदशालिन्या मुखमापाण्डुरप्रभम् ।

सत्यं राजेति मन्येऽद्य यद्भुवं भोक्तुमिच्छति ॥’

अत्र मुखस्य चन्द्रत्वोत्प्रेक्षायां भुवं भोक्तुमभिलाषो निमित्तम्, तद्विषयगतमपि नान्यपदार्थभूतचन्द्रगतम् । अतस्तत्र राजशब्दश्लेषेण चन्द्रस्य धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनेन धर्मस्य तदीयतानिर्वाहः ।

धर्मान्तरस्य निमित्तधर्मताद्रूप्यसंपादनं विषयस्य तद्धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनं चेत्युभयमेलनं यथा—

‘आकृष्टिवेगविवलद्भुजगेन्द्रभोग-

निर्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः ।

मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य

मन्दाकिनी चिरमचेष्टत पादमूले ॥’

अत्र मन्दाकिनीरूपविषयगतपयोधिमन्थव्यथाव्युपशमरूपफलोत्प्रेक्षायां यन्निमित्तं चरणमूले वेष्टनं तत्तादात्म्यसंपादनं पर्यन्तवेष्टनस्य श्लेषेण विषयस्य यत्ताद्रूप्यसंपादनमपहुत्या वेति मिलितेनोभयेन विषयस्यान्यधर्मसंबन्धनिर्वाहः । उपात्तधर्मेण धर्मान्तराक्षेपस्तु दर्शित एव । तस्मादन्यधर्मसंबन्धादित्येतदपि सर्वोत्प्रेक्षानुगतमिति न क्वाप्यव्याप्तमिति सर्वं समञ्जसम् ।

अलंकारसर्वस्वकृतेत्यमस्य विभागः प्रदर्शितः । वाच्या प्रतीयमाना चेति तावदुत्प्रेक्षा द्विविधा । इवादिप्रयोगे वाच्या, तदप्रयोगे प्रतीयमाना । तत्र वाच्या जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसैयत्वेन चतुर्विधा । तेषां च प्रत्येकं भावाभावाभिमानरूपतया द्वैविध्येनाष्टविधा । तेषु निमित्तगुणक्रियारूपत्वेन षोडशभेदाः । निमित्तस्य पुनरु-

पादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत्प्रकाराः । तेषु पुनः प्रत्येकं स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षारूपत्वेन षण्णवतिभेदाः । तत्र द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेवेति हेतुफलोत्प्रेक्षास्ततोऽपि विपातनीयाः । ततः षोडशभेदा न्यूनाः । जात्यादीनामपि हेतुफलोत्प्रेक्षयोर्निमित्तस्यानुपादानं न संभवति ततश्चतुर्विंशतिभेदा न्यूनाः । तथा च स्वरूपोत्प्रेक्षावैकल्येन द्वात्रिंशद्भेदा, हेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं द्वादशभेदे, इति पञ्चपञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षा । प्रतीयमानोत्प्रेक्षायामप्येवमेव गणना । तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायामपि निमित्तानुपादानं न संभवतीति भेदः । ततश्च तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा षोडशभेदा, हेतुफलोत्प्रेक्षे पूर्ववद्वादशभेदे इति चत्वारिंशद्भेदा गम्योत्प्रेक्षा । एवमेव मिलित्वा षण्णवतिभेदोत्प्रेक्षेति ।

विद्यानाथेन पुनर्द्रव्यस्य हेतुफलोत्प्रेक्षणमप्यङ्गीकृत्यानुपात्तनिमित्तेषु गम्यस्य निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वेन भेदगणनमजातपुत्रनामकरणकल्पं न चारुत्वावहमिति तदनादृत्यान्यथा विभागो दर्शितः । वाच्यायां स्वरूपोत्प्रेक्षा चतुर्विंशतिभेदा, अनुपात्तनिमित्तायां गुणक्रियारूपभेदगणनाभावेन भेदाष्टकहासात् । हेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं षोडशविधे । द्रव्योत्प्रेक्षागोचराणां भावाभावाभिमानेन गुणक्रियानिमित्तत्वेन चतुर्णां भेदानामाधिक्यात् । एवं षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षा । प्रतीयमानायां पुनः स्वरूपोत्प्रेक्षापि षोडशप्रकारा । तत्र निमित्तानुपादानासंभवेन तन्निबन्धनभेदाष्टकहासात् । ततश्चाष्टचत्वारिंशद्भेदा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एवं मिलित्वा चतुरश्रशतभेदोत्प्रेक्षेति ।

अथोदाहरणानि दिङ्मात्रेण प्रदर्श्यन्ते । उपात्तगुणनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘स वः पायादिन्दुर्नवविसलत्ताकोटिकुटिलः

सरारेयो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशो भाति निहितः ।

सर्वन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा

कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव ॥'

अत्राङ्कुरशब्दस्य जातिशब्दत्वाज्जातिरूपेक्ष्यते । उपात्तः कौटिल्य-
गुणो निमित्तम् । एवमुपात्तक्रियानिमित्तापि जातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाह-
र्तव्या । उपात्तक्रियानिमित्तगुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘निवेशितं यावकरागदीप्तये लभं तदीयाधरसीम्नि सिक्क्यकम् ।

राज तत्रैव निवस्तुमुत्सुकं मधूनि निर्धूय सुधासधर्मिणि ॥’

अत्रौत्सुक्यं गुण उत्प्रेक्ष्यते । उपात्ता लग्नक्रिया निमित्तम् । एव-
मुपात्तगुणनिमित्तापि गुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्तव्या । उपात्तगुणनिमि-
त्तक्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘अथ सांध्यसान्द्रकिरणारुणितं हरिहेतिदूति मिथुनं पततोः ।

पृथगुत्पपात विरहार्तिगलद्भृदयस्रुतासृगनुलसमिव ॥’

अत्र रुधिरानुलेपनक्रियोत्प्रेक्ष्यते । उपात्त आरुण्यगुणो निमित्तम् ।
एवमुपात्तक्रियानिमित्तापि क्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्तव्या । उपात्तक्रि-
यानिमित्तद्रव्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘एकैकमुद्रतगुणं च्युतदूषणं च

हित्वान्यमन्यमुपगम्य परित्यजन्ती ।

एतां जगाद जगदर्चितपादपद्मा

पद्मामिवाच्युतमुजान्तरविच्युतां सा ॥’

अत्र पद्माया एकतया द्रव्यत्वाद्द्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते । उपात्ता उपगम्यपरि-
त्यजनक्रिया निमित्तम् । एवमुपात्तगुणनिमित्तद्रव्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाह-

र्तव्या । एवं भावाभिमानेषु जात्यादिषूपान्निमित्ता अष्टौ भेदाः संपन्नाः ।

अनुपात्तनिमित्तजातभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘वर्षातपानावरणं चिराय काष्ठौघमालम्ब्य समुक्षितेषु ।

बाँलेषु ताराकवकेष्विवैकं विकस्वरीभूतमवैमि चन्द्रम् ॥’

अत्र कैवकजातिरुत्प्रेक्ष्यते । अनुपात्तो धावल्यवर्तुलत्वादिगुणो निमित्तम् । अनुपात्तनिमित्तगुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘अयमाभाति राजेन्द्रो विजिताखिलशात्रवः ।

अनुजीविषु सर्वेषु प्रसाद इव मूर्तिमान् ॥’

अत्र प्रसादो गुण उत्प्रेक्ष्यते । अनुपात्तो बहुप्रदत्वसुखनिषेव्यत्वादि-
निमित्तक्रियाभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नमः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥’

अत्र क्रियोत्प्रेक्ष्यते । अनुपात्तं व्यापनादि निमित्तम् । अनुपात्त-
निमित्तद्रव्यभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘देहस्था दर्पणे यस्य पश्यति प्रतिमामुमा ।

अन्यार्धाभ्यामिवोत्पन्नमर्धनारीश्वरान्तरम् ॥’

अत्रार्धान्तरोत्पन्नार्धनारीश्वरान्तरद्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते । प्रतिबिम्बव्यत्यस्त-
भागस्त्रीपुरुषाकारशालित्वमनुपात्तं निमित्तम् । अर्धनारीश्वरान्तरोत्प्रेक्षा-
यामपि वस्तुतोऽर्धनारीश्वरस्यैकत्वाद्रव्योत्प्रेक्षात्वमविरुद्धम् । यथा वा—

‘विललास जलाशयोदरे कचन द्यौरनुबिम्बितेव या ।

परिखा कपटस्फुटस्फुरत्प्रतिबिम्बानवलम्बिताम्बुनि ॥’

अत्र देवपुरीद्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते । सौभाग्यातिशयः कुण्डिनपुरीगतोऽनु-

पात्तो निमित्तम् । एवं चतुर्विधानुपात्तनिमित्तोदाहृता । अस्यां निमित्तस्य गुणक्रियारूपभेदमालोच्याष्टविधत्वमूहनीयम् । एवं जात्याद्युत्प्रेक्षा भावाभिमानवत्यः षोडश संपन्नाः ।

अथ वा विद्यानाथोक्तप्रकारेणानुपात्तनिमित्तगुणक्रियाभेदो न चिन्तनीयः । अनुपात्ते निमित्ते तद्व्यवस्थाया असंभवात् । यथा—“विल्लास जलाशयोदरे” इत्यत्र निरतिशयसौभाग्यवत्त्वं गुणो निमित्तमित्यपि वक्तुं शक्यम् । निरतिशयसौभाग्यभागित्वं क्रियानिमित्तमित्यपि । अतो द्वादशैव भेदाः । अथाभावाभिमानवत्यः स्वरूपोत्प्रेक्षाः ।

उपात्तगुणनिमित्तजातिगुणक्रियाणामभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘अकुङ्कुमक्षोदमिवाङ्गमेतदयावकारुण्यमिवाधरं ते ।

अनङ्गनोल्लेखमिवाक्षियुग्मं स्वाभाविकैरेव गुणैरुदीक्षे ॥’

अत्र कुङ्कुमरजोयावकरगाङ्गनोल्लेखनरूपाणां जातिगुणक्रियाणामभावा उत्प्रेक्ष्यन्ते । उपात्ताः स्वाभाविकगौरारुणनीलवर्णा निमित्तम् । एतासु क्रियानिमित्तमप्युदाहार्यम् । उपात्तक्रियानिमित्तद्रव्याभावोत्प्रेक्षा यथा—

‘भुवि त्वन्मुखमालोक्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ।

अचन्द्रमिव पश्यामि दिवं शोभाविवर्जनात् ॥’

अत्र चन्द्रस्य द्रव्यस्याभाव उत्प्रेक्ष्यते । उपात्ता वर्जनक्रिया निमित्तम् । एवमुपात्तगुणनिमित्तापि द्रव्याभावोत्प्रेक्षोदाहार्या । एतावेव श्लोकौ ‘इदं विशालाक्षि विभावयामि’ ‘पदवीममृतान्धसाम्’ इति चतुर्थपादयोः पाठेऽनुपात्तनिमित्तजात्याद्यभावोत्प्रेक्षोदाहरणे । एवमभावाभिमानवत्योऽपि स्वरूपोत्प्रेक्षाः पूर्वोक्तरीत्या षोडश द्वादश वेति द्वात्रिंशच्चतुर्विंशतिर्वा स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदाः प्रदर्शितप्रायाः ।

एतासु विषयिणः क्वचित्तादात्म्येनाध्यवसायः । यथा—‘स वः पायादिन्दुः’ इत्यत्र । क्वचित्तु संसर्गितया यथा—‘निवेशितं यावकरागदीप्तये’ इत्यत्रौत्सुक्यस्येत्ययमपि भेदो बोद्धव्यः ।

अथ हेतूत्प्रेक्षा । उपात्तगुणनिमित्ता जातिहेतूत्प्रेक्षा यथा—

‘तनुरेणशावकदृशस्तनीयसी शनकैरवाप शरकाण्डपाण्डुताम् ।

उदरान्तरस्थितिमुपेयुषो हरेः करपाञ्चजन्यकिरणैरिवोद्गतैः ॥’

अत्र किरणजातिः पाण्डिमानं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । स एव पाण्डिमा निमित्तम् । एवं क्रियानिमित्तापि जातिहेतूत्प्रेक्षोहनीया । क्रियानिमित्ता गुणहेतूत्प्रेक्षा यथा—

‘वहतो बहुशैवलक्षतां धृतरुद्राक्षमधुव्रतं खगः ।

स नलस्य करं ययौ पुनः सरसः कोकनदभ्रमादिव ॥’

अत्र नलकरप्राप्तिक्रियां प्रति कोकनदभ्रमो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । सैव प्राप्तिक्रिया निमित्तम् । उत्तरत्रापि हेतूत्प्रेक्षायां सर्वत्र फलमेव निमित्तम् । एवं गुणनिमित्तापि गुणहेतूत्प्रेक्षा द्रष्टव्या । गुणनिमित्ता क्रियाहेतूत्प्रेक्षा यथा—

‘विवस्वता नायिषतेव मिश्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥’

अत्रान्ध्यगुणं प्रति नयनक्रिया हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । एवं क्रियानिमित्तापि क्रियाहेतूत्प्रेक्षोदाहार्या । क्रियानिमित्ता द्रव्यहेतूत्प्रेक्षा यथा—

‘हृदयं परिपूतमेव नित्यं विदुषस्तस्य विशुद्धकर्मभाजः ।

विपदापगयेव विश्वमूर्तेः प्रवहन्त्या वसतोऽन्तरङ्घ्रिपद्मात् ॥’

अत्र पवनक्रियां प्रति गङ्गाद्रव्यं हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । एवं गुणनिमित्तापि हेतूत्प्रेक्षोदाहार्या । इत्थं भावाभिमानवत्यो हेतूत्प्रेक्षा उदाहृताः ।

अथाभावामिमानवत्यः ।

‘रात्रौ रवेर्दिवा चेन्दोरभावादिव स प्रभुः ।

भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान्सततोत्थिते ॥’

‘तस्मिन्नस्तंगते भानौ विद्युस्तस्य पदे कियान् ।

इत्यनादरतो नूनं मीलत्यम्बुरुहाकरः ॥’

‘वीणावादनसंस्मभाच्चकम्पे दक्षिणः स्तनः ।

अदृष्ट्वेतरं तस्यास्तम्भामोगतिरोहितम् ॥’

अत्राद्यश्लोके रविचन्द्रयोर्जातिद्रव्ययोरभावौ हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्येते । द्वि-
तीयतृतीयश्लोकयोरादरदर्शनयोर्गुणक्रिययोरभावौ । सृष्टिमीलनकम्पक्रि-
यास्तु निमित्तानि । एवं गुणनिमित्ता अप्यभावहेतूत्प्रेक्षा उदाहार्याः ।
एवं षोडशभेदा हेतूत्प्रेक्षा दर्शिता ।

अथ फलोत्प्रेक्षाः—

‘सौधेषु यत्र सुखभासु मृगेक्षणानां

ज्योत्स्नापहासचतुरासु विस्तवरीषु ।

चन्द्रस्तदर्थमिव रात्रिषु बभ्रमीति

कुर्वन्करप्रसरणान्यधिजालवर्गम् ॥’

‘तव निर्वर्ण्य यद्वर्णं स्वर्णं वर्णाय तादृशे ।

त्वत्कोशगोहान्निर्गम्य तीर्थेषु वसति ध्रुवम् ॥’

‘रैश्चस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥’

१. ‘सततोदिते’ ख. २. ‘तस्यास्तुम्भ्यामोग’ ख. ३. विह्वलकृतविक्रमाङ्कदेव-
चरिते महाकाव्ये पद्यमेतत्.

‘दुग्धार्णवसहस्राय कैलासाचलकोटये ।

नूनं प्रतापरुद्रेण यशो दिक्षु प्रसारितम् ॥’

एषु श्लोकेषु क्रमेण मुखप्रभागौरवर्णपरिवर्तनदुग्धार्णवकैलासरूपाणि
जातिगुणक्रियाद्रव्याणि फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यन्ते । भ्रमणतीर्थवासप्रस्थानप्रसा-
रणक्रिया निमित्तानि । एवं गुणनिमित्ता अप्युदाहार्याः ।

अभावाभिमानवत्यः फलोत्प्रेक्षा यथा—

‘त्वदाननेन सादृश्यं प्राप्तुकामो निशाकरः ।

कलङ्कपङ्काभावाय नूनं मज्जति सागरे ॥’

‘अरण्यवासाजितबान्धवासु मृगीष्ववैरार्थमिवाशरण्याः ।

कलिन्ददेशेश्वरवैरिनार्यः पराङ्मुखो लोचनविभ्रमेषु ॥’

‘हेमाद्रिकुक्षेषु विहारभाजः स्निग्धाङ्गनाकल्पितचन्द्रकार्थान् ।

श्रीवीररुद्रस्य यशोविलसान्गायन्त्यसंस्पृष्टमिवान्धकारम् ॥’

‘वीररुद्रनरेन्द्रस्य जयप्रस्थानसंभवम् ।

रजःपिहितदिग्गोलं निराकाशमिवोत्थितम् ॥’

एषु श्लोकेषु पङ्कवैरस्पर्शनाकाशानामभावाः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यन्ते । तेषु
पराङ्मुखत्वमेको गुणः । अन्याः क्रियाः । इत्थं गुणक्रियानिमित्तमेदा
उदाहार्याः । एवं फलोत्प्रेक्षाः षोडश दर्शिताः । इति वाच्योत्प्रेक्षावर्गः ।

अथ गम्योत्प्रेक्षा दिङ्मात्रेणोदाह्रियते—

‘नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापणपत्रिणा-

मिह विहरणैः श्येनपातां रवेरवलोकयन् ।

शशविशसनत्रासादाशामगाच्चरमां शशी

तदधिगमनात्तारापारावतैरुदडीयत ॥’

अत्र सूर्येण विसृष्टानां ध्वान्तकाकप्रमापणश्येनरूपाणां किरणानां

विहरणेन निमित्तेन सूर्यस्य श्येनपातवती मृगयाविहारक्रियोत्प्रेक्ष्यत इति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा तावदेका । तस्माच्छशिनस्त्रासः तस्य दिगन्तरगमनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति हेतूत्प्रेक्षान्या । ततस्तदधिगमस्तारापारावतानां मुग्धत्वेनाध्यवसितः तत्तत्स्थानेऽस्फुरणं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यपरा च हेतूत्प्रेक्षा । सर्वाश्चैता गम्याः । इवाद्यभावात् । एवमन्या अपि स्वयमेव बोध्याः । नूनमादिशब्दविरहेण पूर्वोक्तप्रकाराणामुच्चेतुं शक्यत्वात् । प्रागुदाहृतानामेव श्लोकानां नूनमादिशब्दाविधानेन गम्योत्प्रेक्षोदाहरणत्वसंभवाच्च गम्योत्प्रेक्षाः पृथक्साकल्येन नोदाहृताः ।

इदं तु चिन्त्यते । गम्योत्प्रेक्षासु जातिद्वयस्वरूपोत्प्रेक्षे संभवतो नवेति । संभवत इति पक्षे—

‘रुचयोऽस्तमितस्य भास्वतः स्खलिता यत्र निराश्रयाः खलु ।

अनुसायममुर्विलेपनापणकाश्मीरजपण्यवीथयः ॥’

‘परिखावलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।

फणिभाषितभाष्यफक्किा विषमा कुण्डलनामवापिता ॥’

इत्यादिनोदाहरणेन भाव्यम् । अभिमतं च तथा केषांचित् । अलंकारसर्वस्वकारस्य तु न संभवत इति पक्षः । एतदभिप्रायेणैव तेनोक्तं गम्योत्प्रेक्षाविभागे ‘प्रायश्चात्र स्वरूपोत्प्रेक्षा न संभवति’ इति । कस्तर्हन्नयोस्तस्य । पक्षेऽलंकारः रूपकमेव । अत एव—

‘पीयूषप्रसृतिर्न वा मखभुजां दात्रं तमोल्लसये

स्वर्गङ्गाविमनस्ककोकवदनसस्ता मृडालीलता ।

द्विर्भावः स्वरकार्मुकस्य किमपि प्राणेश्वरी सागसा-

माशातन्तुरुदञ्चति प्रतिपदि प्रालेयभानोस्तनुः ॥’

इत्यत्र मालारूपकमुदाहरता 'स्वर्गज्ञा विमनस्का' इत्यादिष्वपि रूपक-
मेवोररीकृतम् । तस्माज्जातिद्वयोत्प्रेक्षे परिहृत्यैव गम्योत्प्रेक्षावर्गः परि-
गणनीयः ।

इदं चान्यद्बोद्धव्यम् । धर्म्युत्प्रेक्षासु विषयिविषयानुगतो धर्मो
धर्मोत्प्रेक्षासु विषयाश्रयविषयानुगतो धर्मश्च निमित्तम् । तेन 'उवाह
या तनुलता' इत्यादौ वैमल्यं निमित्तमित्यादिपक्षो न युक्तः । तस्य
तादात्म्यसंभावनोपयुक्तप्रतिबिम्बघटकस्य तनुधर्मस्य विषयधर्मत्वाभावात् ।
'यत्रान्यधर्मसंबन्धात्' इत्यादिलक्षणं वदद्भिः सर्वैरपि विषयधर्मस्यैव
निमित्तत्वस्य व्यवहृतत्वादित्यलमतिविस्तरेण । अत्र ब्रूमः—

‘विषयिण उत्प्रेक्षायां जातिगुणाद्यात्मना विभागविधा ।

यादर्शि नैव शोभा तयोपमायामिवोपमेयस्य ॥

तदभावेऽलंकाराः संभवमात्रेण न विभागम् ।

अर्हन्तीतरथास्या विषयोऽप्येवं विभक्तव्यः ॥

धर्मस्यापि विभागो गुणक्रियात्मा न चारुताहेतुः ।

उपमायामिव सोऽपि न्यूनस्तदभावयोरसंकलनात् ॥

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयान्तरुपेतयोः ।

ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययोरपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥

वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा विलोकमाने विमनीबभूवतुः ।

अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां न तेन ते शुश्रुवतुर्मृगीदृशाम् ॥

इत्यादिषु पश्यामो गुणक्रियाभावयोरपि व्यक्तम् ।

उज्ज्वलभावनिबन्धनमुत्प्रेक्षायां निमित्तत्वम् ॥’

अत्र ह्याद्ये उदाहरणे नयनयोर्हृदयगतप्रियवीक्षणायान्तःप्रविष्टत्वो-

त्प्रेक्षणायां बाह्यवस्तुग्रहणशक्त्यभावो निमित्तम् । द्वितीये श्रोत्रेन्द्रिय-
गतविलोकनैकाग्रत्वोत्प्रेक्षायां श्रवणक्रियाभावो निमित्तम् । एवम्—

‘वीरासनैर्ध्यानयुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।

निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शास्त्रिनोऽपि ॥’
इत्यादीन्यभावनिमित्तत्वे भूयांस्युदाहरणानि ।

‘अपि च समुच्चयभेदः परिगणनीयो निमित्तेषु ।

भावौ भावाभावौ समुचितावपि निमित्ततां भजतः ॥’

‘अवैमि हंसावल्यो बलक्षास्त्वत्कीर्तिमूर्तेश्चपलाः पुलाकाः ।

उड्डीय युक्तं पतिताः स्रवन्तीवेशन्तपूरं परितः प्लवन्ते ॥’

‘उडुपरिषदः किं नार्हन्ती निशः किमनौचिति

पतिरिह न यदृष्टस्ताभ्यां गणेरुचां गणः ।

स्फुटमुडुपतेराश्मं वक्षः स्फुरन्मलिनात्मन-

श्छविमदनयोर्विच्छेदेऽपि द्रुतं बत न द्रुतम् ॥’

‘एवमादिषु बह्वीषु निहोतुं केन शक्यते ।

समुचितनिमित्तत्वमुत्प्रेक्षासु निरीक्षितम् ॥’

आद्ये उदाहरणे हंसावलीनां कीर्तिपुलाकत्वोत्प्रेक्षायां धावत्यगुणो
जलोपरि प्लवनक्रिया चेत्युभयं निमित्तम् । द्वितीये उडुपतिवक्षसोऽश्म-
विकारत्वोत्प्रेक्षायामश्मच्छविरूपो भावो द्रुतत्वाभावश्चेत्युभयं निमि-
त्तम् । किं च—

‘उत्प्रेक्षायां निमित्तत्वं यज्जातिद्रव्ययोरपि ।

तेनापि विकलां विभो निमित्तगणनामिमाम् ॥’

‘द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-

सौभाग्यकर्मणमयीमुपदां गिरिस्ते ।

तद्वीपदीप इव दीप्तिमिरोषधीनां

चूडामिलज्जलदकज्जलदर्शनीयः ॥’

अत्र द्रोणाचलस्य दीपत्वोत्प्रेक्षायां तत्प्ररूढौषधिर्वृक्षदीपस्योपरि स्थितं जलदकज्जलं च निमित्तमिति जातेर्निमित्तत्वं दृष्टम् ।

‘निशासु मूर्ध्नि स्फुरता यत्सौधो राजतीन्दुना ।

श्रीकण्ठो भक्तरक्षार्थं संनिधानं भजन्निव ॥’

इत्यत्र बाणासुरसौधस्य शिवरूपोत्प्रेक्षायां मूर्ध्नि स्फुरन्निन्दुर्निमित्तम् । एवम्—‘भास्वतालंकारेण, श्वेतरोचिषा स्मितेन, लोहितेनाधरेण, सौम्येन दर्शनेन, गुरुणा नितम्बेन, सितेन हारेण, शनैश्चरेण पादेन, विकचेन लोचनोत्पलेन, त्रिभुवनविजयकेतुना रूपेण, ग्रहमयीवे’त्यत्र वासवदत्तायाः सकलग्रहमयत्वोत्प्रेक्षायां श्लेषेण तत्तद्ग्रहरूपपापन्नालंकारादयो निमित्तमिति जातिक्रियागुणानां समुच्चितानां निमित्तत्वं दृष्टम् । न चोदाहृतेषु दीप्त्यादिसंबन्धो निमित्तं स च सर्वो गुण एवेति वाच्यम् । तथा सति ‘ईदृक्षां क्षामतां गतौ’ इत्यादावपि गमनादिक्रियासंबन्ध एव निमित्तमिति क्रियाया एव निमित्तत्वप्रसङ्गात् । न च तथापि ‘भास्वतालंकारेण’ इत्यादौ श्लेषेण सूर्यरूपताद्यापन्ना अलंकारादयो निमित्तं न त्वविशिष्टा जातिर्द्रव्यं वेति वाच्यम् । तथासति ‘कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव’ इत्यादावपि कपालोन्मुक्ताङ्कुरत्वादिविशिष्टमेवोत्प्रेक्षणीयं न त्वविशिष्टं जात्यादिकमिति विषयिणोऽपि जात्यादिरूपेण विभागस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात् । तस्माद्विषयिण इव निमित्तस्यापि जात्यादिरू-

येन चतुर्विधतया पुनः प्रत्येकं भावाभावाभ्यामष्टविधतया च विभागः कर्तव्य इति न्यून इवायं विभागः । किं च यद्वेतूत्प्रेक्षायामनुपादानं निमित्तस्य कापि न संभव इति प्रतिश्रुतं तदपि नो चारु ।

‘मग्ना सुधायां किमु तन्मुखेन्दोर्लम्बा स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।

चिरेण तन्मध्यममुञ्चतास्य दृष्टिः कशीयः स्खलनाद्विया नु ॥’

‘इह हेतावुत्प्रेक्ष्ये मज्जनलगने निमित्तमनुपात्तम् ।

तत्कार्यं दृष्टिगतं चिरेण यन्मुखकुचत्यजनम् ॥’

स्यादेतत् । इह मज्जनलगनोत्प्रेक्षयोश्चिरेण मुखकुचत्यागावनुपात्तौ निमित्ते, तयोश्च न मज्जनलगने हेतुत्वयोग्ये इति । सत्यम् । तथापि हेतूत्प्रेक्षैव । न हि हेतुभवनक्षमस्योत्प्रेक्षैव हेतूत्प्रेक्षा, किं तु हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा । यथा—‘सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्’ इत्यत्र । अत्र हि पञ्चमी हेतुत्वप्रतिपादिका । तथा—

‘कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥’

इत्यत्र क्षामतागमनं प्रति परस्परादर्शनस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षायां शतृप्रत्ययो हेतुत्वप्रतिपादकः ।

‘मदनतापभरेण विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।

निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा तमपराधमधात्प्रतिबध्नाती ॥’

इत्यत्र हृदयस्य मदनतापेन स्फुटितत्वोत्पत्तनाभावे कुचद्वययन्त्रणाया हेतुत्वोत्प्रेक्षायामुत्पत्तनप्रतिबन्धकत्वपरः प्रतिबध्नातीशब्दः फलतोऽनुत्पत्तनहेतुत्वप्रतिपादकः । एतादृशेषु च फलस्य निमित्तस्योपादानं नियतमेव । अन्यथा पञ्चम्यादीनामन्वयसंघटनाभावात् । यत्र हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दो नास्ति तत्र हेतुभवनक्षमस्यापि स्वरूपोत्प्रेक्षैव ।

अत एवालंकारसर्वस्वकृता—

‘प्राप्याभिषेकमेतस्मिन्प्रतिष्ठितसि द्विषाम् ।

चकम्पे लोक्यमानार्थभयविह्वलितेव मूः ॥’

इत्यत्र विह्वलितत्वस्योत्प्रेक्ष्यस्य हेतुत्वप्रतिपादकशब्दरहितस्य कम्पं प्रति हेतुभवनक्षमत्वेऽपि स्वरूपोत्प्रेक्षोदाहृतेति चेत् । मैवम् ।

एवं हि—

‘स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्वलितेषु बन्धनम् ।

च्युतकेसरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि च ॥’

इत्यत्र हेतूत्प्रेक्षा लक्ष्या न स्यात् । स्मरणगतहेतुत्वप्रतिपादकशब्दाभावात् । न चेष्टापत्तिः ।

‘कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यौ रयते न दीयते ॥’

इत्युक्त्यनन्तरं प्रवृत्तस्यास्य श्लोकस्य, अथ वा मत्पूर्वकृतापराधस्मरणेनैव दर्शनं न दीयते किमिति हेतूत्प्रेक्षापरत्वं एव सामञ्जस्यात् । यदि तु हेतुत्वप्रतिपादकशब्दाभावेऽपि पूर्वापरानुगुण्येनापि हेतूत्प्रेक्षा भवेत् तर्हीहापि तृतीयोत्प्रेक्षासमभिव्याहारात्तस्यां चिरेण मध्यत्यजने शब्दोपात्ते स्खलनभयस्यैवाद्योत्प्रेक्षयोरपि निमित्ततया गम्यमाने चिरान्मुखकुचत्यजने मज्जनस्य लगनस्य च हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमित्येव युक्तम् । यत्रापि हि फले फलत्वप्रतिपादकशब्दस्तत्राप्यौचित्येन फलोत्प्रेक्षामवधीर्य हेतूत्प्रेक्षाङ्गीकार्या दृश्यते । यथा—

‘हृत्तस्य यन्मन्त्रयते रहस्त्वां तद्व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत् ।

तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्रसख्यौचिती सा खलु तन्मुखस्य ॥’

अत्र हि हृदयकृतरहस्यमन्त्रणोद्भेदनप्रत्यवमर्शकेन तच्छब्देन सख्यौ-
चित्तीशब्दस्य कर्मार्थकप्यञन्तस्य सामानाधिकरण्याच्छब्दतो रहस्यो-
द्भेदनस्य मुखगतहृदयवैरिमन्मथसुहृच्चन्द्रसख्यकार्यत्वं प्रतीयते । तथापि
तत्र सख्यस्य रहस्योद्भेदनं प्रति हेतुत्वेनैवोत्प्रेक्षा, न तु हरस्योद्भेदनस्य
सख्यफलत्वेन । रहस्योद्भेदनं फलमुद्दिश्य सख्यं कृतमित्युत्प्रेक्षाया असा-
मञ्जस्यात् । हेतुत्वमात्रेण हेतूत्प्रेक्षाया इव तदुद्देशं विना कार्यत्वमात्रेण
फलोत्प्रेक्षाया अनिर्वाहात् । एवं यत्र हेतौ हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दस्तत्रापि
कचिदौचित्येन हेतूत्प्रेक्षामवधीर्य फलोत्प्रेक्षाङ्गीकार्या दृश्यते । यथा—

‘स्मराशुगीभूय विदर्भसुभ्रूवक्षो यदक्षोमि खलु प्रसूनैः ।

स्रजं सृजन्या तदशोमि तेषु यत्रैकया सूचिशिखां निखाय ॥’

अत्र निखनने पूर्वकालत्वरूपकारणत्वप्रतिपादकत्वाप्रत्ययसद्भावेऽपि
न तद्वैरशोधनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यं किं तु वैरशोधनार्थं निखननमिति
वैरशोधनमेव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यम् । सिद्धासिद्धयोरपि सिद्धस्योत्प्रेक्षणीय-
त्वात् । इह तदुद्देशोत्प्रेक्षणसंभवाच्च । यथा वा—

‘अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः ।

इत्याह धाता हरिणेषणायां किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम् ॥’

अत्र हस्तलेखीकृतया सरोजसृष्टेति करणविभक्तिसद्भावेऽपि न सा
विधातृकर्तृकसरोजसृष्टिगतहस्तलेखत्वप्रकाशनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, किं
तु तत्प्रकाशनार्थं सरोजसृष्टिर्हस्तलेखकरणमिति तत्प्रकाशनमेव फलत्वेनो-
त्प्रेक्ष्यम् । किं बहुना यत्र हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दस्तस्यैव फलत्वमौचि-
त्येन कचिदङ्गीकार्यं दृश्यते । यथा—

‘स्तनावालोक्य तन्वङ्ग्याः शिरः कम्पयते युवा ।

तयोरन्तरनिर्मभां दृष्टिमुत्पाटयन्निव ॥’

अत्र शतुर्हेतौ विधानेऽपि फलस्याप्युद्देश्यतया कथंचिद्धेतुत्वमित्युप-
पाद्य फलोत्प्रेक्षाङ्गीकरणीया । एवं च फलत्वादिप्रतिपादनमप्यनादृत्य
हेतुत्प्रेक्षादिकमौचित्येनाङ्गीकार्यं तदा किमु वक्तव्यं विरोधिषब्दाभावे
औचित्यानुशरणं कार्यमिति । एवमनया दिशान्यत्रापि निमित्तानुपादानं
संभवदूहनीयम् । अपि च—

‘यथोपात्तनिमित्तमनुपात्तनिमित्ता ।

प्रत्येकं वर्तते तद्वत्समुच्चित्यापि दृश्यते ॥’

यथा—

‘मुनिद्रुमः कोरकितोऽसितद्युतिर्वनेऽमुनामन्यत सिंहिकासुतः ।

तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितं कलाकलापं किल वैधवं वमन् ॥’

अत्र कोरकनिर्गमनविशिष्टस्य मुनिद्रुमस्य विधुकलाकलापवमन-
विशिष्टराहुरूपत्वे उत्प्रेक्ष्यमाणे विशिष्योत्प्रेक्षानिमित्तमसितवर्णत्वमुपा-
त्तम्, विशेषणोत्प्रेक्षानिमित्तं तु कोरकविधुकलासाधर्म्यादिरूपं नोपा-
त्तम् । यथा वा—

‘त्वत्प्राङ्गणे सुन्दर पाण्ड्यदेव मतङ्गजाः शृङ्खलिनो विभान्ति ।

आवासदानादरिभूपतीनामाशान्तशैल इव सापराधाः ॥’

अत्र विशेषणभूतसापराधत्वोत्प्रेक्षानिमित्तं शृङ्खलितत्वमुपात्तम्, वि-
शेष्यशैलरूपत्वोत्प्रेक्षानिमित्तमौत्रत्यादिकं नोपात्तम् । यथा वा—

‘अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितैरूपासमानं चरणेषु रेणुभिः ।

रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः ॥’

अत्र विशेष्यभूतचेतोरूपत्वोत्प्रेक्षायामणिमाङ्कितैरिति निमित्तमुपा-
त्तम् । अध्ययनार्थमागतैरिति तद्विशेषणोत्प्रेक्षायामपि चरणोपासनारूपं
निमित्तमुपात्तम् । रयप्रकर्षेत्यध्ययनविशेषणे निमित्तं चेतसां वर्णनीया-

दश्चादपकृष्टरयत्वं नोपात्तम् । एवमन्यत्रापि निमित्तोपादानानुपादानसमु-
च्चये उदाहर्तव्यम् । तस्माद्व्यूः सतृणाभ्यवहारश्चायं विभागः । अतो-
ऽत्र विषयिणो जात्यादिरूपेणाष्टधाविभागम्, धर्मस्य गुणक्रियारूपेण
विभागं चापहाय विभागान्तरलभ्या यावन्तो भेदास्तावन्त एव चम-
त्कारिणः ।

स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षासु तु विधान्तरेणाप्यवान्तरभेदाः संभवन्ति ।
यथा—स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा, अविशिष्टोत्प्रेक्षा विशिष्टोत्प्रेक्षा च । यत्र
विषयिणो विशेषणमुपात्तमपि नोत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तद्विषयरूपस्य तन्नि-
मित्तरूपस्य वा विषयविशेषणस्याभावात् किं तु तद्विशेषणं विषयिणि
विधान्तरेणोपयुज्यते सा विशिष्टोत्प्रेक्षा । यत्र तु विषयिणो विशेषण-
मप्युत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तद्विषयरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा विषयविशे-
षणस्योपादानात्सा विशिष्टोत्प्रेक्षा ।

तत्राद्या यथा—

‘रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतिनिराशम् ॥’

अत्र मदनरूपत्वोत्प्रेक्षायां मदनाकृतिशालित्वमस्ति निमित्तम् ।
अतस्तावदुत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तत्प्रत्यर्पणं रत्यनुनयप्रसन्नेन परमेश्वरेण
कृतमिति विशेषणांशस्तु नोत्प्रेक्षणीयोऽवगम्यते । तदंशे विषयस्य
वाच्यस्य गम्यस्य वा निमित्तस्य वालाभात् । किं तु परमेश्वरदग्धस्य
मदनदेहस्यासुरदग्धस्य कचदेहस्य शुक्र इव न कश्चिदन्यः प्रत्यर्पणं कर्तुं
शक्नोतीति विषयिणि प्रत्यर्पणोपपादकतया तद्विशेषणमुपयुज्यते इत्य-
विशिष्टोत्प्रेक्षेयम् ।

विशिष्टोत्प्रेक्षायां ‘मुनिदुमः कोरकितोऽसितद्युतिः’ ‘त्वत्प्राङ्गणे

सुन्दर पाण्ड्यदेव' इत्याद्युदाहरणे विषयोपादानाद्विषयिविशेषणस्योत्प्रे-
क्षतावगम्यते । द्वितीये निमित्तोपादानाद्धेतुफलोत्प्रेक्षे त्वसिद्धयोः सिद्ध-
योर्वा हेतुफलभावेनोत्प्रेक्षणीयतया प्रत्येकं द्विविधे । 'सैषा स्थली यत्र
विचिन्वता त्वाम्' 'चोलस्य यद्भीतिपलायितस्य' इत्यादिषु नूपुरकण्ट-
किद्रुमादावसिद्धयोर्विशेषदुःखललाटलिपिदर्शनादिकयोर्हेतुफलभावेनो-
त्प्रेक्षणीयता ।

‘आलोहिततलावेतौ क्षितौ विक्षेपणादिव ।

वर्णयेम कथं तन्व्याः पादौ पल्लवकोमलौ ॥’

‘पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधेः शङ्केयमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।

पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगात्सशोककोकीनयने कियन्ति ॥’

इत्यादिषु पादचन्द्रादौ स्वतःसिद्धयोरेव विक्षेपपयोवर्धनादिकयोर्हेतुफल-
भावेनोत्प्रेक्षणीयता । प्रकारान्तरेणापि कतिचिदस्या भेदान्समासोक्तिप्र-
करणे दर्शयिष्यामः ।

यत्तु सर्वस्वकृता वैचित्र्यान्तरमस्या दर्शितम् । एषा कचिद्धर्मविषये
श्लिष्टा, कचिच्छलादिशब्देन सापह्वा, कचित्पदार्थान्वयवेलायां सादृ-
श्याभिधानादुपमाक्रान्ताप्युपमावाक्यार्थतात्पर्यसामर्थ्यादभिमातृव्यापारौ-
चित्यक्रमेणोत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युपमोपक्रमा चेति । तत्र धर्मविषये
श्लिष्टत्वं किमित्युपन्यस्तम् । किं धर्मस्य निमित्तानुगामितयेव श्लेषेणापि
निर्वाह्यत इति, किं वा धर्माशेषु शुद्धतेव श्लेषेणालङ्कृतापि दृश्यत इति ।
आद्ये उपमायां साधारणधर्मस्यानुगामित्वादयो यावन्तो भेदाः साधार-
ण्यनिर्वाहकास्ते सर्वेऽप्युत्प्रेक्षायां धर्मस्य निमित्ततानिर्वाहकाः संभवन्तीति

न्यूनो विभागः । तथा हि 'बालेन्दुवक्त्राप्यविकाशभावात्' इत्यादौ
तावदनुगामित्वं स्पष्टम् । तथा—

‘व्यराजत सखे तन्व्या वक्त्रं वलितकन्धरम् ।

लावण्यौघजलावृत्तनालदण्डमिवाम्बुजम् ॥’

इत्यत्र वस्तुप्रतिवस्तुभावः । बिम्बप्रतिबिम्बभावादयस्तु प्रागेवोदाहृताः ।
द्वितीये निमित्तांशेन श्लेषेण बालंकारान्तरेणाप्यलंकृतता दृश्यते इति
न्यूनो विभागः । तथा हि ‘अङ्गुलीभिरिव केशसंचयम्’ इति निमित्तांशे
उपमालंकारः स्पष्टः ।

‘उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किल ।

धृततच्चतुरङ्गुलीव यद्वलिभिर्भाति सहेमकाञ्चिभिः ॥’

इत्यत्रोत्प्रेक्षा । अत्र दमयन्त्युदरस्य केनचित्कुतुकिना परिमीयमाणत्वो-
त्प्रेक्षायां काञ्चीसहितासु वलीषु तदीयाङ्गुलित्वोत्प्रेक्षालब्धमुदरगतं
तदीयाङ्गुलिचतुष्टयधारणं निमित्तम् ।

‘अजस्रमारोहसि दूरदीर्घां संकल्पसोपानततिं तदीयाम् ।

श्वासान्स वर्षत्यधिकं पुनर्यच्छानादिव त्वन्मयताम्रवाप्य ॥’

इत्यत्रासंगतिः । यतोऽत्र नलस्य दमयन्तीरूपतावाप्त्युत्प्रेक्षायां दमयन्ती-
कर्तृकेण सोपानारोहणेन नलस्य श्वासवर्षणं निमित्तम् ।

‘प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तुतोऽज्जिता ।

अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारद्वन्द्वचारद्वगप्यवर्तत ॥’

इत्यत्र विरोधाभासः । अत्र हि विरुद्धधर्मगतस्याश्रयभेदकत्वत्यागोत्प्रेक्षायां
विरुद्धतयावभासमानधर्माणां नले सहवासो निमित्तम् ।

‘ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां दयितदूतपतद्गतिवेगतः ।

धृतिविरोधकरीं द्यणुकोदरी तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥’

इत्यत्रार्थान्तरन्यासः । यद्यप्यत्र दमयन्तीगतस्य चापलस्य नलदूतहंसपक्ष-
वेगो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, तथापि तत्रोत्प्रेक्षायामध्ययनफलमात्रं न निमित्तं
किं त्वन्यवेगात्कथमन्यत्र चापलमिति शङ्कावारणाय निबद्धेन ‘तदुदितः
स हि यो यदनन्तरः’ इत्यर्थान्तरन्यासेनोपस्कृतम् । एवम्—

‘गौरीव पत्या सुभगा कदाचित्कर्तेयमप्यर्धतनूसमस्याम् ।

इतीव मध्ये विदधे विधाता रोमावलीमेचकसूत्रमस्याम् ॥’

इत्यत्र निमित्तांशे रूपकमित्याद्यहूनीयम् । तस्मादुभयथापि तत्र श्लिष्ट-
त्वमात्रकीर्तनं न्यूनमितरेषामप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम् ।

यत्तु सापहवत्वे—

‘गतासु तीरं तिमिधट्टनेन ससंभ्रमं पौरविलासिनीषु ।

यत्रोल्लसत्फेनलवच्छलेन मुक्ताट्टहासेव विभाति शिप्रा ॥’

इति स्वरूपोत्प्रेक्षायामुदाहृतं तदपि हेतुफलोत्प्रेक्षयोरपि सापहवत्वे उप-
लक्षणं बोद्धव्यम् । तत्र सापहवहेतुत्प्रेक्षायाम्—

‘मुग्धः स मोहात्सुभगात्तदेहाद्दद्भ्रवञ्चूरचनाय चापम् ।

भ्रूमङ्गजेयस्तव मन्मनोभूरनेन रूपेण यदा तदासीत् ॥’

अत्र मदनगते मुग्धशब्दवाच्यत्वे वस्तुतोऽहेतोः सौन्दर्यस्य हेतुत्व-
मपहृत्य नलभ्रूरचनाय स्वचापादानप्रयुक्तस्य मौढ्यस्य हेतुत्वमुत्प्रेक्षितम् ।
सापहवफलोत्प्रेक्षा यथा—

‘रवितप्तो गजः पद्मांस्तद्ब्रह्मन्नाधितुं ध्रुवम् ।

सरो विशति न स्नातुं गजस्नानं हि निष्फलम् ॥’

अत्र गजस्य सरःप्रवेशं प्रति वस्तुतः फलस्य स्नानस्य फलत्वमपहृत्य

पद्मबाधनमत्र फलत्वेनोत्प्रेक्षितम् । न च स्वरूपोत्प्रेक्षाया वास्तवविषय-
स्वरूपापहव एव विच्छित्तिविशेषो न तु फलोत्प्रेक्षयोः प्रसिद्धहेतुफला-
पहव इत्यस्ति । प्रत्युतोदाहृतयोर्हेतुफलोत्प्रेक्षयोः सिद्धहेतुफलापहवोऽपि
सहेतुकः न तूदाहृतविषयः स्वरूपापहवोत्प्रेक्षे इत्युपलक्षणतैव युक्ता ।
अन्यदत्र विचारणीयं समासोक्तिप्रकरणे विचारयिष्यते ।

यत्तु 'कस्तूरीतिलकान्ति भालफलके' इत्यादावुपक्रान्ता उपमा
औचित्यादुत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युक्तं तत्र भालादिस्थानविशेषसंबन्धस्य
कस्तूरीतिलकादितादात्म्यमात्रे औचित्यं चेत् रूपके पर्यवसानं स्यादिति
तस्य तादात्म्यसंभावनायामौचित्यमुपगम्योत्प्रेक्षायां पर्यवसानं वाच्यम् ।
तथा च—

‘रक्षन्तु त्वामसितजलजैरञ्जलिः पादमूले

मीना नामीसरसि हृदये कौस्तुभाख्या मुरारेः ।

हाराः कण्ठे हरिमणिमया वक्त्रपद्मे द्विरेफाः

पिच्छाचूडाश्चिकुरानिकरे घोषयोषित्कटाक्षाः ॥’

इत्यादौ रूपकप्रतीतिस्थलेऽप्युत्प्रेक्षोपगन्तव्या । तथा—

‘पतत्रिणा तद्गुचिरेण वञ्चितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पल्वलम् ।

चलत्पदाम्भोरुहनूपुरोपमा चुकूज कूले कलहंसमण्डली ॥’

‘लोकोश्रयो मण्डपमादिसृष्टिर्ब्रह्माण्डमाभात्यनुकायमस्य ।’

‘अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भभाग्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरवद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥’

इत्यादावुपमाप्रतीतिस्थले यथोत्प्रेक्षायां पर्यवसानम् । एवम्—

‘वरणः कनकस्य मानिनीं दिवमङ्कादमराद्रिरागताम् ।

धनरत्नकवाटपक्षतिः परिरभ्यानुनयन्नुवास याम् ॥’

‘स्वधाकृतं यत्तनयैः पितृभ्यः श्रद्धापवित्रं तिलमिश्रमम्भः ।

चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तदङ्गरोचिःखचिता सुधैव ॥’

इत्यादिरूपकप्रतीतिस्थलेऽपि तस्यां पर्यवसानमुपगन्तव्यम् । तादात्म्यसं-
भावनोपयुक्तविशेषणनिबन्धरूपन्यायसाम्यात् । एवम्—

‘पूर्णेन्दोः परिरपोषकान्तवपुषः स्फारप्रभाभासुरं

नेदं मण्डलमभ्युपैति गगनाभोगाज्जिगीषोर्जगत् ।

कामस्योच्छ्रितमातपत्रमधुना पाण्डुप्रदोषश्रिया

मानोन्नद्धजनाभिमानदलनोद्योगैकहेवैकिनः ॥’

इत्यपह्नुत्यादाहरणे इत्यपि द्रष्टव्यम् । अधिकं निदर्शनालंकारप्रकरणे
चिन्तयिष्यते ।

ननु गम्योत्प्रेक्षायां अलंकारतया परिगणनमयुक्तम् । तस्या अलंका-
रध्वनित्वात् । उच्यते । विषयविषयिनिमित्तेषूपत्तेषु केवलमिवादिवाच-
काप्रयोगमात्रेण यत्रोत्प्रेक्षावगम्यते सात्यन्तं स्फुटत्वाद्वाच्यायमानत्वाद-
लंकारतामेवासादयतीति । यथोदाहृतम् । यत्रोत्प्रेक्षणीयस्य विषयिणो-
ऽप्यनुपादानं निबद्धेन वस्तुनालंकारेण वा गम्योत्प्रेक्षा गूढा तत्रैवोत्प्रे-
क्षाध्वनिः । यथा—

‘वीररुद्रभटान्दृष्ट्वा जयलक्ष्म्यावृतान्गणे ।

कर्षन्त्यरिवधूकेशान्कानने कण्टकिद्रुमाः ॥’

अत्र वस्तुना कचग्रहणरूपेण जयश्रीसमालिङ्गितभटदर्शनोद्दीपितम-
नथा इवेत्युत्प्रेक्षा ध्वन्यते ।

१. ‘प्रविशेषकान्तवपुषः’ ग. २. ‘मानोन्नाहजना’ ख. ३. ‘हेतोर्ध्रुवम्’ क.
४. ख-पुस्तकेऽत्रैव ‘इत्युत्प्रेक्षाप्रकरणम् । समाप्तश्चायं समुपलभ्यमानो ग्रन्थः’ इति
ग्रन्थसमाप्तिः कृता. ग-पुस्तके तु ‘अप्यर्थस्त्रिचित्रमीमांसा’ अयं समाप्तिश्लोकोऽत्र
विलिख्य पुनरग्रे अधिकमित्यादि लिखितमस्ति. ५. ‘केवल इवादि’ ग.

‘वेलाभतिक्रम्य पृथुर्मुखेन्दोरा लोकपीयूषरसेन तस्याः ।

नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे तुङ्गौ कुचावाश्रयति स दृष्टिः ॥’

अत्रैकदेशविवर्तिरूपके मज्जनभयादिवेत्युत्प्रेक्षावगम्यते । एवमन्य-
त्राप्युदाहार्यम् ।

इत्युत्प्रेक्षाप्रकरणम् ।

अथातिशयोक्तिः—

तस्यास्तावत्—

विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिबध्यते ।

यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कविप्रौढोक्तिजीविता ॥

इति लक्षणमुक्त्वा चातुर्विध्यं वर्णयन्ति । मेदेऽभेदः, अमेदे मेदः,
संबन्धेऽसंबन्धः, असंबन्धे संबन्ध इति । एतेषामुदाहरणानि—

‘कमलमनम्भसि कमले कुवलयमेतानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुमगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥’

‘अन्येयं रूपसंपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी ।

नैषा कमलपत्राक्षी सृष्टिः साधरणी विधेः ॥’

‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं स विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥’

‘दाहोऽम्भः प्रसृतिपचः प्रचयवान्बाष्पः प्रणालोचितः

श्वासाः प्रेङ्खितदीप्तदीपकलिकाः पाण्डिभि मग्नं वपुः ।

किं चान्यत्कथयामि रात्रिमखिलां त्वन्मार्गवातायने

हस्तच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्तते ॥'

अत्र कमलादीनां मुखादिभेदेऽप्यभेदः । रूपादीनां लोकसिद्धरूपाद्यभेदेऽपि भेदः । रूपस्य पुराणप्रजापतिसृष्टिसंबन्धेऽप्यसंबन्धः । विरहादीनामम्भःप्रसृतिपचत्वाद्यसंबन्धेऽपि संबन्धश्च क्रमेण निबद्धः । अत्रेदं विचार्यते । विषयस्यानुपादानादित्यत्र किमनुपादानं सर्वथैव विषयस्य प्रतिपादकाभावः, तद्वाचकाभावो वा । आद्ये 'कमलमनम्भसि' इत्यादावपि लक्षणं न स्यात् । कमलादिशब्दानां लक्षणया विषयभूतमुखादिप्रतिपादकत्वात् । द्वितीये 'चुम्बतीव रजनीमुखं शशी' इत्यादिषु मुखशब्दादिश्लेषमूलतिशयोक्तावव्याप्तिः । विषयिवाचकातिरिक्तविषयप्रतिपादकाभावो विवक्षित इति चेत्, तथापि 'उन्मीलितानि नेत्राणि पद्मानिवोदिते रवौ' इत्यादावुन्मीलितशब्दवाच्यलक्ष्यार्थाध्यवसायरूपातिशयोक्तावतिव्याप्तिः । तत्रोन्मीलितशब्दस्य विषयीभूतविकाशलक्षकतया तद्वाचकातिरिक्तस्यैव विषयप्रतिपादकत्वात् । विषयिप्रतिपादकातिरिक्तविषयप्रतिपादकाभावविवक्षायामपि—

'पल्लवतः कल्पतरोरेष विशेषः करस्य ते वीर ।

भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुर्वते ॥'

इत्यत्र कर्णशब्दश्लेषमूलतिशयोक्तावव्याप्तिः । तत्र विषयविषयिणोः पृथक्कर्णपदोपादानाद्विषयप्रतिपादकविलक्षणविषयप्रतिपादकाभावो वा विवक्षित इति चेत्, तथापि—

'उरोमुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम् ।

त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥'

इत्यत्र कुचद्वये कुम्भयुगाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तावव्याप्तिः ।

तत्रोरःप्रभवत्वाकारेण विषयप्रतिपादकस्य विषयिप्रतिपादकविलक्षणस्य सद्भावात् । ननु विषयिप्रतिपादकविलक्षणस्य विषयतावच्छेदकप्रकारेण विषयप्रतिपादकस्याभावो विवक्षितः, उरःप्रभवत्वं तु न पयोधरयोर्विषयतावच्छेदकमनेकसाधारणत्वादिति चेत्, एवमपि—

‘ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

औलक्यमाहुः खलु दर्शनं यत्क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥’

इत्यादावुल्लेखदर्शनमिति वैशेषिकमते पक्षिविशेषदृष्ट्यभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तावव्याप्तिर्दुर्वारा । तत्र वैशेषिकमतमिति विषयतावच्छेदकप्रकारेण विषयप्रतिपादकस्य संभवात् । अपि चैवम् ‘रामरावणयोर्युद्धम्’ इत्यनन्वयालंकारे चातिव्याप्तिः । तत्र विषयप्रतिपादकविलक्षणविषयप्रतिपादकाभावात् । ननु यत्र कश्चिदभेदेनाध्यवसीयते स विषयः, यस्तु तथाध्यवसीयते स विषयीति विषयविषयिभावोऽत्र विवक्षित इति नोक्तातिव्याप्तिरिति चेत्, एवमपि ‘विद्वन्मानसहंस’ इत्यादिश्लिष्टरूपकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा । रूपके ताद्रूप्यारोपमात्रम्, अतिशयोक्तावभेदाध्यवसाय इति कल्पना तु रूपकविचारलक्षण एव निरस्ता । सौरूप्यनिबन्धनसमासोक्त्युदाहरणेषु चातिव्याप्तिः ।

‘अप्यर्धचित्रमीमांसा न मुदे कस्य मांसला ।

अनूरुरिव धर्माशोरधेन्दुरिव धूर्जटेः ॥’

समाप्तश्चायं समुपलभ्यमानो ग्रन्थः ।

१. क-पुस्तके ‘इति चेत्’ इति नास्ति. २. ‘निरीक्षणायाम्’ क. ३. ‘दुर्वारा । तत्र’ इति क-पुस्तके नास्ति. ४. ‘सद्भावात्’ क. ५. ‘अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेषु’ ग.

काव्यमाला ।

पण्डितराजश्रीजगन्नाथविरचितं

चित्रमीमांसाखण्डनम् ।

नागेशकृतमर्मप्रकाशादुद्धृतया टिप्पण्या सहितम् ।

नामं नामं घनश्यामं धाम तामरसेक्षणम् ।

पण्डितेन्द्रो जगन्नाथशर्मा निर्माति कौतुकम् ॥

रसगङ्गाधरे चित्रमीमांसाया मयोदिताः ।

ये दोषास्तेऽत्र संक्षिप्य कथ्यन्ते विदुषां मुदे ॥

सूक्ष्मं विभाव्य मयका समुदीरिताना-

मप्पय्यदीक्षितकृताविह दूषणानाम् ।

निर्मत्सरो यदि समुद्धरणं विदध्या-

दस्याहमुज्ज्वलमतेश्वरणौ वहामि ॥

यत्त्वादिभागे चित्रमीमांसायामप्पय्यदीक्षितैः 'निःशेषच्युतचन्दनं
स्तनतटम्' इति पद्यं ध्वन्युदाहरणप्रसङ्गे व्याख्यातम्—'उत्तरीयकर्षणेन
चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निःशेषग्रहणम् । ततश्चन्दनच्युतेः

व्याख्यातमिति । व्याख्यानमेवाह—उत्तरीयेत्याद्याचरन्तीत्यन्तेन
इत्यादीत्यादिना प्रातर्दत्तमञ्जनं कालविलम्बेन किञ्चिद्विभक्तमित्यन्यथासिद्धिपरिहा-
राय दूरमिति । अत्यर्थमित्यापाततोऽर्थः । एतेन कालान्यथासिद्धिनिरासः । पुनः

स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्धाटनाय तदग्रहणम् । स्नाने हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्, तव तु स्तनयोस्तट उपरिभाग एव दृश्यते । इयमाश्लेषकृतैव । तथा निर्मृष्टरागोऽधर इत्यत्र ताम्बूलग्रहणविलम्बात्प्राचीनरागस्य किञ्चिन्मृष्टतेत्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निर्मृष्ट इति रागस्य निःशेषमृष्टतोक्ता । पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्धाटनायाधर इति विशिष्य ग्रहणम् । उत्तरोष्ठे सरागोऽधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टगता चुम्बनकृतैव' इत्यादिना 'इदमपि ध्वनेरुदाहरणम्' इत्यन्तेन संदर्भेण तटादिघटिता वाक्यार्थाः 'स्नानव्यावृत्तिद्वारा संभोगाङ्गानामाश्लेषचुम्बनादीनां प्रतिपादनेन प्रधानव्यङ्ग्यव्यञ्जने साहायकमाचरन्ति' इति, तदेतदालंकारिकाणामतितमां हृदयारुतुदतया नालंकारमीमांसकेन वक्तुं युक्तम् । एवं च तटादिघटितानां वाक्यार्थानां मुख्यार्थवापीस्नानपक्षे बाधितत्वाद्विरोधिलक्षणया वापीं स्नातुं न गतासि किं तु तदन्तिकमिति प्रतिपत्तौ विगलितव्यञ्जनाव्यापारेण यथा—'अहो पूर्णं सरो यत्र लुठन्तः स्नान्ति मानवाः' इत्यत्र लुठन्त इत्यस्य विशेषणस्य मुख्येऽर्थेऽनुपपत्त्या विरुद्धोऽर्थो भासमानोऽपि न व्यङ्ग्यः, एवमिहापि स्यात् ।

अपि च यथाकथंचिदङ्गीकुरु वात्र व्यञ्जनाव्यापारं तथापि न तवेष्टसिद्धिः । वाच्यानां निःशेषच्युतचन्दनस्तनतटत्वादीनामधमत्वस्य च त्वदुक्तरीत्या प्रकारान्तरेणानुपपद्यमानतया दूतीसंभोगमात्रनिष्पाद्यत्वेन

स्नानसाधारण्यव्यावर्ज(ते)नेन संभोगचिह्नोद्धाटनाय दूरे प्रान्त इति हृदयस्थितोऽर्थः । कालतः स्नानेन सर्वतोऽञ्जनलोकः स्यात्तव तु लोचनयोः क्वचित्प्रान्त एवानञ्जनत्वमिदं चुम्बनकृतमेवेत्यादि परिग्रहः । वाक्यार्थाः प्रधानवाक्यार्थाः । प्रधानव्यङ्ग्यं संभोगः । यथाकथंचिदिति । अर्थापत्तिप्रमाणस्यातिरिक्तस्याभावादिति भावः । अत्र रमणे । संभोगमात्रेति । तदन्त्येन वाच्यसिद्धेरेवा-

गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गात् । किं चैवं सति 'भम धम्मिअ वीसत्थ—'
इत्यादौ लिङ्गजलिङ्गिज्ञानरूपेणानुमानेन व्यक्तिं गतार्थयतो व्यक्तिविवेक-
कृतो मतं प्रत्याचक्षाणा व्यभिचारित्वेनासिद्धत्वेन च संदिह्यमानादपि
लिङ्गाद्यञ्जनमभ्युपगच्छन्तः सर्वेऽपि ध्वनिमार्गप्रवर्तकास्तव प्रतिकूल्यः
स्युः । अन्यच्च येनोदाहृतं पद्यमायुष्मता व्याख्यातम्, तस्यापि विशेष-
णानामसाधारण्यमननुमतमेव । तथा च तेनैवोक्तं पञ्चमोल्लासशेषे—
'निःशेषेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कार-
णान्तरतोऽपि भवन्ति । यतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोपात्तानीति नोपभोग
एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि' इति । एवं च त्व(त)दुक्तिविरोधः
स्फुट एव । तस्माद्वाच्यार्थसाधारण्यमेवोचितमतिविदग्धनायिकानिरूपि-
तानां विशेषणानाम् । तथा हि—अयि बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
स्वार्थपरायणे स्नानकालातिक्रमभयवशेन नदीमदीयप्रिययोरन्तिकमगतैव

भावादिति भावः । भमेति । 'भ्रम धार्मिक विश्रब्धः स शुनकोऽव मारित-
स्तेन । गोदानदीकच्छनिकुञ्जवासिना दत्तसिंहेन ॥' कुसुमावचयार्थं कुञ्जे धार्मिक-
भ्रमणेन खण्डितसंकेतायास्तन्निवारणोक्तिरियम् । अत्र वाच्येन भीरुस्वभावस्य गृहे
श्वनिवृत्त्या भ्रमणेन निकुञ्जे सिंहोपलब्ध्या भ्रमणनिषेधो व्यङ्ग्यः । ग्रन्थविरोध-
माह—अन्यच्च येनेत्यादि । गमकतयेति । संभोगेत्यादि । अत्रैव निःशे-
षेत्यादेव । प्रतिबद्धानि जन्यतया न तत्रैव संबद्धानि । अनैकान्तिकानि
साधारणानि । कथं तर्हि तस्य व्यङ्ग्यत्वं प्रकाशाद्युक्तमाह—तस्माद्वाच्यार्थेति ।
वापीज्ञानेनेत्यर्थः । निरूपितेति । बोधितेत्यर्थः । गमे इत्यन्तव्याख्या
स्वार्थेति । अन्तिकमित्यत्र गतासीत्यनुषङ्गः । एवं त्रपापारवश्यात् । तथा निर्गृह-
रागः । तन्वील्यस्यार्थमाह—तानवाचेति । कृशत्वाच्चेत्यर्थः । उपसंहरति—

१. 'भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मालिदो तेण । गोलाणहकच्छकुडङ्ग-
वासिना दरिअसिहेण ॥'.

वापीं स्नातमितो ममान्तिकाद्गतासि न पुनस्तस्य परवेदनानभिज्ञतया
 दुःखदातृत्वेनाधमस्यान्तिकम् । यतो निःशेषच्युतचन्दनं स्तनयोस्तटमेव
 नोरःस्थलम् । वापीगतबहुलयुवजनत्रपापारवश्यादंशद्वयलम्भाग्रस्वस्तिकी-
 कृतभुजलतायुगलेन तटस्यैवोन्नततया मुहुरामर्शात् । एवं त्वरया सम्य-
 गक्षालनेनोत्तरोष्ठो न निर्मृष्टरागोऽधरस्तु तदपेक्षया गण्डूषजलरदनशो-
 धनाङ्गुल्यादीनामधिकसंमर्दमावहतीति तथा । किं च सम्यगक्षालनेन
 नेत्रे जलमात्रसंसर्गाद्दूरमुपरिभाग एवानञ्जने । शीतवशात्तानवाच्च तव
 तनुः पुलकितेति । एवं तस्या विदग्धाया गूढतात्पर्योक्तिरुचिता । अन्यथा
 वैदग्ध्यभङ्गापत्तेः ।

एवं साधारणेषु वाक्यार्थेषु मुख्यार्थे वाधाभावात्तात्पर्यार्थस्य झटित्य-
 नाकलनात्कुतोऽत्र लक्षणावकाशोऽनन्तरं च वाच्यार्थप्रतिपत्तेर्वक्तृबोद्ध-
 व्यनायकादीनां वैशिष्ट्यप्रतिपत्तौ सत्यामधमपदेन स्वंप्रवृत्तिप्रयोजको दुः-
 खदातृत्वरूपो धर्मः साधारणात्मा प्राग्वाच्यार्थदशायामपराधान्तरनिमि-
 त्तकदुःखदातृत्वरूपेण स्थितो व्यञ्जनाव्यापारेण दूतीसंभोगनिमित्तकदुः-
 खदातृत्वाकारेण पर्यवस्यतीत्यालंकारिकसिद्धान्तनिष्कर्षः । एतेन 'अध-
 मत्वमप्रकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा वा भवति । तत्र जात्यापकर्षं नोत्त-

एवमिति । उक्तप्रकारेणार्थः । मुख्यार्थे वापील्लाने । अनन्तरमिति । वाच्यार्थ-
 प्रतिपत्तेरनन्तरं चेत्यर्थः । वक्त्री विदग्धोत्तमनायिका । बोद्धव्या दुःशीला दूती ।
 नायकस्त्वाहशः । आदिना काकादिपरिग्रहः । अधमपदेनेति । बोधित इति
 शेषः । स्वेति । अधमपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । साधारणेति । तादृशकर्मन्तर-

मनायिका नायकस्य वक्ति । नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं च दूतीसंप्रेषणात्प्राचीनं सोढमेवेति नोद्धाटनार्हमितीतरव्यावृत्त्या संभोगरूपमेव पर्यवस्यति' इति यदुक्तम्, तदपि निरस्तम् । विदग्धोत्तमनायिकायाः सखीसमक्षं तदुपभोगरूपस्य स्वनायकापराधस्य स्फुटं प्रकाशयितुमतितमामनौचित्येन प्राचीनानामेव सोढानामप्यपराधानामसह्यतया दूतीं प्रति प्रतिपादयिषितत्वात् । यथैव हि—

‘औष्णिहं दोब्बल्लं चिन्ता अलसन्तणं सणीससिअम् ।

मह मन्दभाअणीए केरं सहि तुह वि परभवइ ॥’

इत्यादावौष्णिद्यादीनि वाच्यभूतस्वक्लेशनिमित्तकसखीक्लेशसाधारणान्येव बोद्धव्यवैशिष्ट्यवशात्तत्कामुकोपभोगजनितौष्णिद्यादिषु पर्यवस्यन्ति । न चात्र वाच्यार्थव्यावर्तकं किञ्चिद्विशेषणमपेक्षन्ते सह्यदयाः, एवमिहापि । अथ तदन्तिकगमनस्य लक्षणावेद्यत्वेऽपि रमणमात्रस्य लक्ष्यशक्तिमूलध्वननवेद्यत्वमव्याहतमेवेति चेत्, नैवम् । ‘अधमत्वं जात्या कर्मान्तरेण वा नोत्तमनायिका नायकस्य वक्ति’ इत्यादिना संदर्भेण रमणस्यापि भवतैव श्रुतार्थापत्तिवेद्यतायाः स्फुटं वचनात् । एतेन काव्यप्रकाशटीकाकृतामुक्तयः परास्ताः । विशेषणसाधारण्यपरस्य स्वमूलग्रन्थस्यैव तैरनाकलनात् । बाधाभावेन लक्षणाया दूरापास्तत्वात् ।

साधारण्येत्यर्थः । स्वापराधेति । स्वं नायिकादूतीसंभोगादिरूपं यद्धीनकर्मेत्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—विदग्धेति । तदुपभोगेति । दूत्युपभोगेत्यर्थः । अतितमामत्यन्तम् । प्राचीति । दूतीसंप्रेषणादित्यादिः । अन्यथा वैदग्ध्यादिभङ्गापत्तिः । औष्णिहमिति । ‘औष्णिह्यं दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सतिःश्वसितम् । मम मन्दभागिन्याः कृते सखि त्वामपि परिभवति ॥’ कृतकामुकसंभोगां दूतीं प्रत्युपभोगोन्निहैस्त्वं ज्ञातवत्या नायिकाया इयमुक्तिः । साधारणानि । रोगादितोऽपि

यत्तु—

‘प्रहरविरतौ मध्ये बाह्वस्ततोऽपि परेण वा
किमुत सकले याते बाहि प्रिय त्वमिहैष्यसि ।
इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो
हरति गमनं बालालपैः सबाष्पगलज्जलैः ॥’

इत्यत्र ‘सकलमहः परमावधिस्ततः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति व्यङ्ग्यं प्रियगमननिवारणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गम्’ इति मध्यमकाव्योदाहृति-प्रसङ्गे निगदितम्, तच्चिन्त्यम् । सबाष्पगलज्जलानां ‘प्रहरविरतौ’ इत्याद्यालापानामेव प्रियगमननिवारणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यतया व्यङ्ग्यस्य गुणीभावभावात् । आलापैरिति तृतीयया प्रकृत्यर्थस्य हरणक्रियाकरण-तायाः स्फुटं प्रतीतेः । न च व्यङ्ग्यस्यापि वाच्यसिद्ध्यङ्गतात्र संभवतीति तथोक्तमिति वाच्यम् । ‘निःशेषच्युतचन्दनम्’ इत्यादावप्यधमत्वरूप-वाच्यसिद्ध्यङ्गताया दूतीसंभोगादौ संभवादुणीभूतव्यङ्गत्वापत्तेः । अस्तु वा ततः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति वाच्यसिद्ध्यङ्गताया गुणीभाव-स्तथापि नायकादेर्विभावस्य बाष्पादेरनुभावस्य चित्तावेगादेश्च संचारिणः संयोगादभिव्यज्यमानेन विप्रलम्भेन ध्वनित्वं को निवारयेत् ।

तत्संभवात् । यथात्रैव नायिकायास्तद्वियोगतः । प्रहरविरताविति । हे प्रिय, त्वं किं प्रहरसमाप्तौ दिनमध्ये याते वा मध्याह्नादपि परेण तृतीयप्रहरेण यातेन वा सर्वदिने गते वेह मत्समीपे उत निश्चयेनैष्यस्यागमिष्यसि । इत्येवंप्रकारेण । आलापेऽस्यान्वयः । अग्रे स्पष्टम् । शतशब्दोऽनियतसंख्यावाची । एवमुक्तव्यव-च्छेदे । व्यङ्ग्यस्य शक्नोमीत्यन्तस्य । ननु विनिगमनाविरहोऽत आह—आला-पैरिति । प्रकृत्यर्थस्य तादृशालापस्य । अपिरुक्तसमुच्चये । ननु सबाष्पगलज-लतदुद्यालापानां गमनोत्तरविरकालावस्थितिनिवारकतयाप्युपपत्तेर्व्यङ्ग्यसहिताना-मेव गमननिवारणसामर्थ्यमत आह—अस्तु वेति । आन्तरालिकव्यङ्ग्यमादा-

यदप्युभयचित्रप्रस्ताव उदाजहुः—

‘वराहः कल्याणं वितरतु स वः कल्पविरमे

विनिर्धुन्वन्नौदन्वतमुद्रकमुर्वीमुदवहत् ।

खुराघातत्रुट्यत्कुलशिखरिकूटप्रविलुठ-

च्छिलकोटिस्फोटस्फुटघटितमाङ्गल्यपटहः ॥’

एतच्च पद्यं दोषाविलत्वादनुदाहार्यमेव । तथा हि—प्रथमेऽर्थे वाक्य-
द्वयस्यापि समाप्तेनैराकाङ्क्षादुत्तरार्धगतविशेषणे समाप्तपुनरात्तत्वम् ।
निवृत्त उद्वाहे माङ्गल्यपटहवादनप्रतिपत्तेरपदस्थपदत्वम् । ऊर्ध्ववहन-
निष्पत्तौ च भूम्यूर्ध्वगानां कुलशिखरिणां कूटेषु कथंकारमधःस्थस्य भग-
वतो वराहस्य खुराघात इति व्याहतार्थत्वम् । एकार्धेऽनेकक्रियत्वेन
यत्पदाध्याहारेण चासंभ्रुलत्वं चेति । अन्येऽप्येवंजातीयका बहवोऽत्र
दोषाः । न ह्यवरं काव्यमिति दोषसहस्रप्रस्तमुदाह्रियते । तस्य काव्यतैव
नेत्यालंकारिकसिद्धान्तात् । अयमपि कवेः सहृदयस्य च महान्दोषो
यत्पुनरिदमेव पद्यं पूर्वोत्तरार्धव्यत्यासेन न पद्यान्तरतामापितम् । एव-
मप्येकार्धगतेनानेकक्रियत्वेन यत्पदाध्याहारेण चासंभ्रुलत्वाच्चमत्कारापकर्षः
स्थित एव ॥

इति श्रीभट्टभट्टारकपेरुभट्टात्मजेन पण्डितराजापराभिधानेन जगन्नाथभट्टेन

निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डने ग्रन्थारम्भप्रकरणदोषः ।

अथोपमाप्रकरणदोषाः—

यत्तु ‘मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभः’ इति वाक्यमुपमाया विपुला-

यैव ध्वनिगुणीभूतादिव्यङ्ग्यव्यवहारस्योपपद्यमानतया ‘विप्रलम्भेन ध्वनित्वं को
निवारयेत्’ इति चिन्त्यम् । अन्यथा ‘ग्रामतरुणम्’ इत्यादिगुणीभूतव्यङ्ग्यीयप्रका-
९ वि० मी०

लंकारवर्तितां प्रतिपादयद्भिः प्रायुज्यत, तद्व्याकरणाविमर्शनिबन्धनम् ।
 पुरत इति नगरवाचिनः पुरशब्दात्तसिलि मुखस्य नगरादित्यर्थस्या-
 संगत्यापत्तेः । न हि पूर्ववाचकः पुरशब्दः कापि श्रूयते । पूर्वशब्दात्तु
 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' इत्यसौ पुरादेशे च पुर इति भाव्यम् ।
 न तु पुरत इति । अत एव 'अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्' इति प्रायुक्त
 महाकविः । एवमेव च—

‘रूपयौवनलावण्यस्पृहणीयतराकृतिः ।

पुरतो हरिणाक्षीणामेष पुष्पायुधीयति ॥’

इति वाचकोपमेयलुप्तोदाहरणमपि तैर्निर्मितमपशब्दकलुषितमेव । तथा
 चाहुवैयाकरणाः—‘पत्या पुरतः परतः,’ ‘आत्मीयं चरणं दधाति पुरतः,’
 ‘पुरतः सुदती समागतं माम्’ इत्यादयः सर्वेऽपि व्याकरणाज्ञानमूला
 अपशब्दाः इति ।

शाश्वत्तोदाहरणानामप्यस्येपत्यापत्तौ व्याकुली स्यात् । तत्रापि व्यङ्ग्यसंकेतभङ्गेन
 वाच्यमुखमालिन्त्यातिशयरूपात्तुभावमुखेनैव विप्रलम्भाभासपोषणं न केवलेन संके-
 तभङ्गेन । तस्याकर्तव्यत्वबुद्ध्यापि संभवादिति बोध्यम् । तसिलीति । इदं
 चिन्त्यम् । तदप्राप्तेः । आद्यादित्वात्तलावित्युचितम् । महाकविः कालिदासः ।
 तैः अप्पयदीक्षितैः । इदं चिन्त्यम् । पुरत इति निपाताङ्गीकारात् । अत एव
 ‘इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना’ इति कालिदासः, ‘पश्यामि तामित इतः पुर-
 तश्च पश्चात्’ इति भवभूतिश्च संगच्छते । इति केचित् । अन्ये तु—‘दक्षि-
 णोत्तराभ्यामतसुच्’ इत्यत्र तसुचैव पुंवद्भावेन सिद्धेऽतसुज्विधानमन्यसाद-
 पीति ज्ञापनाय । तेन पचाद्यजन्तात्पुरशब्दात्तस्मिन्निष्ठसिद्धिः—इत्याहुः ॥
 वस्तुतस्तु—‘पुर अग्रगमने’ इति चौरादिकाणिजभावे ‘इगुपधलक्षणे’ के
 सर्वत्रिकस्तसिः ।’ इति बोध्यम् । वैयाकरण इति । प्राञ्च इत्यादिः ।

यदपि चोपमालक्षणसिद्धान्तः—‘उपमितिक्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्य-
वर्णनमुदुष्टमव्यङ्ग्यमुपमालंकारः’, ‘स्वनिषेधापर्यवसायि सादृश्यवर्णनं वा
तथाभूतं तथा’ इति लक्षणद्वयं तैरेव निर्मितम्, तदसत् । वर्णनस्य
विलक्षणशब्दात्मकस्य, विलक्षणज्ञानात्मकस्य वा शब्दवाच्यताविरहे-
णोपमाया वाच्यालंकारता न स्यात् । तस्य सर्वथैवाव्यङ्ग्यत्वादव्यङ्ग्यत्व-
विशेषणवैयर्थ्याच्च । अथ यदि वर्णनविषयीभूतं तादृशसादृश्यमुपमेत्यु-
च्यते तदा यथा गौस्तथा गवय इत्यत्रोपमालंकारापत्तेः । एवं ‘कालोप-
सर्जने च तुल्यम्’ इत्यादावपि । अशिष्यत्वादिना प्रधानप्रत्ययार्थवचन-
सादृश्यस्य तत्रापि प्रतिपादनात् । न चात्र वचनभेदस्य दोषस्य सत्त्वाद्-
दुष्टत्वविशेषणेनैव वारणं भविष्यतीति वाच्यम् । एतद्वाक्योपप्लुतवाक्या-
न्तरप्रतिपादितै(कै)कोपमेयके सादृश्ये तथाप्यतिप्रसङ्गात् । न चात्रोप-
मितिक्रियानिष्पत्तावपि न सादृश्यवर्णनम्, विषयस्याचमत्कारित्वात्,
चमत्कारिविषयककविग्यापारस्यैव वर्णनपदार्थत्वादिति वाच्यम् । एवं
हि चमत्कारित्वस्य लक्षणेऽवश्यं निवेश्यत्वेनोपमितिक्रियानिष्पत्तिविशे-
षणस्य वैयर्थ्यात् । नह्यनिष्पन्नमापाततः प्रतीयमानं सादृश्यं चमत्कृति-
माधत्ते । एवं द्वितीयलक्षणे निषेधपर्यवसायित्वं निरर्थकम् । व्यतिरेके

विलक्षणशब्देति । शब्दस्य वाच्यत्वमते नायं दोषोऽत आह—**विलक्षण-
ज्ञानेति ।** अव्यङ्ग्यत्वाद् व्यङ्ग्यत्वाभावात् । **तादृशेति ।** अदुष्टाव्यङ्ग्यायविशेषण-
द्वयान्यतरेत्यर्थः । **इत्यादावपीति ।** उपमालंकारापत्तिरित्यस्यानुषङ्गः । आदिग्राह्यं
चिन्त्यम् । तत्रापि कालोपसर्जनेयोरपि । अत्र ‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’ इत्यत्र
द्विवचनोपादानादिति भावः । एतदर्थमेव द्वितीयदोषोक्तिः । **उपप्लुतेति ।**
कल्पितेत्यर्थः । प्रधानप्रत्ययार्थवचनवत्काल इत्यादीति भावः । तदाह—**एको-
पमेयेति ।** अत्रेति । यथा गौरित्यादावित्यर्थः । **व्यतिरेक इति ।** तवान-

‘तवाननस्य तुलनां दधातु जलजं कथम्’ इत्यादौ कमलादिसादृश्य-
निषेधस्य, अ[न]न्वये च सर्वथा सादृश्यनिषेधस्य चमत्कारितया तत्प्रति-
पत्तये प्रतियोगिविधया सादृश्यनिरूपणमित्यलंकारिकैरभिधानात् ।

किं च—

‘स्तनाभोगे पतन्माति कपोलात्कुटिलोऽलकः ।

शशाङ्कबिम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरगः ॥’

इत्यादौ मुख्यवाक्यार्थत्वेनानलंकारभूतायामुपमायामतिव्याप्तिः । उपमिति-
क्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनस्य [अदुष्टाव्यङ्ग्यत्वस्य च] अत्रापि सत्त्वात् ।

नह्यत्राभेदप्रधानोत्प्रेक्षा शक्या वक्तुम् । कल्पितोपमाया निर्विषयत्वा-
पत्तेः । न चेयमुपमा लक्ष्यैवेति वाच्यम् । ध्वन्यमानोपमानिवारणप्रया-
सस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

‘व्यापार उपमानाख्यो भवेद्यदि विवक्षितः ।

क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तमुपमालंकृतिस्तु सा ॥’

इति स्वकृतसूत्रेऽलंकारभूतोपमाया एव लक्ष्यत्वेनाभिधानस्य, अलंकार-
भूतोपमालक्षणत्वे तदेवादुष्टाव्यङ्ग्यत्वविशेषितमिति तत्रैव पुनरभिधानस्य
चासंपत्त्यापत्तेश्च । नह्यत्रोपमानोपमेयसादृश्यादुपमास्वरूपादस्ति कश्चिद-
तिरिक्तो वाक्यार्थः, येनोपमा तमलंकुर्यात् । अपि च लक्षणे सादृश्य-

नखेत्यादावित्यर्थः । कमलादिसादृश्येति । कमलादिनिष्ठसादृश्येत्यर्थः । ननु
वर्णनपदस्य चमत्कारजनकज्ञानविषयीभूतानुयोगिकत्वार्थे तात्पर्यग्राहकमिदम्, न
तु लक्षणशरीरपदकमिति चेत्, तत्राह—किं चेति । वाक्यार्थत्वेनेति । तथा
च न वाक्यार्थोपस्कारकत्वमिति भावः । तदाह—अनलमिति । नन्वलंकारो-
तीति योगबोधितोपस्कारकत्वस्यालंकारसामान्यस्वरूपत्वेन विशेषलक्षणेषु तदवि-
वेकोऽपि क्षत्यभाव इत्यत आह—अपि चेति । अत एव चित्रभूतोपमालक्षणं

विशेषणं निरर्थकम् । 'उपमितिक्रियानिष्पत्तिमद्वर्णनमुपमा' इत्येतावतैव स्वामीघातार्थलाभात् । अन्यच्चाव्यङ्ग्यत्वविशेषणमयुक्तम् । नहि व्यङ्ग्यत्वालंकारत्वयोरस्ति कश्चिद्विरोधः । प्राधान्येन व्यङ्ग्यतायां तु प्रधानत्वालंकारत्वयोर्विरोधादलंकारत्वलक्षणं तत्र मा प्रसाङ्गीदित्युपस्कारकत्वेन पुनर्विशेषणीयम्, न त्वव्यङ्ग्यत्वेन ।

‘अद्वितीयं रुचात्मानं मत्वा किं चन्द्रं हृष्यसि ।

भूमण्डलमिदं मूढ केन वा विनिभालितम् ॥’

इत्यत्र कस्यचिद्विदेशस्थस्य किरणैरात्मानं तापयन्तं चन्द्रं प्रति वाक्ये अस्ति मम प्रियायाः कदापि बहिरनिर्गतायाः अत एव त्वयाप्यदृष्टाया आननं त्वत्सदृशमिति व्यङ्ग्यायामुपमायां मूढपदध्वन्यमानचन्द्रविषयवक्तृगतासूयालंकारभूतायामव्याप्तेः । विशिष्टोपमादिस्थले च विशेषणाद्युपमानां वाच्यसिद्ध्यङ्गतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्, सिद्धार्थस्योपस्करणाभावात्तु नालंकारतेति मम न काप्यसंगतिः ।

यदपि काव्यप्रकाशोक्तोपमाभेदाधिकभेदकथनप्रस्तावेऽभिहितम्—
‘धर्मलुप्ता वाक्यसमासतद्धितेषु दर्शिता । द्विर्भावेऽपि दृश्यते । ‘पटुपटु-
देवदत्तः’ इत्यत्र ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति सादृश्ये द्विर्भावविधानात्
इति, तत्तुच्छम् । अत्र चोपमावाचकस्याप्यनुपादानाद्वाचकधर्मलुप्ताया-
भेताधिक्यमुद्भावयितुमुचितम् । न तु धर्मलुप्तायाम् ।

त्विति तैर्नोक्तम् । पूर्ववदस्यापि तात्पर्यग्राहकत्वादित्यपि चिन्त्यम् । अव्यङ्ग्यत्वं च तल्लक्षणे प्राधान्येनाव्यङ्ग्यत्वं बोध्यमिति दिक् । विनिभालितमिति । विशेषेण दृष्टमित्यर्थः । अत्रेति । व्यङ्ग्यायामिलत्रास्यान्वयः । व्यङ्ग्यायामुपमायामिति । अत्रोपमानस्योपमेयत्वकल्पनात्मकप्रतीपस्यैव व्यङ्ग्यत्वम् । मूढपदस्वारस्यात् । चमत्कारातिशयाच्च । किं हृष्यसीत्येतत्स्वारस्याच्चेति केचित् । अत्र चेति ।

धर्ममात्रलुप्तायाश्चान्तर्भावात्पृथगुपादानमसंगतमेव स्यात् । न चात्र द्विर्भावस्यैव वाचकस्य सत्त्वाच्चास्ति तस्य लोपः अपि तु धर्ममात्रस्येति वक्तुं शक्यम् । द्विर्भावस्य सादृश्यवाचकत्वोक्तेर्भाष्यकैयटादिविरुद्धत्वात् । तदुक्तम्—‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति सूत्रे सिद्धं त्विति प्रतीकमादाय कैयटेन ‘द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानी’ इति तदर्थो विशिष्यते न तु प्रकारः । तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाद्यभिचाराभावात् । तद्ग्रहणाद्गुणवचनो यः शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य सादृश्ये द्योत्ये द्वे भवत इति सूत्रार्थः इति । एवं च द्विर्भावपदस्य सादृश्यद्योतकत्वमेव न वाचकत्वम्, अतो वाचकलोपोऽप्यत्रास्तीति वाचकधर्मलुप्ताया उदाहरणमेतत्, न धर्मलुप्तायाः । यदि तु द्योतकोऽपि वाचकपदेनात्र विवक्षित इत्याग्रहः तदा तुष्यतु भवान् ।

यच्चान्यदभ्यधीयत तस्मिन्नेव प्रसङ्गे—

“नृणां यं सेवमानानां संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं जगत्यभजन्मर्त्यश्चञ्चा चन्द्रकलाधरम् ॥”

अत्र “क्विकनोलोपे प्रत्येकं वाचकधर्मलोप उभयत्रापि” इति तदर-

चो ह्यर्थे । सूत्रार्थ इति । द्विर्भावस्य सादृश्यद्योतकत्वेऽपि शक्तत्वरूप-
वाचकत्वाभावाद्वाचकलोप इति तव हृदयम् । तत्तु इवादेशोक्ततानये चन्द्र इव
मुखमित्यत्र, चन्द्रमुहन्मुखमित्यत्र च वाचकलुप्ताव्यवहाराभावाय सादृश्यतद्विशि-
ष्टान्यतरबोधकाभावस्यैव वाचकलुप्ताव्यवहारप्रयोजकत्वस्य वाच्यत्वेन द्योतकस्यापि
बोधकत्वानपायेन नास्ति वाचकलोप इति तदाशयादबोधमूलकमिति चिन्त्यामि-
हम् । यच्चान्यदिति । वक्ष्यमाणमन्यच्चैत्यर्थः । क्विल्लोपे तथोक्त्युक्तत्वेऽपि

मणीयमेव । चञ्चेत्यत्र कनो वाचकस्य 'लुम्भनुष्ये' इति शास्त्रेण लोपेऽपि तं चन्द्रकलाधरमभजति चन्द्रकलाधरमजनराहित्यरूपस्य चञ्चाचन्द्र-साधारणस्य धर्मस्योक्तत्वात्कथं तावद्धर्मलोपः । न चोपमेयमर्त्यविशेषण-तयोपात्तस्य चन्द्रकलाधरमजनराहित्यस्य सादृश्योपसर्जने चञ्चायामनन्व-यान्न सादृश्यमिति वाच्यम् ।

‘यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं शंभुमभजन्मर्त्यश्चैवात्महिताकृतेः ॥’

इति पाठे ‘धर्मश्रवणमप्युभयत्रापि संभवति’ इति स्वीकेरसंगत्यापत्तेः । इहाप्युपमेयसंसारविशेषणतयोपात्तस्य सुखमयत्वस्य सादृश्योपसर्जनेऽप-वर्गेऽन्वयाभावात्कथंकारं धर्मस्य साधारण्यम् ।

उपमेयगतत्वेनोपमानगतत्वेन वा उपात्तस्य धर्मस्य शब्दे उभया-न्वये सत्यपि वस्तुत उभयनिष्ठताज्ञानमेव साधारणतया नियामकमिति चेत्, चन्द्रकलाधरमजनराहित्येऽपि दीयतामेवमेव दृष्टिः । यदि चोप-मेयतावच्छेदकतयैव चन्द्रकलाधरमजनराहित्यं मम विवक्षितम्, साधा-रणधर्मश्च स्वात्महिताकरणरूपः स चात्र लुप्त एवेति शपथेन स्वाभिप्रायः प्रकाश्यते तदा निवारितोऽयं दोषः । तुष्यतु भवान् ।

यच्चापि “सेयमुपमा संक्षेपतस्त्रिधा—कचित्सर्वैचित्र्यमात्रविश्रान्ता । यथा—‘स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः’ इत्यादौ । कचिदुक्तार्थोपपादन-परा । यथा—‘अनन्तरत्नप्रभवस्य’ इत्यादौ” इति तैरेव द्रविडशिरो-

कन्लोपेऽयुक्तत्वमित्याह—कन इति । तामुपपादयति—इहापीति । कथंकारं कथं कृत्वा । पाठान्तरवादी स्वाशयमाह—उपमेयेति । एवमेवेति । एवं च तुल्यतेति भावः । प्रकारान्तरेण स्वाशयमाह—यदि वेति । तैरेवेति ।

१. ‘साधारणतानियामकम्’. २. आधुनिकपुस्तकेषु तु ‘पुनश्चेयम्’ इत्युपलभ्यते.

मणिभिरभ्यधीयत । तदप्यहृद्यमेव । 'देवतुल्यैर्नरैर्भाति स देशः सुमनो-
हरः' इत्यादौ वाच्यभूतवस्तूपस्कारिकाया देवोपमाया अक्रोडीकरणात् ।
नह्यत्र स्ववैचित्र्यमात्रे विश्रान्तिरस्ति गुणानां प्रधानसान्निध्ये स्वातन्त्र्या-
योगात् । नापि व्यङ्ग्योपकारकत्वमेवालंकाराणामिति नियमोऽस्ति ।
अलंकारभूतोपमासु स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ताया उपमाया असंग्रहे को नाम
ध्वन्यमानायास्तस्या निरासायाव्यङ्ग्यत्वविशेषणदानदुराग्रहः । असंग्रहे
तु तत्रैवालंकारभूतोपमालक्षणस्यातिव्याप्तिरिति प्रागेवावेदनात् । अहो
महदेवेदमन्याय्यम्—यदलक्षणीयायाश्च स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ताया उप-
मायाः संग्रहः, लक्षणीयायाश्च प्रागुक्तसूयालंकारभूताया असंग्रह इति
प्राचां तूपमासामान्यं लक्ष्यतां ध्वन्यमानाया इव वाच्याया अपि स्ववै-
चित्र्यमात्रविश्रान्तायाः संग्रहो नानुचितः । न तु स्वस्य यत्नेन ध्वन्य-
मानोपमां निरस्य कण्ठरवेणालंकारभूतोपमालक्षकस्य । यदि च प्रबन्ध-
व्यङ्ग्योपस्कारकत्वेनेयं संगृह्यत इत्युच्यते, तदा 'स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता'
इति खोक्तिर्विरुद्धा स्यात् । 'अनन्तरत्नप्रभवस्य' इत्यत्र गुणसमूहसमा-

अप्ययदीक्षितैरेवेत्यर्थः । स्वस्येति । तवेत्यर्थः । नानुचित इत्यस्यानुषङ्गः । इयं
स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता । विरुद्धा स्यादिति । वस्तुतस्तु—उपमासामान्य-
लक्षणस्यापि प्रकृतत्वेनोपमासामान्यस्यैवायं विभागः । उपमानोपमेयतावच्छेदक-
योर्भेदाच्चास्त्येवोपमिति निष्पत्तिः । अत एव 'स्यमुपमा' इत्येवोक्तम् । नत्वलंकार
इति । 'नयने शिशिरीकरोतु मे शरदिन्दुप्रतिमं मुखं तव' इत्यत्र तूक्तार्थोपपाद-
नपरैव मुखकर्तृकनयकर्मकशिशिरीकरणस्यैव कव्युक्तस्येन्द्रूपमयैवोपपत्तेः । उक्ता-
र्थोपपादनैत्यस्य चोक्तार्थस्योपपादनम्, उक्तार्थे वोपपादनमित्यर्थद्वयम् । विनिग-
मनाविरहात् । इति न दोष इति चिन्त्यमिदमिति बोध्यम् ॥ उक्तार्थोपपादनप-
रोपमायास्तदुक्तमुदाहरणं दूषयति—अनन्तेति । 'अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं
न शोभायविलोपि जातम् । एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणे-

नाधिकरणे एको दोषो दोषत्वेन न स्फुरतीत्यस्यार्थस्य पूर्वार्धप्रतिपादि-
तार्थसमर्थनात्मकस्य सामान्यात्मकस्य विशेषरूपोदाहरणप्रदर्शनमन्तरेण
सम्यगनाकलनादिन्दुकिरणसमानाधिकरणेऽङ्के उदाहृतः, न तूपमानतया
निर्दिष्टः । सामान्याद्विशेषस्य भेदाभावेनोपमिति क्रियाया अनिष्पत्त्या
उपमालङ्कृतेरत्रानवतारादुदाहरणालङ्कारोऽयमतिरिक्तः । यथा 'इको
यणचि' इति वाक्यार्थस्य सामान्यात्मनो विज्ञानायोकारे यकारो दध्यु-
दकेकारस्येवेति वाक्यान्तरेण तद्विशेष उदाह्रियते, तद्वदत्रापीति ।
विशेषस्तूदाहरणालङ्कारप्रकरणे रसगङ्गाधरादवसेयः ।

यत्तु 'लुप्तायां बिम्बप्रतिबिम्बादयो नैवं भेदाः । तस्यां साधारणधर्म-
स्यानुगामितानियमात्' इत्युक्तम्, तन्न ।

'मलय इव जगति पाण्डुर्वल्मीकसमो नृपोऽम्बिकातनयः ।

जम्बूनदीव कुन्ती गान्धारी सा हलाहलेव सरित् ॥'

इत्यत्रानुगामिधर्मस्याप्रत्ययाच्चन्दनानां पाण्डवानाम्, सर्पिणां दुर्योधना-
दीनां च बिम्बप्रतिबिम्बभावस्यैवोपमानिर्वाहकत्वात् । न च श्रौतोपादान-
मन्तरेण नास्ति बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति वाच्यम् । आर्थबिम्बप्रतिबिम्बने
तदनपेक्षणात् । अत एवाप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यव्यङ्ग्यवाक्यार्थावयवानां
बिम्बनमप्रत्यूहम् ॥

इति श्रीभट्टभट्टारकपेरुभट्टात्मजेन पण्डितराजापरामिधानेन जगन्नाथभट्टेन

निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डने उपमाप्रकरणदोषाः ।

विवाङ्कः ॥' इत्यत्रेत्यर्थः । स्फुरतीत्यस्यार्थस्य तृतीयचरणप्रतिपादस्य । तत्त्वना-
निर्दिष्टत्वे हेतुमाह—सामान्येति । अनवतारादिति । अग्रे तथा चेति
शेषः । अलङ्कारोऽयमतिरिक्त इति । 'अदत्वा मादृशो मा भूत्वा त्वं
त्वादृशो भव' इत्यभिधर्मिकोपमायामुपमानतावच्छेदकोपमेयतावच्छेदकभेदेनोप-

अथोपमेयोपमाप्रकरणदोषाः—

यत्तु प्राचीनलक्षणमव्यास्यादिभिर्दूषयित्वा

‘अन्योन्येनोपमा बोध्या व्यक्त्या वृत्त्यन्तरेण वा ।

एकधर्माश्रया या स्यात्सोपमेयोपमा मता ॥’

इति स्वयं लक्षणं निरमीयत । अस्यार्थः सपदकृत्यः संक्षेपेण तदुक्त-
रीत्या सहृदयानां सौकर्यायोच्यते—अन्योन्येनेति । अन्योन्यप्रतियोगि-
कत्वविशिष्टा व्यक्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण वृत्त्यन्तरेण शक्त्या वा
बोध्या वेद्या, एकधर्माश्रया एकधर्मप्रयोज्या या उपमा सा उपमेयो-
पमा मतेत्यन्वयः ।

अन्योन्येनेति विशेषणादिदं तच्च सममित्युभयविश्रान्तोपमाया
निरासः । अत्रान्योन्यप्रतियोगिकत्वस्य व्यञ्जनव्यापारगम्यत्वेनोपमायाश्च
शक्तिवेद्यतया परस्परनिरपेक्षेणैकेन व्यापारेणान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशि-
ष्टायास्तस्या अबोधनात् । परस्परनैरपेक्ष्यस्य लक्षणे वाकारेणाभिधानात् ।
एकधर्माश्रयेति विशेषणात् ।

मिति क्रिया निष्पत्तेरुपमालंकारव्यवहारस्य च सर्वसंमतत्वेन तद्वदिहापि सामान्यधर्म-
विशेषधर्मयोस्तयोर्भेदेन तन्निष्पत्तेः संभवादुदाहरणालंकारो मास्त्वतिरिक्त इति
तदाशयात् । चिन्त्यमेतत् । ‘उदकोदकारे दधीकारस्य यः’ इति पाठः ॥

प्राचीनेनेति । ‘उपमानोपमेयत्वं द्वयोः पर्यायतो यदि । उपमेयोपमा सा
स्याद्विविधैषा प्रकीर्तिता ॥’ इत्यर्थः । अव्याप्तीति । ‘तद्वल्गुना युगपदुन्मिषि-
तेन तावत्’ इत्यत्राव्याप्तिः । ‘रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः’ इत्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।
तृतीयार्थः प्रतियोगित्वमित्याशयेनाह—अन्योन्यप्रतीति । लक्षणाया असंभ-
वादाह—शक्त्येति । इवादिसत्त्वे इति भावः । विश्रान्तेति । उभयत्र पर्य-
वसिता न श्रौती तस्यामित्यर्थः । शक्तीति । सप्तपदे(?)त्यादिः । ननु मिथो
निरपेक्षत्वं न निविष्टमत आह—परस्परेति । अन्यथा पश्चान्तरकथनासंगते-

‘रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥’

इत्यत्र परस्परोपमायां नातिव्याप्तिः । तत्रोपमाप्रयोजकधर्मैक्याभावात् । भूतलोपमानिकायां प्रयोजकस्य रजसामनुगामिधर्मस्य, नभस्तलोपमानिकायां प्रयोजकस्य घनसदृशगजानां बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मस्य च भेदात् । व्यक्त्येति च विशेषणं व्यङ्ग्योपमेयोपमासंग्रहार्थमितीदमुपमेयोपमात्वप्रयोजकं लक्षणमिति, तत्र ।

‘अहं लतायाः सदृशीत्यखर्वं गौराङ्गि खेदं न कदापि यायाः ।

गवेषणेनालमिहापरेषामेषापि तुल्या नितरां भवत्याः ॥’

अत्र ‘षष्ठ्यन्तात्सदृशादयः शब्दाः सादृश्यप्रतियोगिवचनाः’ इत्युक्त-
तयान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टाया उपमायास्तनुत्वादिरूपैकधर्माश्रयाया
वृत्त्यन्तरेण शक्त्या बोधनादुपमेयोपमात्वापत्तेः । न चात्रान्योन्यप्रति-
योगिकत्वमुपमायां न प्रतीयते । लतादिसंबन्धिसादृश्याश्रयत्वस्यैवास-

रिति भावः । रजसामिति । प्रयोजकीभूतरजोभिन्नानुगामिधर्मस्येत्यर्थः । समा-
नविभक्तिकत्वस्येव समानवचनत्वस्याभेदान्वये न तन्त्रत्वमिति भावः । एवमग्रेऽपि ।
घनगजयोर्भेदेन साधारणत्वं कथमत आह—बिम्बेति । प्रयोजकमिति ।
अनुगतानतिप्रसक्तलक्षणमात्रं तु—‘सदृशस्य तृतीयस्य व्यवच्छेदाय यद्गयोः ।
अन्योन्येनोपमेयत्वमुपमेयोपमा मता ॥’ इति द्रष्टव्यम् । अत्रान्योन्येनेति विशेष-
णम् ‘अहमेव गुरुः सुदारुणानाम्’ इति प्रतीपविशेषव्यावृत्त्यर्थमिति भावः । अह-
मिति । लतानुयोगिकसादृश्याश्रयावहमित्यर्थः । अखर्वं महान्तम् । एषा-
पीति । त्वदनुयोगिकसादृश्यप्रतियोगिकेत्यर्थः । अत्रेत्यस्य इतीत्यादिः । तनुत्वे-
त्यस्य अनुपात्तेत्यादिः । लतादीति । लताद्यनुयोगिकसादृश्यप्रतियोगिकत्वस्यैव-
त्यर्थः । एतेन सादृश्यव्यवच्छेदः । सादृश्यादिपदानां धर्मिबोधकत्वात् । एवं च

१. रसगङ्गाधरे तत्र ‘रजोभिर्मूरिव द्यौर्धनसंनिभैर्गजैश्च द्यौरिव भूरिति कस्यचित्पद-
स्यार्थे परस्परोपमायां नातिव्याप्तिः’ इति पाठः. २. ‘तव तावदस्ति’ इति रसगङ्गाधरे पाठः.

तपदार्थेऽन्वयादिति वाच्यम् । 'मुखस्य सदृशश्चन्द्रश्चन्द्रस्य सदृशं मुखम्' इत्युपमेयोपमायामव्याप्तेः । नहि 'अहं लतायाः सदृशीत्यखर्वम्' इत्यत्रोपमेयोपमा भवितुमर्हति । गर्वमात्रनिरासपरत्वेनोत्तरार्धगतोपमायास्तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतिपत्तेः । अत एव अन्यान्यपि तव सदृशानि सन्त्येव तेषां गवेषणेन किं फलमित्येतदर्थकं गवेषणेनेत्युत्तरार्धं संगच्छते । 'तृतीयसब्रह्मचारिव्यवच्छेदो ह्युपमेयोपमाजीवितम्' इत्यालंकारिकसिद्धान्तात् । अन्यथा 'रंजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः' इति प्रागुक्तपरस्परौपमावारणप्रयांसवैफल्यप्रसङ्गात् । न च तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकत्वमुपमाविशेषणमिति वाच्यम् । विशेषणान्तरवैयर्थ्यापत्तेः । तद्विशेषणव्यावर्त्यानामाधुनिकविशेषणेनैव वारणात् । अन्योन्यप्रतियोगिकत्व-

सादृश्यस्य तत्रान्वये इयम्, न तु तत्रेति भावः । **मुखस्येति** । तत्रापि सदृशपदसत्त्वेन तत्तुल्ययोगक्षेमत्वादिति भावः । नन्वेवं तथा दुर्वचमिति यथैतत्संग्रहस्तथाह—**लताया इति** । अस्यापि संग्रह इष्ट एवेत्यतिव्याप्तिर्नात आह—**नन्त्यमिति** । (?) । ननु तन्मात्रपरत्व एव किं बीजमत आह—**अत एवेति** । तत्परत्वेन तस्याः साफल्यादेवेत्यर्थः । उत्तरार्धं तदेकदेशः । अन्यथा तुर्यचरणेनैवेष्टार्थलाभे मध्ये एतत्कथनानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । नन्वेवमपि तृतीयसदृशव्यवच्छेदप्रतीतावेवेयमित्यत्र किं विनिगमकमत आह—**तृतीयेति** । सत्रह्येति । सदृशेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । 'सिद्धान्तः' इति पाठः । 'सिद्धान्तात्' इत्यपपाठः । अन्यथा तस्य तज्जीवितत्वानङ्गीकारे । **वाच्यमिति** । 'अहं लतायाः' इत्यत्रातिव्याप्तिवारणायेदानीं वक्तव्यमित्यर्थः । **विशेषणान्तरेति** । अन्योन्येनेत्यादीत्यर्थः । नन्वेवं कथमुक्तदोषनिरासोऽत आह—**तद्विशेषणेति** । विशेषणान्तरेत्यर्थः । तदुक्तमन्यदूषयति—**अन्योन्येनेति** । **प्रतियोगित्वस्येति** । अनुयोगित्वविशिष्टेत्यादिः । ननु तस्य वृत्तिविषयत्वं कुतौ

१. 'उत्तरार्धमपि'. २. 'मुखस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम्' इत्यत्राप्युपमेयोपमत्वेन निवारणप्रयांसवैयर्थ्यापत्तेः' इति रसगङ्गाधरे पाठः.

विशिष्टोपमैकवृत्तिमात्रवेद्येत्युक्तमेव । 'खमिव जलं जलमिव खम्, हंसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्रः' इत्यादौ खजल्योश्चन्द्रहंसयोश्च सादृश्या-
न्वये प्रतियोगित्वस्य संसर्गत्वेन वृत्त्यविषयत्वात् । 'वृत्तिवेद्यानां पदा-
र्थानां संसर्गो वृत्त्यवेद्यः' इति तात्पर्यवृत्तिमनङ्गीकुर्वाणैर्वाक्यविद्विरभ्यु-
पगमात् । अन्यथा प्रकारतापत्तेः ॥

इति श्रीभट्टभट्टारकपेरुभट्टात्मजेन पण्डितराजापराभिधानेन जगन्नाथभट्टेन
निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डने उपमेयोपमाप्रकरणदोषाः ।

अथानन्वयः—

यच्च—“अयमनन्वयो व्यङ्ग्योऽप्यस्ति

‘अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत्प्रीतिस्तवैवागमनात्पुनः ॥”

अत्र गृहागतं श्रीकृष्णं प्रति विदुरवाक्यम् । ‘इयं त्वदागमनप्रभवा
प्रीतिर्बहुकालव्यवहितेन पुनरपि त्वदागमनेनैव भवेन्नान्येन, इत्युक्ति-
भङ्ग्या ‘त्वदागमनप्रभवप्रीतेः सैव सदृशी, नत्वितरप्रभवा’ इति व्यज्यते
इत्यभिहितम्, तन्न । ‘अमुष्यास्त्वदागमनप्रभवायाः प्रीतिर्वारान्तरत्वदा-
गमनप्रभवा प्रीतिः सदृशी’ इति प्रत्ययस्य सर्वजनसिद्धतया श्रीकृष्णागमन-
जन्यप्रीतिसामान्यावयवयोर्द्वयोः प्रीतिव्युत्तयोः सादृश्यस्याबाधोऽगार्थो-

नेत्याह—वृत्तीति । उक्तग्रन्थस्यैकवृत्तिमात्रवेद्यत्वे न तात्पर्यं किं तु वृत्तिद्वय-
वेद्यत्वाभावे । यद्वा तज्जन्यप्रतीतौ यथाकथंविद्धासमानत्वमेव तन्मात्रवेद्यत्वम् ।
अस्ति च ‘खमिव जलम्’ इत्यादौ । नास्ति च तत्रेति तन्निरास इत्याशयेनादो-
षाच्चिन्त्यमिदम् ॥

अमुष्या इति । यत इत्यादिः । व्यक्त्योदितभेदेनेति शेषः । योगार्थेति ।

१. ‘प्रतियोगिकत्वस्य’.

भावेनानन्वय एव नायं भवितुमर्हति, 'स्वस्मिन्स्वसादृश्यस्यान्वया-
भावादनन्वयः' इत्युपमाप्रकरणे स्वयमेवामिधानात् । उपमेयस्य प्रीति-
व्यक्तिविशेषस्य सदृशान्तरव्यवच्छेदे बाधात्तादृशप्रीतिसामान्यस्यावय-
विनो निरुपमतया प्रतीयमानस्यानुपमेयत्वेन फलवैयधिकरण्यप्रसङ्गाच्च ॥
न चात्र 'श्रीकृष्णागमनप्रीतिसामान्यावयविनः स्वेन सादृश्यं मध्ये प्रती-
यते' इति शपथः कर्तुमुचितः । सहृदयत्वभङ्गप्रसङ्गात् । प्रयोजनविर-
हाच्च ॥ श्रीकृष्णागमनप्रभवप्रीतिसामान्यस्य निरुपमत्वसिद्धिरेव प्रयोज-
नम्—इति चेत् न । एतत्कालावच्छिन्नकालान्तरावच्छिन्नतादृशप्रीति-
व्यक्त्योरवयवयोरुपमानोपमेयभावेनैवावयविनि तत्सिद्धेः । यथा—

‘एतावति प्रपञ्चे सुन्दरमहिलासहस्रभरितेऽपि ।

अनुहरति सुभग तस्या वामार्धं दक्षिणार्धस्य ॥’

इत्यादावयवयोरवामार्धदक्षिणार्धयोः सादृश्येनावयविनः कान्तरूपस्या-
नुपमत्वं प्रतीयते । एवमिहापि ॥—नहि तत्रापि निरुपमत्वप्रतीत्या-
वयविनः स्वेन सादृश्यप्रत्ययोऽन्तरा कल्प्यते—इति वाच्यम् । निरुप-
मत्वप्रतीतेरनन्वयनैयत्यविरहात् । अन्यथा 'गगनपुष्पमिवास्य वचः सखे'
इत्यादिकल्पितोपमायामपि निरुपमत्वप्रत्ययेनानन्वयकल्पनापत्तेरिति न
किञ्चिदेतत् ॥

‘रत्नाकरोक्तस्यैवानन्वयप्रकारविशेषस्यात्र व्यङ्ग्यता’ इत्यपि वक्तुमयु-

अनन्वयपदयोगार्थेत्यर्थः । ननु रूढमेवानन्वयपदमभिमतमत आह—स्वस्मि-
न्निति । व्यवच्छेदे बाधादिति । तस्य व्यवच्छेदकरणेऽसामर्थ्यादित्यर्थः ।
कालान्तरस्थप्रीतिव्यक्तिविशेषस्य सदृशस्य सत्त्वादिति भावः । तादृशेति । श्रीकृ-
ष्णागमनजन्येत्यर्थः । महिला स्त्री । दक्षिणार्धस्येति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां
षष्ठी । अत्रोपमेयं समुदिता नायिका ॥ ननु कुरीत्या न व्यङ्ग्यत्वम्, किं तु रत्ना-
करोक्तरीत्येति नोक्तदोषोऽत आह—रत्नेति । तस्य प्रकारस्य प्रकृतेऽवाच्य-

क्तमेव । तस्य रसगङ्गाधरेऽस्माभिर्निरस्तत्वात् । प्रकृतेऽवाच्यत्वात् ।
स्वयमनन्वयप्रकरणे तस्यानुक्तत्वाच्च ।

इदं पुनरनन्वयध्वनेरुदाहरणं मदीये गङ्गास्तवे—

‘नगेभ्यो यान्तीनां कथय तटिनीनां कृतमया

पुराणां संहर्तुः सुरधुनि कपदोऽधिरूहे ।

कया वा श्रीभर्तुः पदमितरयाक्षालि सलिलै-

स्तुलालेशो यस्यां तव जननि दीयेत कविभिः ॥’

अत्रेतरयेत्येतन्माहात्म्यात् ‘त्वयि तु तव तुला दीयेतैव’ इत्यनन्वयो
निरुपमत्वपर्यवसायी व्यज्यते । यथा वा—

‘भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णं विबुधैश्च दानवैः ।

न भविष्यति नास्ति नाभवत्क्षितिप त्वत्तुलनाधरोऽपरः ॥’

अत्राप्यपरशब्दमहिम्ना ‘त्वं तु त्वत्तुलनाधरो वर्तसे’ इति व्यज्यते ।

तस्याभावे त्वसमालंकार एवेति रसगङ्गाधरे व्यक्तमुपपादितमस्माभिः ॥

इति श्रीभट्टभट्टारकपेरुभट्टात्मजेन पण्डितराजापराभिधानेन जगन्नाथभट्टेन

निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डनेऽनन्वयप्रकरणम् ।

अथ स्मरणालंकारप्रकरणम् ।

यत्तु—

“स्मृतिः सादृश्यमूला या वस्त्वन्तरसमाश्रया ।

स्मरणालंकृतिः सा स्यादव्यङ्ग्यत्वविशेषिता ॥’

त्वात् । ननु त्वया दूषितोऽपि न मया दूषितः, तत्राह—स्वय-
मिति । ‘अन्यथा—अलंकारध्वनेर्विषयापहारः स्यात्’ इति रत्नाकरोक्तिं खण्ड-
यितुमाह—इदं पुनरिति । नगेभ्यः पर्वतेभ्यः । कपदो जटाजूटः ।

यथा—

‘अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीचकार ।
सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णं
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥’

यथा वा—

‘दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता-
दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
उद्वीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरन्ती-
मस्मार्पिज्जलनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥’

एकत्र सदृशदर्शनात्तत्सदृशधर्मिका स्मृतिः, अपरत्र सदृशदर्शनात्-
तत्सदृशलक्ष्मीसंबन्धिनो जलनिधिमन्थनस्य स्मृतिः । उभयत्रापि सादृश्य-
मूलकवस्त्वन्तरस्मृतित्वमविशिष्टम् । अत एव—सदृशासदृशसाधार-
ण्यार्थतया लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत् ।

अपीति । रघुवंशे दशरथमृगयावर्णनम् । स दशरथः । सादृश्यबोधकं केशपाशस्य
विशेषणद्वयम् । दिव्यानामिति । माघे जलक्रीडावर्णनम् । अम्भस्तो जलात् ।
मन्थनस्येति । ‘अधीगर्थ-’ इति कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ लक्ष्यद्वये बीजमाह—
एकत्रेति । आद्य इत्यर्थः । इत(अप)रत्र अन्ये । सदृशेति । लक्ष्मीसदृश-
नाधिकेत्यर्थः । लक्षणं संगमयति—उभयत्रेति । तथा च द्वितीयलक्ष्यसंग्रह एव
‘वस्त्वन्तरसमाश्रया’ इति विशेषणफलमित्याह—अत एवेति । द्वितीयस्य
लक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । सदृशासदृशेति । स्मृतेः सदृशासदृशान्यतरविषयकत्व-

१. ‘इतरत्र’ चित्रमीमांसा-रसगङ्गाधरयोः पाठः.

‘सौमित्रे ननु सेव्यतां तस्तुतं चण्डांशुरुज्जृम्भते
चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।
वस्तैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः
कासि प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥’

अत्र श्रुतकुरङ्गसंबन्धिनस्तन्नयनस्य स्मरणात्तत्सदृशसीतानयनस्मृति-
श्चेति । किंत्वेषा व्यङ्ग्या अलंकार्यभूता च । तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्व-
विशेषणम् ।

‘अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥’

अत्र स्तूयमानभूसंबन्धिनो भूमृतः स्मृतिर्न सादृश्यमूलेति नात्र स्म-
रणमलंकारः, किंतु स्मृतेः संचारिभावस्य भूमृद्विषयकरतिभावाङ्गत्वात्प्रे-
योऽलंकारः । एतद्व्यावृत्त्यर्थं लक्षणे ‘सादृश्यमूला’ इति विशेषणम्”
इत्याहुः ॥ तदेतत्सर्वमरमणीयम् । यत्तावदुच्यते—“सदृशासदृशयोः

लाभार्थतयेत्यर्थः ॥ अव्यङ्ग्यत्वविशेषणफलमाह—सौमित्रे इति । हनुमन्नाटक-
सीतावियोगे श्रीरामचन्द्रस्य लक्ष्मणं प्रत्युक्तिरियम् । ननु निश्चयेन । चण्डांशुः
सूर्यः ॥ तन्नयनेति । कुरङ्गनयनेत्यर्थः । तत्सदृशेति नयनविशेषणम् । इति ।
‘भूता च’ इत्यग्रे योज्यः । एषा सीतास्मृतिः । अलंकारसामान्यलक्षणमपि
नास्तीत्याह—अलमिति । सीतास्मृतेः प्राधान्यादिति भावः । अत्युच्चा इति ।
भुवं प्रत्युक्तिरियम् । प्रस्तौमि करोमि । इमां भुवम् ॥ न सादृश्येति । किं
तु ‘एकसंबन्धि-’ इति रीत्येति भावः ॥ रतिभावेति । कविनिष्ठेत्यादिः ।
अरमणीयमिति । वक्ष्यमाणदोषादिति भावः ॥ तमेव दाढ्यायानूयाह—
यत्तावदिति । तत्र उच्यमाने तस्मिन् । ब्रूम इति शेषः । तदाह
१० चि० मी०

केशपाशजलनिधिमन्थनयोः संग्रहाय लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत्” इति, तत्र ‘सादृश्यमूला स्मृतिः स्मरणालंकारः’ इत्येतावतैव केशपाश-स्मरणस्येव जलनिधिमन्थनस्मरणस्यापि संग्रहाद्वस्त्वन्तरसमाश्रयत्वविशेषणमनर्थकम् । एकत्र सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्यत्वेन, अपरत्र च सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजलक्ष्मीस्मरणोद्बुद्धसंस्कारजन्यत्वेन च, सादृश्यमूलकत्वस्याविशेषात् । नहि ‘सादृश्यमूला’ इत्युक्ते ‘सदृशविषया’ इति लभ्यते । येन जलनिधिस्मृतेरसंग्रहः स्यात् ॥ * ॥ यदपि— “-‘सौमित्रे ननु सेव्यातम्—’ इत्यत्र स्मृतिर्व्यङ्ग्यालंकार्यभूता च । तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणम्—” इत्युक्तम्, तत्र नेयं स्मृतिरलंकार्यभूता, किं तु जानक्यालम्बनो निशासमयोद्दीपितः संतापादिनानुभावित उन्मादेन च संचारिणा परितोषितो विप्रलम्भः प्रधानत्वेनालंकार्यः, तस्य स्मृतिरुत्कर्षहेतुत्वादलंकार एव, अतो नितरां तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणमनुचितम् । नहि व्यङ्ग्यत्वालंकारत्वयोर्विरोध इति वक्तुं शक्यम्, नित्यव्यङ्ग्यानां रसभावादीनां पराङ्गतायामलंकारत्वाभ्युपग-

सादृश्येति । एवमप्येव । केशेति । तस्य सदृशत्वेन दृष्टान्तत्वमिति भावः । स्यादिति । इतीति शेषः । सादृश्यपदस्य नियमसंबन्धिकतया संबन्ध्याकाङ्क्षायां अनुपस्थितस्मर्यमाणस्यैवान्वयापत्तिः । न हि ‘जनकत्वमूला पूज्यते’ इत्युक्ते पुत्रजनकत्वेन भार्या पूज्यते । अतो ‘वस्त्वन्तरसमाश्रया’ इत्यावश्यकमिति चिन्त्यमिदम् ॥ नेयं स्मृतिरलंकार्यभूतेति । अत्र स्मृतेः ‘हा क्वासि’ इत्यादिपदगम्यत्वेन विवह्रनप्रवृत्तराजानुगम्यमानभूत्ववत् । ‘शठेन विधिना निद्रादरिद्रिकृतः’ इत्यादौ शठोदिपदगम्यास्या बुद्धा, तस्या एव प्राधान्यादलंकार्यत्वम् । अनुपस्कारकत्वाच्च विप्रलम्भस्यैव तत्त्वाच्चेति चिन्त्यम् ॥ विप्रलम्भः श्रीरामचन्द्रनिष्ठः । नितरां मिल्यमानौचित्येऽन्वयः । तदाश्रयं खण्डयति—नहीति ॥ नित्येति । सर्वथेत्यर्थः । कदाप्यव्यङ्ग्यलक्ष्येति यावत् । नन्वेवं प्राधान्येऽप्यलं-

मात् । प्रधानव्यङ्ग्यव्यावृत्त्यर्थं पुनरुपस्कारकत्वं सर्वेष्वप्यलंकारलक्षणेषु
देयमिति प्रागेवावेदितम् ।

यदप्युक्तम्—“‘अल्युच्चाः परितः स्फुरन्ति—’ इत्यत्र स्मृतेः संचा-
रिभावस्य भूयद्विषयकरतिभावाङ्गत्वात्प्रेयोलंकारत्वम्” इति । तत्र हि
भावस्य भावाद्यङ्गतायां प्रेयोलंकारत्वम् । न ह्यत्र स्मृतिर्भावः, तस्याः
स्मरतिना वाचकेनाभिधानात् । नहि वाच्यस्य व्यभिचारिणो भावत्वं
वक्तुं युक्तम् । ‘व्यभिचार्यङ्गितो भावः’ इति सिद्धान्तस्य भङ्गापत्तेः ।
तथा चोक्तं सर्वस्वकृता—“प्रेयोलंकारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तो-
त्थापिता स्मृतिर्विषयः । तत्रापि विभावाद्यागूरितत्वे । यथा—‘अहो
कोपेऽपि कान्तं मुखम्’ इति, नतु स्वशब्दनिवेद्यत्वे । यथा—

‘अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन निवृत्तखेदः ।

रहस्त्वदुत्सङ्गनिषक्तमूर्धा सरामि वानीरगृहेषु सुप्तम् ॥’

इत्यादौ” इति ॥ ननु—‘भावाद्यङ्गीभूतभावत्वं न प्रेयोलंकारत्वम्,
अपि तु—भावाद्यङ्गीभूतसंचारित्वमात्रम् । तथा च प्रकृते स्मरणस्य
स्वशब्दनिवेद्यत्वेन भावत्वविरहेऽपि संचारित्वानपायात्प्रेयोलंकारत्वम-
विरुद्धमेव—’ इति चेत् । एवं तर्हि ‘इतराङ्गीभूतस्थायित्वमात्रं रसा-

कारत्वापत्तिरत आह—प्रधानेति । सर्वेषु न त्वत्रैव । तथा चालंकारसामा-
न्यलक्षणप्राप्तत्वात्तस्य नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ सिद्धान्तेति । मम्मटभट्टादी-
नामिति शेषः । तद्वन्धमाह—प्रेयोलमित्यादि इतीत्यन्तेन । तत्रापि
तदुक्तस्यापि, न स्मृतिष्वपि । आगूरितत्वे आविष्कृतत्वे । अत्रेति । पुष्पकेण
लङ्कातोऽयोध्यां गच्छतः श्रीरामस्य सीतां प्रत्युक्तिरियं रघुवंशे । अनुगोदं गोदा-
समीपे ॥ वानीरेति । वृणधान्येत्यर्थः । सुप्तं स्नापः । इष्टापत्तिं परिहरति—

लंकारत्वम्, नतु व्यज्यमानत्वविशिष्टम्' इत्यस्यापि सुवचत्वात् । एवं च

‘चराचरोभयाकारजगत्कारणविग्रहम् ।

कल्पान्तकालसंकुद्धं हरं सर्वहरं नुमः ॥’

इत्यत्र क्रोधस्य स्वशब्दनिवेद्यत्वेऽपि देवताविषयकरतिभावाङ्गीभूतस्थान-
यित्वानपायाद्रसालंकारः स्यात् । न च—इष्टापत्तिः । अपसिद्धान्तात् ।
तस्माद्—व्यज्यमानस्यैवं संचारिणो भावाद्यङ्गतायां प्रेयोलंकारत्वम्—
इति नात्र स्मृतिमादाय प्रेयोलंकारत्वं वाच्यम् । किं तु भूविषयकरतेः
पूर्वार्धव्यङ्ग्याया उत्तरार्धगतभूभृद्विषयकरतिभावाङ्गत्वाद्युक्ता प्रेयोलंका-
रता । उक्तं च मम्मटभट्टैः—‘अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राज-
विषयकरतिभावस्य’ इति ॥ अपि च महदिदमाश्चर्यम् । यत्स्वेनैव
निर्मितः कुवलयानन्दाख्यः संदर्भोऽपि विस्मृतः । उक्तं च तत्र शेष-
भागे—‘विभावानुभावाभ्यामभिव्यञ्जितो निर्वेदादिः स यत्रापरस्याङ्गं
स प्रेयोलंकारः’ इति ।

इति श्रीमद्भट्टारकपेरुमहात्मजेन पण्डितराजापराभिधानेन जगन्नाथभट्टेन
निर्मिते चित्रमीमांसाखण्डने स्मरणालंकारप्रकरणम् ।

एवं चेति । तथा सुवचत्वे चेत्यर्थः । स्वशब्दस्येति । कुद्धमितीत्यर्थः ॥
रतिभावेति । कविनिष्ठेत्यादिः । स्मृतिमादायेत्युक्तिफलमाह—किं त्विति ।
एवं च प्रेयोलंकारस्य सत्त्वेऽपि त्वत्कृतं तदुपपादनं चित्रमीमांसास्थमयुक्तमिति
भावः । भावस्येति । अङ्गमिति शेषः । स्वेनैव अप्यदीक्षितेनैव । तत्र कुवलय-
ानन्दे । निर्वेदादिद्वयवर्जितत्वात् । अपरस्य भावादेः ॥

१. ‘व्यज्यमानस्यैव स्थायिनः पराङ्गत्वे यथा रसालंकारत्वम्, एवं व्यज्यमानस्यैव
सं०’ इति रसगङ्गाधरपाठः. २. ‘इति रसगङ्गाधरान्तर्गतचित्रमीमांसाखण्डनसंग्रहे
स्मरणालंकारप्रकरणम्’ इत्यादर्शस्थपाठः.

अथ रूपकप्रकरणम् ।

यत्तु—

“बिम्बाविशिष्टे निर्दिष्टे विषये यद्यनिहुते ।

उपरञ्जकतामेति विषयी रूपकं तदा ॥

अत्र ‘बिम्बाविशिष्टे’ इति विशेषणात्

‘त्वत्पादनस्वरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥’

इति निदर्शनाया निरासः, तत्र विषयस्य मार्जनस्यालक्तकादिरूपबिम्ब-
विशिष्टत्वात् । ‘निर्दिष्टे’ इति विशेषणान्निगीर्णविषयायां ‘कमलमनम्मसि
कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्’ इत्याद्यतिशयोक्तौ नाति-
व्याप्तिः । अनिहुते निषेधास्पृष्टे इति विशेषणादपह्नुतौ नातिव्याप्तिः ।
‘उपरञ्जकतामाहार्यताद्रूप्यनिश्चयगोचरतामेति’ इत्यनेन ससंदेहोत्प्रेक्षयो-
निश्चयस्यैवाभावात् । समासोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपात् । परिणामे
चारोप्यमाणस्यैव विषयताद्रूप्यनिश्चयगोचरत्वात् । भ्रान्तिमति सतः
कल्पितस्य वा प्रवृत्त्यादिपर्यन्तिकस्वारसिकभ्रमस्यैव निबन्धनेन तस्या-
नाहार्यत्वात्” इत्याहुः ॥ तन्न, ‘त्वत्पादनस्वरत्नानाम्’ इत्यादिनिदर्शना-
व्यावृत्त्यर्थं बिम्बाविशिष्टत्वं विषयविशेषणं तावदयुक्तमेव । तत्र वाक्या-
र्थरूपकस्य वक्ष्यमाणत्वेन लक्ष्यत्वात् । यदि च ‘मुखं चन्द्रः’ इत्यादि-

बिम्बेति ॥ अयं भावः—यथा चन्द्रः स्वतः शुभ्रत्वादानासज्जनीयभावत्त्यः,
तथा नखाः स्वतोऽरुणत्वादानासज्जनीयारुणा इति सादृश्येन नखानां चन्द्रस्य च
बिम्बप्रतिबिम्बभावः । अलक्तकचन्दनयोरन्यत्र स्ववर्णासज्जकत्वेन सः । तथा च
बिम्बप्रतिबिम्बभावो यत्र नखालक्तकविशिष्ट एव रज्जने तत्प्रतिबिम्बभूतचन्द्रच-
न्दनविशिष्टं पाण्डुरीकरणमुपरञ्जकम्—इति ॥ निर्दिष्ट इति । उच्चारित

रूपकान्तर इवात्रापि वस्तुविशेषे वस्त्वन्तरतादात्म्यारोपे सत्यपि नेदं रूपकम् । अपि तु निदर्शना—इत्यागृह्यते । तदा 'मुखं चन्द्रः' इत्यपि निदर्शना—इत्युच्यताम् । निरस्यतां च रूपकम् ॥ किं च—'इन्दु-शोभां बहत्यास्यम्—' इत्यादिपदार्थनिदर्शनायां कथमन्यस्यान्यः शोभां वोढुं समर्थ इति संबन्धस्यानुपपन्नत्वात्तच्छोभासदृशी शोभा लक्ष्यमाणा चन्द्रशोभया विषयिस्था निगीर्णेति साध्यवसानलक्षणाभूलत्वं तावन्निर्विवादम् । वाक्यार्थनिदर्शनायां तु विषयविषयिणोरुपादानेऽप्यार्थ एवारोपो न शाब्दः । यथा—

‘त्वत्पादनखरत्नानि यो रञ्जयति यावकैः ।

इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥’

इत्यत्र । इह त्वत्पादनखरत्नकर्मकं यावककरणकं रञ्जनम्, इन्दुकर्मक-चन्दनलेपकरणकपाण्डुरीकरणभिन्नमित्यारोपस्य व्यङ्ग्यत्वाद्भवति निदर्शना । ‘त्वत्पादनखरत्नानाम्’ इत्यत्र तु विषयविषयिणोः प्रथ[मा]न्त-शब्दोपात्तयोस्मेदसंसर्गेण बोधाच्छाब्द एवारोपो नार्थ इति रूपकमेव युक्तम्, न निदर्शना । रूपके बिम्बप्रतिबिम्बभावो नास्तीति तु आन्ति-मात्रम्, ‘ययोरिवादिशब्दप्रयोगे उपमा, तयोरेकत्रान्यारोपे रूपकम्’ इति नियमादत्र यदि रूपकं नाङ्गीकुरुषे, मैवाङ्गीकुरु तर्हि तत्रैवयथादेः प्रयोगे उपमामपि । एवम्—

‘त्वयि कोपो महीपाल-सुधांशाविव पावकः ।’

इत्यादौ स्वकल्पितेन विशिष्टेन धर्मिणा सादृश्यस्य प्रत्ययादुपमां ब्रूषे, ब्रूहि तर्हि तत्रैवेवस्य निरासे

इत्यर्थः ॥ तत्र येन यस्य व्यावृत्तिस्तत्कमेणाह—सममिति ॥ अगोचरत्वे

‘त्वयि कोपो महीपाल सुधांशौ हव्यवाहनः ।’

इत्यादौ रूपकमपि, तथा

‘कुङ्कुमद्रवलिताङ्गः कषायवसनो यतिः ।

कोमलातपबालाग्रसंध्याकाल इवावमौ ॥’

इत्यत्र ‘संध्याकालो न संशयः’ इति कृते रूपकं भवितुं युक्तम् । ‘त्वयि कोपः—’ इत्यत्र ‘कल्पितं रूपकम्’ इह तु न तथेति विशेषः ॥ न च—
एवमादौ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा—इति वाच्यम्, निश्चीयमानत्वेनाभेदस्य
भानात् ॥ किंच—आलंकारिकसंमतोऽयं रूपके बिम्बप्रतिबिम्बभावः ।
उक्तं हि विमर्शिन्याम्—

‘कंदर्पद्विपकर्णकम्बुमलिनैर्दानाम्बुभिः क्षालितं

संलम्बाञ्जनपुञ्जकालिमकलं गण्डोपधानं रतेः ।

व्योमानोकहपुष्पगुच्छमलिभिः संछाद्यमानोदरं

पश्यैतच्छशिः सुधासरुचिरं बिम्बं कलङ्काङ्कितम् ॥’

अत्र कलङ्कस्य दानाम्बवादिभिः प्रतिबिम्बनम्, लाञ्छितत्वाङ्कितयोः
शुद्धसामान्यारूपत्वम्—इति ॥ तथा ‘निर्दिष्टे शब्देनाभिहिते’ इत्यस्य
‘येन केनचिद्रूपेण शब्देनाभिहिते’ इत्यर्थः, आहोस्वित्—‘उपमेयता-
वच्छेदकरूपेण शब्देनाभिहिते’ इत्यर्थः, आद्ये—

‘सुन्दरं कमलं भाति लतायामिदमद्भुतम् ।’

इत्यत्रातिशयोक्तावतिप्रसङ्गः, सुन्दरपदेन सुन्दरत्वेन रूपेणेदंपदेन वान्-

कमेण हेतु आह—समेति । अत्र त्वत्पादेत्यत्र कंदर्पेति । सर्वत्र षष्ठीतत्प-
रुषः । कम्बुः शङ्खः । कलं रमणीयम् । ‘अनोकहः कुटः शालः’ ॥ शुद्ध-
सामान्येति । अनयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नत्वादिदं चिन्त्यम् ॥ द्वितीयविशे-
षणं दूषयति—तथेति । आहोस्वित् अथवा । इत्यत्र रूपकातिशयोक्ति-

नस्य प्रतिपादनात् । न च—अत्र सुन्दरपदार्थस्यारोप्यमाणकमलान्वय
एव, न तु वदनरूपविषयान्वयः—इति वाच्यम्, कमलपदेन कम-
लताद्रूप्येणाननस्यैव लक्षणयोपस्थापनात्तत्रैव सुन्दरादिपदार्थान्वयो
युक्तः, न तु विशेषणीभूतेषु कमले ॥ अथ 'तादृशं विषयमुद्दिश्य
विषयिताद्रूप्यं यत्र विधीयते' इत्यपि लक्षणवाक्यार्थः । प्रकृते च
सुन्दरत्वावच्छिन्नमुद्दिश्य कमलताद्रूप्यस्याविधानाच्चातिप्रसङ्गः—इति
चेत्, न 'मुखचन्द्रस्तु सुन्दरः' इत्यादिरूपके समासं गतयोर्विषयविष-
यिणोः पृथग्विभक्तिमन्तरेणोद्देश्यविधेयभावबोधादव्याप्त्यापत्तेः ॥ द्वितीये
तु—'अनिहुत' इति विशेषणवैयर्थ्यम्, अपहृतावुपमेयतावच्छेदकस्य
निषिध्यमानतया तेन रूपेण विषयस्यानिर्दिष्टत्वादेव लक्षणस्याप्रसक्तेः ।

विषये । अन्वय एवेति । तत एव चमत्कारात्सान्निध्याच्चेति भावः । रूपका-
तिशयोक्तिं ध्वनयितुमाह—कमलेति । तत्रैव आनन एव । न त्विति ।
'पदार्थः पदार्थेन' इति न्यायादिति भावः । तादृशं येन केनचिद्रूपेण शब्देना-
भिहितम् । इत्यपि उद्देश्यविधेयभावघटितोऽपि । अविधानादिति । तादृश-
माननमुद्दिश्य भानक्रियाया एव विधेयत्वादिति भावः । यद्वा सुन्दरत्वादेः कमल-
त्वादिविशिष्टे विशेषणत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । इयांस्तु विशेषः—यदतिश-
योक्तावुपमेयधर्मस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वाभाव एव, रूपके त्वनियमः, इतीति
भावः ॥ अत एवाह—मुखचन्द्रस्त्विति । पृथगिति । उद्देश्यविधेयभावेन
बोधे भिन्नविभक्तिजन्योपस्थितेस्तन्त्रत्वात् । तथा च व्यस्ते तथा प्रतीतिः, न
समस्ते इत्यत्राव्याप्तिरिति भावः । ननूपमेयतावच्छेदकरूपेण शब्देनाभिहिते इति
तदर्थेन प्रागुक्तदोषोऽत आह—द्वितीये त्विति । अपहृतौ 'नायं सुधांशुः
किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम्' इत्यत्र । अनिर्दिष्टत्वादेवेति । अत्र निषेधप्र-
तियोगिविधया निर्दिष्टत्वादित्दं चिन्त्यम् । न च तथा निर्दिष्टत्वेऽपि पुरस्कास-
भावः, तर्हि तावत्पर्यन्तविवक्षाबोधनार्थमेवानिहुत इति विशेषणसाफल्यदिति

निश्चयगताहार्यत्वविशेषणवैयर्थ्यं च, आन्तिमिति दोषविशेषेण प्रति-
षिध्यमानतया नास्त्युपमेयतावच्छेदकस्पर्शः, इति तावतैव वारणात् ॥

यच्चाप्युक्तम्—‘अव्यङ्ग्यत्वविशेषणाच्चेदमेवालंकारभूतस्य रूपकस्य
लक्षणम्—’ इति । तदपि निरस्तप्रायम् । न हि व्यङ्ग्यत्वालंकारत्वयो-
र्विरोधोऽस्ति, प्रधानव्यङ्ग्यरूपकवारणाय पुनरुपस्कारत्वं विशेषणमुचित-
मित्यसकृदावेदनात् । अनलंकारत्वस्य तुल्यतया प्रधानव्यङ्ग्यरूपकस्यैव
प्रधानवाच्यरूपकस्यापि वारणीयतया तद्वारकविशेषणाभावेन तत्राति-
प्रसङ्गाच्च । रूपकलक्षणं तु रसगङ्गाधरादवगन्तव्यम् ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डने रूपकप्रकरणम् ।

अथ परिणामः ।

यच्च वैयधिकरण्येन परिणामे दीक्षितेनोदाहृतम्—

‘तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-

च्छायाधारककंधराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे ।

बोध्यम् । तावतैव उक्तार्थकनिर्दिष्ट इति विशेषणेनैव । इदं चिन्त्यम्—आहा-
र्यत्वविशेषणस्य निर्दिष्ट इति विशेषणलब्धार्थकथनतात्पर्यकत्वात् । अतिशयोक्तौ
लक्षणाभावात्प्राप्त्याज्ज्ञायमानज्ञानस्यानाहार्यस्यैव जायमानत्वेन तावतैव वारणात् ।
शक्यतावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकयोर्भानिमिति त्वल्लिखितमतान्तरेऽपि युगपदेवो-
भयोर्भानेन बाधस्यैवानुपस्थितत्वाच्च तद्वद्वेराहार्यत्वम् । किं च चन्द्रवृत्तिगुणवत्त्व-
लक्ष्यतावच्छेदकस्य चन्द्रत्वस्य च मिथोविरोधाभावेन न बाधप्रतिसंधानम् ।
मुखत्वेन मुखं लक्ष्यत इति त्वश्रद्धेयमेव । रूपके तु बाधस्य स्फुटमुपस्थितत्वेन
साक्षाद्यजनया वा जायमाना ताद्रूप्यप्रतिपत्तिराहार्यैवेति वीक्षिताशय इति दिक् ॥
इदमेव प्रागुक्तं रूपकलक्षणमेव । नन्वेवं कथमतिप्रसङ्गनिरासोऽत आह—
प्रधानेति । नन्वेवमपि विनिगमनाविरहात्तथोक्तिरत आह—अनलमिति ।
मन्मते तु तेनैवोभयोर्वारणमिति भावः । इति रूपकप्रकरणम् ॥

अथ परिणामः ॥ तारेति । चन्द्रशेखरायेत्यर्थः । धाराधरेति । नील-

नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे

नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाथाय सेयं नतिः ॥'

यथा वा—

‘द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-

श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुमुवो वासवस्य द्विरुक्तिः ।

द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्व-

न्नानन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः ॥'

इति ॥ अत्र चिन्त्यते—‘तारानायकशेखराय—’ इति पद्ये तावत्
गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणि भगवति भवे नतिः प्रकान्ता । शृङ्गारिता च
शेखरादीनि भूषणान्यपेक्षते इति नद्या आरोप्यमाणशेखररूपतयैवोपयोगो
न स्वरूपेण । एवं च दृशोऽपि तिलकरूपतयेति रूपकमेव शुद्धं
भवितुमर्हति ॥ ननु—‘परिणामे विषयाभिन्नतया विषयिणोऽवस्थानम्’
इति भवतैवोक्तम् । तदत्र नद्यादेर्विषयस्य तृतीययामेदः प्रतिपाद्यमानो
विषयिणि शेखरादौ भासत इति कथं नाम रूपकं स्यात्—इति चेत्

‘मीनवती नयनाभ्यां करचरणस्यैः प्रफुल्लकमलवती ।

शैवालानी च केशैः सरसेयं सुन्दरीसरसी ॥’

इत्यत्र व्यधिकरणरूपके सुन्दर्या सरसीतादात्म्यस्य मीनकमलशैवालग-
तैर्नयनकरादिकेशाभेदैर्मनागप्यसमर्थनात् । प्रत्युत—नयनकरादिकेशग-

ग्रीवायेत्यर्थः । नद्या गङ्गाया । दृशा भालचक्षुषा । नगेन कैलासेन ॥ कोवि-
दानां पण्डितानाम् ॥ शुद्धं रूपकामिश्रम् ॥ एवमिति । परे तु—‘मीनवती
नयनाभ्याम्’ इत्यत्र सुन्दर्या सरसीतादात्म्यरूपं रूपकं मुख्यवाक्यार्थः । तत्र
च मीनवत्त्वादिः साधारणो धर्मः । तस्य च सुन्दर्यामभावात्प्राप्तबाधबुद्धिस्थग-
नाय ‘नयनाभ्यां मीनवती’ इति सुन्दरीविशेषणम् । सरस्यां मीनवत्त्वं प्रसिद्ध-

तैर्मीनकमलशैवालाभेदैश्च समर्थनाद्यथा स्वनिष्ठाभेदे प्रतियोगित्वं तृतीयार्थः, एवं 'नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने—' इत्यत्रापीति क विषयिणि विषयप्रतियोगिकाभेदपर्यवसानम् ॥ यदि पुनरारोप्यमाणे यथाकथंचिद्विषयाभेदप्रत्ययमात्रात्परिणामतोच्यते, तदा 'प्रवृत्तोऽस्याः सेकं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम्' इति त्वदुदाहृतरूपकस्य परिणामतापत्तेः । 'प्रेमलतिकाम्' इति समासे प्रेम्णो विषयस्य लतिकायामारोप्यमाणायामभेदेन विशेषणत्वात् । विस्तृतिश्च रसगङ्गाधरादवसेया । 'द्विर्भावः पुष्पकेतोः—' इति पद्येऽपि—कोविदानन्दजननजगदुत्कर्षौ राज्ञो नृसिंहस्य कथ्येते । तत्र कोविदानन्दजनकत्वं राज्ञ आरोप्यमाणद्वितीयमन्मथादिताद्रूप्येण यथा संभवति, न तथा केवलेन स्वरूपेण । तथा हि—अहो नयनानामस्मदीयानां साफल्यं यदयमपरो मन्मथोऽस्माभिरालोक्यत इति मन्यमानानां तेषां नयनानामानन्दस्तावत्पुष्पकेतुनैवोत्पाद्यते न राज्ञा । एवम्—अपरोऽयं कल्पतरुः, द्वितीयश्चिन्तामणिः कर्णश्च, तथा वासवो भूगतोऽयमन्यो दारिद्र्यमस्माकमपहरिष्यति ।

मेव । एवं च सुन्दर्या मीनवत्त्वसंपादनरूपप्रकृतकार्योपयोगिनां मीनानां नयनात्मतापत्त्यैवेति तदंशे परिणाम एवेति नयनप्रतियोगिकाभेदवन्मीनवतीति बोध इति दिक् । 'पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु' इत्यादौ 'रूपकोपमयोः संदेह एव' इति प्राहुः ॥ कथ्येते इति । शत्रन्तलङ्घन्ताभ्यामिति भावः । तत्र द्वयोर्मध्ये । 'द्विर्भावः पुष्पकेतोः—' इत्यस्यार्थमाह—द्वितीयमन्मथेति । 'विबुध—' इति वाक्यार्थमाह—अपरोऽयं कल्पतरुरिति । एवं च बहुवचनं कल्पभेदाभिप्रायेण । 'विकल्पश्चिन्तारत्नस्य' इत्यस्यार्थमाह—द्वितीयश्चिन्तामणिरिति । द्वितीय इत्यस्याग्रेऽप्यनुषङ्गो बोध्यः । 'तपन—' इत्यादेरर्थमाह—कर्ण इति । भूगत इत्यनेन प्रसिद्धेन्द्राद्यतिरेकः सूचितः । 'द्वैतं देवस्य' इत्या-

हरिः खल्वयं संसारं नः परिहरिष्यतीत्यभिमानाज्जायमानस्तोषामानन्दो-
ऽप्यारोप्यमाणैः कल्पवृक्षादिभिरेवेति न विषयात्मना विषयिण उप-
योगः, अपि तु स्वात्मनैवेति कुत्रास्ति परिणामः । अत एवेदं पद्यं रूप-
कप्रकरणे विमर्शिनीकारादिभिरालंकारिकैरुदाहृतमिति तद्ग्रन्थविरोधश्च ॥

यच्च विद्याधरोक्तं परिणामध्वन्युदाहरणमनूद्य दूषितम् । तथाहि—

“नरसिंह धरानाथ के वयं तव वर्णने ।

अपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥

अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तत्रारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रम-
णरूपकार्योपयोगिनः प्रतीतिः परिणामो व्यज्यते— इति ॥ तदयुक्तम् ।
तत्र ह्यारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगः, न चन्द्रात्मना”
इति । तदसत् । अत्र विजृम्भणं नाम न केवलं प्रागल्भ्यमात्रं कवेर-
भिप्रेतम्, येन यशःकर्तृकाक्रमणे नृपस्य नृपात्मनैव कर्मतारूप उपयोगः
स्यात् । अपि तु निरतिशयनैर्मल्यगुणवत्तायां स्वसमानजातीयद्वितीय-
राहित्यप्रयुक्तः प्रौढिविशेषः । आक्रमणं न्यग्भाव एव । एवं चैवंविधे
विजृम्भणे चन्द्रकर्मकमाक्रमणमुपयुज्यते, न तु नृपकर्मकमिति विषयि-
तया व्यज्यमानस्यापि नृपस्य चन्द्रात्मनैवाक्रमणोपयोग इति रमणीयमेव
विद्याधरेणोक्तं परिणामव्यङ्ग्यतायामुदाहरणम् ॥

वर्थमाह—हरिरिति । दूषितमित्यस्य ‘चन्द्रात्मनेति’ इत्यन्तेनान्वयः ।
अत्र प्रायुक्तपद्ये । गुणवत्तायां तद्रूपसाधारणधर्मे । एवं च विजृम्भणाक्रमण-
योरुक्तरूपत्वे च ॥ रमणीयमेवेति । तत्रेदं चिन्त्यम्—“राजशब्दस्यानेका-
र्थत्वात्, विजृम्भतेश्च प्रागल्भ्यतदुक्तार्थोभयपरत्वात्, प्रकरणादेश्च शक्तिसंकोच-
कस्याभावात्, तत्रेण शक्त्यैव तुल्यतयार्थद्वयोपस्थितौ ‘सर्वदो माधवः पातु’
इतिवच्छेष एवायम्, न परिणामः । क्व वा नृपस्य व्यज्यमानतेति प्रकृतनरसिंह-

यद्यपि परोक्तिं दूषयित्वा स्वयं परिणामव्यङ्ग्यतायामुक्तम्—

“चिराद्विषहसे तापं चित्तं चिन्तां परित्यज ।

नन्वस्ति शीतलं शौरेः पादाब्जनखचन्द्रमाः ॥”

अत्र चिरतापार्तं प्रति हरिपादनखचन्द्रसद्भावप्रदर्शनेन ‘तमेव निषे-
वस्व, तन्निषेवणादयं तापस्तव शान्तिमेष्यति’ इति परिणामो व्यज्यते”
इति ॥ तत्तुच्छमेव । ‘आरोप्यमाणस्य विषयात्मकत्वेन प्रकृतकार्योप-
योगे परिणामः’ इति स्वयमेवोक्तम् । तत्र प्रकृतकार्योपयोगमात्रं न
परिणामशरीरम्, अपि तु विषयिगतायाः प्रकृतकार्योपयोगिताया अव-
च्छेदकीभूतविषयताद्रूप्यम् । अत एव रूपकप्रकारविशेषत्वमस्यान्यैरा-
लंकारिकैः स्वयं च तत्र तत्राभिहितम् । एवं चात्र नखचन्द्रसद्भावप्रद-
र्शनेन ‘तन्निषेवणादयं ते तापः शान्तिमेष्यति’ इति प्रकृतोपयोगिताया
व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदवच्छेदकीभूतस्य विषयिणि विषयताद्रूप्यरूपस्य परि-

राजोत्कर्षस्य चन्द्रकर्मणाक्रमणेनेवेतरनृपाक्रमणेनापि सूपपादत्वम् । न च द्वयोरपि
राजपदार्थयोरितरक्रियान्वये राजानाविति द्विवचनं स्यादिति वाच्यम्, ‘न ब्राह्मणं
हृन्यात्’ इतिवदुपपत्तेः । समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्येकशेषस्य कैश्चिद्वैयाकरणैरङ्गीका-
राच्च । अस्तु वारोपः, तथापि नृपस्यैवारोप्यमाणत्वम्, चन्द्रस्यैव विषयत्वमित्यत्र
नियामकभावः । अत्रैव च दीक्षिततात्पर्यम् । अपि च प्रागल्भ्यस्यापि विजृम्भ-
त्यर्थत्वेन प्रकृतकार्योपयोगिना नृपत्वेनापि नृपस्य संभवति । अत एव विद्याधरे-
णापि ‘विषयिणः स्वरूपेण प्रकृतकार्यानुपयोगित्वे तदुपयोगाय विषयिणो विषया-
त्मनोपरिगल्पपेक्षायामेव परिणामः’ इत्युक्तम् । यदाह—‘तं परिणामं द्विविधं
कथयन्त्यारोप्यमाणविषयतया । परिणमति यत्र विषयी प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥’
इति । ननु ‘तात्पर्यविषयीभूतप्रकृतकार्यानुपयोगित्वमस्त्येव—’ इति चेत्, तस्यैव
तात्पर्यविषयत्वे मानं विभावय—’ इति ॥ परोक्तिं विद्यानाथोक्तिम् । स्वयमेव
अप्यदीक्षितेनैव ॥ चिरतापार्तं ‘चित्तम्’ इति शेषः ॥ वैयाकरणमतेनाह—

णामस्य वाक्यवाच्यत्वाच्छक्यसंसर्गत्वाद्वा सर्वथैव न व्यङ्ग्यत्वं वक्तुमु-
चितम् । विद्याधरोक्तोदाहरणे तु नियन्त्रिताया अभिधाया विषयचन्द्रा-
भेदवेदनाक्षमतया शब्दशक्तिमूलानुसरणस्य नास्त्युपयोगः ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डने परिणामप्रकरणम् ।

अथ ससंदेहः ।

यत्तु—

‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं सविषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥’

अत्र चन्द्रादीनां संदेहधर्मिणामेवानेकत्वम् । प्रकारस्तु वर्णनीयव-
नितासष्टत्वमेकमेवेत्यनेककोटित्वाभावात्—विरोधेन परस्परप्रतिक्षेपक-
तया निबद्धानेककोट्यवगाहित्वरूपस्य संशयलक्षणस्याव्याप्तिमाहुः ॥
तत्र । अत्र हि ‘अस्याः सर्गविधौ यः प्रजापतिरभूत्, स किं नु चन्द्रः,
किं नु मदनः, किं वा नु वसन्तः’ इति संशयः प्रजापतिधर्मिकश्चन्द्र-
त्वादिनानाकोटिक एवेति कुत्राव्याप्तिः । न च—अत्र चन्द्रादिधर्मिकः
संशयो युक्तो वक्तुम् । एवं च प्रजापतेः प्रथमोद्देशो न स्यात् । दोष-
द्धानाय वाक्यान्तरकरूपनेन तथा कव्यभिप्रायवर्णनादौचित्यात् ॥

वाक्येति । नैयायिकमतेनाह—शक्येति । इति परिणामप्रकरणम् ॥

अस्या इति । विक्रमोर्वशीये उर्वशीवर्णनमिदम् । मासो वसन्तः ।
वनिता स्रष्टृत्वं प्रजापतिशब्दबोध्यम् । अभावादित्यव्याप्तौ हेतुः । संशय-
लक्षणमाह—विरोधेनेति । हि यतः । अस्या उर्वश्याः । तदुपपादनं खण्ड-
यति—न चात्रेति । एवं चेति । नो ह्यर्थः । यत एवं सतीत्यर्थः । विधेयस्य

यदपि प्राचां लक्षणम्

‘साम्यादप्रकृतार्थस्य या धीरनवधारणा ।

प्रकृतार्थाश्रया तज्ज्ञैः ससंदेहः स इष्यते ॥’

इति महता प्रबन्धेन त एव दूषितवन्तः ॥ तदपि न । साम्यनिमित्ता-

निश्चयसंभावनान्यतरमिच्छा या धीः इति तदर्थकरणे दोषाभावात् ।

निश्चयत्वं तु संशयाघटितमेव निर्वक्तव्यम् ॥

यदपि च संशयध्वन्युदाहरणप्रसङ्गे—

‘कांचित्काञ्चनगौराङ्गीं वीक्ष्य साक्षादिव स्वयम् ।

वरदः संशयाविष्टो वक्षःस्थलमवैक्षत ॥’

इत्यस्मत्कुलकूटस्थवक्षःस्थलाचार्यकृतवरदराजवसन्तोत्सवान्तर्गते पद्ये सं-
शयस्य स्वशब्दोपात्तत्वेऽपि तावन्मात्रस्यानलंकारत्वात्तदलंकारताप्रयोज-
कस्य ‘वक्षःस्थले स्थितैव लक्ष्मीस्ततोऽवतीर्य किं पुरस्तिष्ठति’ इत्येव
संशयाकारस्य ‘वक्षःस्थलमवैक्षत’ इत्यनेन व्यङ्ग्यत्वात्संदेहालंकृतिध्वनि-
रेति ॥ यथा—

‘दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥’

इत्यत्र ‘कानि कान्यपि’ इति सामान्यतो निर्दिष्टानुभावविशेषप्रती-
त्यर्थं लज्जाशब्दप्रयोगेऽपि तस्याः स्वभावानुभावभ्यां रसानुगुणमि-
व्यक्तिरूपो ध्वनिः—” इत्याहुः ॥ तदेतद्धनितत्त्वज्ञैरुपहसनीयम् ।

पाश्चात्यमिति नियमादिति भावः । त एव अप्यवीक्षिता एव ॥ अनवधारणे-
त्यस्य तात्पर्यार्थमाह—विश्चयेति ॥ नन्वेवमन्योन्याश्रयापत्तिरित्यत आह—
निश्चयत्वं त्विति ॥ कांचिदिति । इदं च पद्यमप्यवीक्षितमूलपुरुषवक्षः-
स्थलाचार्यकृतवरदराजवसन्तोत्सवस्थम् । वरदः काञ्चीदेवता विष्णुः । तदिति ।

तथाहि—‘संशयाविष्टः’ इत्यत्र संशयपदेनैकस्मिन्पदार्थे विरुद्धनाना-
पदार्थसंबन्धावगाहिज्ञानं साक्षादेव निवेद्यते । तत्र कोऽसौ विरुद्धो
नानार्थ इति विशेषाकाङ्क्षया वक्षःस्थलवेक्षणेन ‘वक्षःस्थलस्यैव लक्ष्मी-
स्ततोऽवतीर्य किं पुरस्तिष्ठति’ इत्यादिरर्थो व्यञ्जनव्यापारेण बोध्यमानः
शक्त्या संशयशब्दनिवेदितज्ञानविशेषणीभूतेन सामान्यार्थेन साकम-
भेदेन पर्यवस्यति । एवं च ‘संशयमात्रस्य शक्त्या बोधनात् ‘वक्षःस्थल-
स्थितैव’ इत्यादिविषयविभागस्यापि विरुद्धनानार्थत्वेन सामान्याकारेणा-
वलीढतया तथैव कवलीकरणाद्वाच्यार्थसंशयपर्यवसायकत्वाच्च न कस्यापि
ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वमुचितम् । सर्वथा वाच्यवृत्त्यनुभितस्यैव तथात्वमिति
ध्वनिमार्गप्रदर्शकैः सिद्धान्तितत्वात् । तथा च द्वितीयोद्धोते—

‘शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।

यत्राविष्क्रियते स्वेक्या सान्यैवालंकृतिध्वनेः ॥’

इति सूत्रयित्वा

‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

ल(ह)सन्नेत्रार्पितांकूलं लीलापद्मं निमीलितम् ॥’

संशयेत्यर्थः । तत्र सामान्यज्ञाने । अवक्षणेनेति । व्यञ्जनार्थवृत्तिरपीति भावः ।
संशयमात्रस्येति । सर्वस्य संशयस्य । अर्थत्वेन सामेति । एतद्रूपसामा-
न्याकारेणेत्यर्थः । अवलीढेति । बोध्यतयेत्यर्थः । तथैव शक्त्यैव । कव-
लीति । बोधनादित्यर्थः । नन्वेवमपि विशेषरूपेण व्यङ्ग्यत्वमेवात आह—
वाच्यार्थेति । विशेषसंशयस्येत्यादिः । तदाह—कस्यापीति । विशेषस्या-
पीत्यर्थः । सर्वथा केनापि प्रकारेण । तथात्वं ध्वनित्वम् । संकेतेति । को
वाच्योरितिकालस्तत्संकेतमित्यत्र (?) दत्तचित्तमित्यर्थः । हसदिति क्रियाविशेष-

अत्र 'संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा लीलापद्मं निमीलितम्' इति वदता कविना लीलापद्मनिमीलनस्य प्रदोषामिव्यञ्जकत्वं स्वीकृत्यैव निवेदितमिति ध्वनिमार्गादयमपर एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मार्गः । यथा वा—

‘अम्बा शेतेऽत्र वृद्धा परिणतवयसामग्रणीरत्र तातो

निःशेषागारकर्मश्रमशिथिलतनुः कुम्भदासी तथात्र ।

अस्मिन्पापाहमेका कतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाथा

पान्थायेत्थं तरुण्या कथितमवसरव्याहृतिव्याजपूर्वम् ॥’

‘अत्र निःशङ्कं रन्तुमायाहि’ इत्यर्थश्चरणत्रयव्यङ्ग्योऽप्यवसरव्याहृते-
व्याजत्वं ब्रुवता कविना स्फुटं स्वीकृत्या निवेदित इत्ययमपि न ध्वने-
मार्गः” इत्याहुरानन्दवर्धनाचार्याः । एवं चैवविधेषु विषयेषु व्यञ्जकत्वस्य
व्यङ्ग्यस्य वा मनागुक्तिसंस्पर्शमात्रेण ध्वनित्वं निराकुर्वाणाः ‘कांचि-
त्काञ्चनगौराङ्गीम्’ इति पद्ये शब्दामिहितव्यङ्ग्ये ध्वनित्वं कथमिव
स्वीकुर्वीरन् ॥’ एतेन ‘दर्पणे च परिभोगदर्शिनीम्—’ इति प्रागुक्तपद्ये
लज्जाध्वनित्वं यदभ्यधीयत, तदप्यपास्तमिति दिक् ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डने संशयालङ्कृतिः ।

णम् । इति वदतेति । कत्वान्तवाक्यविशिष्टं वदतेत्यर्थः । अन्यथा कत्वान्त-
वाक्येनैवार्थात्तदभिव्यञ्जकत्वे सिद्धे क्तान्तवाक्यानर्थक्यं स्पष्टमेव । तदाह—
स्वीकृत्यैवेति । कत्वान्तवाक्येनेत्यर्थः । अत्र गृहप्रदेशविशेषे । एवमग्रेऽपि ।
कुम्भेति पान्थसंबोधनमिति कश्चित् । तन्नामिका दासीत्यन्यः । जलाद्याहरणार्थं
दासी, न क्रीडादासीति तत्त्वम् । वियोगात्पापात्वम् । कतिपयेत्यनेन द्रुतमागम-
नाभावः सूचितः । अवसरे समय उक्तेर्व्याजपूर्वमित्यर्थः । पूर्वोदाहरणाशयेनाह—
व्यञ्जकेति । द्वितीयाशयेनाह—व्यङ्ग्येति ॥

अथ भ्रान्तिमान् ।

यच्च—

‘कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।

आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥’

इतिलक्षणं तैरुक्तम्, तत्र । ‘कविसंमतसादृश्यप्रयोज्यो विषय आरोप्यमाणो यत्र वाक्संदर्भे स भ्रान्तिमान्’ इति भ्रान्तिमतो लक्षणं विहाय रूपकव्यावृत्त्यर्थं ‘पिहितात्मनि’ इत्युच्यते, न चैतद्युक्तम् । न हि रूपकवाक्य आरोप्यमाणस्यानुभवो वर्ण्यते, किं तु तस्माज्जायते । न च—अत्रानुभवान्तं भ्रान्तेर्लक्षणम्, अग्रिमं च भ्रान्तिमतः । तत्र भ्रान्तिलक्षणे रूपकातिव्याप्तिवारणाय ‘विषये पिहितात्मनि’ इति विशेषणम् इति वाच्यम् । अनुभवत्वघटितस्य भ्रान्तिलक्षणस्यानुभूयमानाभेदात्मके रूपके कथमप्यवृत्तेः ॥ यदि च—रूपकपदं रूपकबुद्धिपरमिति ग्रन्थसामञ्जसं विधीयते, तदा विषयतावच्छेदकानवगाहिनि

‘मरकतमणिभेदिनीधरो वा तरुणतरस्तरुरेव वा तमालः ।

रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरादृषिनिर्करैरिति संशयः प्रपेदे ॥’

इति संशयेऽतिप्रसङ्गः । ‘कमलमिति चञ्चरीकाः, चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्ति’ इति भ्रान्तिसमुदायात्मके उल्लेखेऽतिव्याप्तेश्च ॥

अथ भ्रान्तिमान् ।

उच्यत इति । अयं भावः—तद्विशेषणेनारोप्यमाणानुभवस्य स्वारसिकस्य कविप्रतिभया कल्पनं विवक्षितम्, तस्यैव विषयपिधानसामर्थ्यात्—इति ॥ अग्रिमं चेति । यत्रेत्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ तत्रेति । तद्वाक्यजानुभवस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ ननु नाम(?) संशयेऽतिप्रसङ्गः, विषयस्यैवेति प्रतिपादनादत आह—कमलमिति । अत एव वक्ष्यति—‘भ्रान्त्या संकीर्ण’ इति । अतिव्याप्तेश्चेति । उल्लेखत्वभ्रान्तित्वयोरत्र संकीर्णत्वं बाधकाभावाद्भूतत्वमूर्तत्वयो-

अत्र आन्त्या संकीर्ण उल्लेख इति चेत्, न खेतावतोल्लेखांशतिव्याप्तिर्न
दोषः । नहि दुग्धभागजलभागानां व्यामिश्रणमस्तीति दुग्धलक्षणं जला-
शातिव्याप्तिकं कर्तुं युक्तम् । एकत्वविवक्षायाः स्वयमनुद्धारात् । तथा
चासकृतलक्षण एव पर्यवसानम् ॥

यदपि च भिन्नकर्तृकोत्तरोत्तरआन्ताबुदाहरणं दत्तम्—

‘शिञ्जानैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-

स्तत्रासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदंष्ट्राः ।

तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-

रित्थं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥’

इति ॥ अत्र विचार्यते—स्तनकलशयुगे हि न तावन्मञ्जरीसादृश्यं
कविसमयसिद्धम्, येन तन्मूला चञ्चरीकाणां आन्तिरूपनिबध्येत ।
‘दोषान्तरमूला तु सा नालंकारः’ इत्यनुपदमेवोक्तम् ॥ अपि च—
धर्मिणि कलशरूपकानुवादेन मञ्जरीआन्तिरूपमलंकारान्तरमुपनिबध्यमा-
नमुद्वेजकमेव सहृदयानाम् । ‘नहि सादृश्यमूलैकालंकारावच्छिन्ने सादृ-
श्यमूलमलंकारान्तरं शोभते । तथा—‘मुखकमलं तव चन्द्रवत्पतीमः’

रिव । ‘नरैर्वरगतिप्रद’ इत्यत्रोल्लेखत्वस्य ‘कनक इव’ इत्यत्र आन्तित्वस्य साव-
काशत्वादिति कश्चित् । ‘वनितेति वदन्त्येतां लोकाः’ इति त्वदुदाहृतापह्नुतिसंकी-
र्णोल्लेखे उपमेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरण्येनोत्थाप्यापह्नुतिलक्षणातिव्याप्ति-
स्तवाप्यस्ति । एवं तत्तदलंकारसंकीर्णे तत्तदसंकरलक्षणस्य सा दुर्वारेति विन्य-
मिदमित्यपरे ॥ तावदादौ । उपेति । वण्येत्यर्थः ॥ ननु यथाकथंवित्सादृ-
श्यमप्यस्तीत्यत आह—अपि चेति । धर्मिणि स्तनरूपे । मुखकमलमिति

१. पर्यवसानमित्यर्थः पाठोऽयं रसगङ्गाधरेऽसिन्धुकरणे नोपलभ्यते. २. ‘यच्चापि’
रसग०. ३. ‘तत्र’ रसग०.

इति प्रागेवावेदनात् ॥ प्रत्युत—कलशरूपकेण मञ्जरीसादृश्यतिरस्का-
राच्च । तथा 'तत्रासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः'
इत्यत्र विधेयाविमर्शाद्विधेयान्तरमाकाङ्क्षितम् । कीरैर्दष्टा इति तु भा-
व्यम् । जाता इत्यध्याहारेऽपि विवक्षितस्याविधेयत्वम्, अविवक्षितं च
विधेयत्वं प्रसज्येत ॥ एवम्—'तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया
ताडिताः काकलोकैः' इत्यत्र न तावत्पिकनिनदास्ताडनयोग्याः काका-
नाम्, येन तद्धिया आलपन्त्यस्तैस्ताड्येरन् । नापि पिकनिनदभ्रम आल-
पन्तीषु संभवति, संभवन्वा न सादृश्यमूलः । 'पिकनिकरधिया' इति तु
भाव्यम् ॥ अथ—तदालापेषु पिकनिनदबुद्धेरपि तासु पिकबुद्ध्युत्पादन-
द्वारा संभवत्येव ताडनोपयोग इति प्रयोज्यत्वार्थकतृतीयया पिकनिनद-
धीप्रयोज्यकार्कट्यताडनकर्मत्वमालपन्तीनां सुप्रतिपादमेव—इति चेत् ।
मैवम् । तथा प्रतीतेरसिद्धेः । 'चौरबुद्ध्या हतः साधुः' इत्यादौ चोर-
बुद्धिहननयोः सामानाधिकरण्येन हेतुहेतुमद्भावगमकत्वव्युत्पत्तेः ॥
एवम्—'दन्तिबुद्ध्या हतः शूरैर्वराहो वनगोचरः' इत्यत्रापि विशेष्य-
तया वराहवृत्तेर्दन्तिबुद्धेर्वराहवृत्तिहननहेतुभावावगमः । त्वदुक्तरीत्या
'दन्तबुद्ध्या' इति तु कृते बोधकदर्थनैव ॥ किंच—पिकानां कूजितादि-
शब्दैरेव शब्दो वर्ण्यते, न तु निनदादिशब्दैः सिंहदुन्दुभ्यादिशब्दप्र-

रूपकम् ॥ अभ्युपेलाह—प्रत्युतेति । एवमाद्ये दोषमुक्त्वा द्वितीये दोषमाह—
तत्रासोल्लेति । भ्रमरभयजनकजातचेष्टा इत्यर्थः ॥ विधेयाविमर्शादिति ।
विधेयस्याकथनादित्यर्थः । उद्देश्यकोटिप्रविष्टं सर्वमिति भावः । पाणी उद्दिश्य
विशिष्टस्य कीरकर्तृकदष्टत्वस्य विधेयत्वे । को दोष इति चिन्त्यमिदम् । विवेति ।
इष्टत्वस्येत्यर्थः ॥ तृतीयं तमाह—एवमिति । तल्लोपाय कीरदूरीकरणाय ।
तावदादौ । दोषमूलः संभवतीत्याह—संभवन्वेति । शब्दप्रयोगेति ।

योगयोगैः । तथा—प्रथमद्वितीयचरणस्थयोः स्तनपाण्योर्यथाकथं-
चिद्यवहितमपि जातान्वयमपि 'त्वद्विरमृगदृशाम्' इत्येतत्पष्ठान्तमन्वेतुं
शक्त्यात्, न तु तृतीयचरणस्थे 'तल्लोपायालपन्त्यः' इत्यस्मिन्विशेषणे
विशेष्यभावेनेति तासां ताटस्थ्यमेव स्यात् । विभक्तिविपरिणामेऽपि
क्रमभङ्गासंघुलत्वाभ्यां स्थितमेवेति पद्यमव्युत्पन्ननिर्मितमेवेदम् ॥ दीक्षि-
तैस्तु आन्त्यलंकारांशमादायोदाहृतमिति न तेषां तथा दोषः ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डने आन्त्यलंकारः ।

अथोल्लेखः ।

यत्तु तैरेवामिहितम्—“एवमपि यदि—

‘क्रान्त्या चन्द्रं विदुः केचित्सौरमेणाम्बुजं परे ।

वक्रं तव वयं ब्रूमस्तपसैक्यं गतं द्वयम् ॥’

इत्यपह्नवोदाहरणविशेषेऽतिव्याप्तिः शङ्क्या ॥ तदानीमनेकधोल्लेखनं
निषेधास्पृष्टत्वेन विशेषणीयम् । तत्राद्योल्लेखनद्वयं परमतत्वोपन्यास-
सामर्थ्याद्गम्यमाननिषेधमिति नातिव्याप्तिः—” इति तत्र, “द्विविधश्चाय-
मुल्लेखः—“शुद्धोऽलंकारान्तरसंकीर्णश्च” इत्युक्त्वा “श्रीकण्ठजनपद-

शब्दे प्रयोगेत्यर्थः । आसत्त्याकाङ्क्षयोः स्वारसिकयोरभावादाह—यथाकथंचि-
दिति । जातान्वयेति । ‘नाप्यरप्यं शरण्यम्’ इति संनिहितेनेति भावः । न
त्विति । विभिन्नविभक्तिवात्स्वस्मिन्स्वभेदाभावाच्चेति भावः । ननु विभक्तिविप-
रिणामेनामेदान्वयः सुलभोऽत आह—विभक्तीति । प्रक्रमेति । नन्वेवं
दीक्षितैः कथमुदाहृतमत आह—दीक्षितैरिति ॥ एवमपि उक्तविशेषणदा-
नेऽपि । गम्येति । बहुव्रीहिः ॥ श्रीकण्ठेति । शुद्धस्यैकमुदाहरणं सोपपाद-

१. ‘आन्तिमदलंकारः’ इति भवेत्. २. ‘निमित्तभेदादेकस्य वस्तुनो यदनैकधा ।
उल्लेखनमनेकेन तमुल्लेखं प्रचक्षते ॥’ इत्युल्लेखलक्षणे ‘अनेकधा’ इति विशेषणदानेऽपि-
त्यर्थः स्यात्.

वर्णने—यस्तपोवनमिति मुनिभिरगृह्यत” इत्यादौ शुद्धः, “यमनगरमिति शत्रुभिः वज्रपञ्चरमिति शरणागतैः, इत्यादौ भ्रान्तिरूपकादिसंकीर्णः” इति स्वयमेवोक्तत्वादिहाप्यपहुत्या संकीर्णं उल्लेख इत्यस्य सुवचत्वात् ॥ यदि चैवंविधापहुतिवारणाय निषेधास्पष्टत्वं विशेषणमुच्यते, तदा,

‘कपाले मार्जारः पय इति कराँल्लेदि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।

रतान्ते तल्पस्था हरति वनिताप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥’

इति त्वदुदाहृतभ्रान्तावतिव्याप्तिः कथं नाम वार्येत, मार्जाराद्यनेक-
ग्रहीतृकानेकघोलेखनस्य तत्रापि सत्त्वात् । स्वस्वप्रियाहारलिप्सारूप-
निमित्तभेदाच्च । तस्मात्संकीर्णनिवारणाय यत्नोऽनर्थक एवेति ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डन उल्लेखप्रकरणम् ।

अथापहुतिप्रकरणम् ।

यत्तु—अपहुतिध्वनावुक्तम्—

‘त्वदालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते
विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णीसुतमपि ।

नमुक्तवान्यदाह हर्षेचरिते । इत्यादौ ‘यस्तपोवनम्’ इत्यादि गये । अगृह्यते-
त्यस्य सर्वत्र संबन्धः । इच्छब्दार्थः श्रीकण्ठजनपदः । शुद्ध इति । तत्र तपो-
वनादिभूमिनिष्ठत्वादिति भावः । यमनगरत्वादीनां तादृष्यानुभवगोचरतयान्वये
आह—भ्रान्तीति । यदि तेषामुपरज्जकतामात्रेणान्वयः, यदाह—रूपकेति ।
एवंविधेति । विलक्षणेत्यर्थः । त्वदुदेति । त्वया प्रथमं मुख्यत्वेनोदाहृते-
त्यर्थः । तादृशभ्रान्तिविशेषस्यापि वारणावश्यकत्वात्, अन्यथा संकीर्णं तत्कथ-
मादावुदाहृतम् । तद्विविक्तविषयस्यैवादावुदाहर्तुमौचित्यात् । अन्यथालंकारभेदो
न स्यादिति भावः ॥ अनेकधेति । पयस्त्वादीत्यर्थः । उपसंहरति—तस्मा-
दिति । त्वदलेख्य इति । त्वत्प्रतिकृतिभूतचित्र इत्यर्थः । नायकं प्रति स्वस-
ल्लुप्तिः । एका तन्वी सखी । चक्रं सुदर्शनम् । सुपर्णीसुतं गरुडम् । अपि

अपि खिद्यत्पाणिस्त्वरितमपमृज्यैतदपरा

करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्ठाच्च लिखति ॥

इत्यादावपहुतिध्वनिरुदाहर्तव्यः । अत्र हि चक्रसुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः, किंतु पुण्डरीकाक्षः इति कयाचिद्व्यञ्जितम् । अन्यथा तु, तस्याप्येतादृशं न संभवतीत्याशये 'नायं पुण्डरीकाक्षः, अपि तु मन्मथः' इति तदुभयमपमृज्य पुष्पसायकमकरध्वजलेखनेन व्यञ्जितम्' इति । तदेतदापातरमणीयम् । यत्तावदुच्यते—'चक्रसुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः किंतु पुण्डरीकाक्षः—इति कयाचिद्व्यञ्जितम्' इति । तत्रापहुतेर्द्वौ भागौ—उपमेयनिषेधः उपमानारोपश्च इति । तयोस्तावदुपमानारोपभागः 'पुण्डरीकाक्षोऽयम्' इत्याकारश्चक्रसुपर्णलेखनेन व्यञ्जितः शक्यः, चक्रसुपर्णयोस्तत्संबन्धित्वात् । ननु—'नायं साधारणः पुरुषः' इत्युपमेयनिषेधभागोऽपि, व्यञ्जकस्यारोपमात्रव्यञ्जनेन चरितार्थतया सामर्थ्याभावात् । नाप्यनुभवसिद्धः सः, येन तद्व्यञ्जनायोपायो गवेष्येत । नापि गवेष्यमाणोऽपि तद्व्यञ्जनोपायः शब्दोऽर्थो वा उपलभ्यते, येना-

अथ । क्वचित्तथैव पाठः । अथ मार्जनयोग्यत्वाय हेतुगर्भं विशेषणम्—खिद्यत्पाणिरिति । अपरा तत्सखी । तस्यापि पुण्डरीकाक्षस्यापि । इत्याशयेन तथा लेखनेन । इति व्यञ्जितमित्यन्वयः । तदुभयं चक्रसुपर्णद्वयम् ॥ तत्रेति । उच्यत इति शेषः । एवमग्रेऽपि भागो व्यञ्जितः शक्य इत्यनुषज्यते । व्यञ्जकेति । चक्रसुपर्णलेखनस्येत्यर्थः । ननु कथं तदनुभवोऽत आह—नापीति लभ्यत

नुभवकलहः स्यात् । नच साधारणपुरुषमन्तरेण पुण्डरीकाक्षतादात्म्या-
रोपो दुर्घट इति सोऽपि व्यज्यत इति वाच्यम्, रूपकोच्छेदापत्तेः ॥

इति चित्रमीमांसाखण्डनेऽपह्नुतिप्रकरणम् ।

इति । प्रकृतपद्य इति शेषः । दुर्घट इति । तज्ज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वा-
दिति भावः । सोऽपि निषेधभागोऽपि । अन्यथानुपपत्त्येति भावः ॥

इति रसगङ्गाधरमैर्मैप्रकाशोद्धृतटिप्पण्यामपह्नुतिप्रकरणम् ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

१. एतत्प्रणेतुः पण्डितराजजगन्नाथस्य विषये यद्वक्तव्यं तत्सर्वं रसगङ्गाधरभूमिकायां
महामहोपाध्यायपण्डितवरदुर्गाप्रसादैर्वर्णितमिति तत् एवावसेयम्. एतद्वन्थादर्शपुस्तकं तु
जयपुरराजगुरुश्रीलक्ष्मीदत्तसन्तुश्रीयुतश्रीदत्तशर्मभिः काव्यमालार्थं संवत् १७०९
(ख्रिस्तशतक १६५२) लिखितं १७ पत्रात्मकं दत्तमिति तेऽतीव धन्यवादाहर्हाः.

२. एतद्वन्थप्रणेतुर्नागेशभट्टस्य विषयेऽपि वक्तव्यं रसगङ्गाधरभूमिकायामेव महाम-
होपाध्यायैर्वर्णितमिति तत् एवावसेयम्. टिप्पण्यादर्शपुस्तकं तु नोपलब्धम्, किंतु मूल-
ग्रन्थोपयोग्यशोऽस्माभिरिव मैथिलवर्यश्रीयुतसुन्दरशर्मसाहाय्येनोद्धृत्य संकलितः.